

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Németh G. Béla: A nyelv újtója — a művelődés újtója
Rácz Endre: Az állítmány egyeztetése két vagy több egyes számú, halmozott alannyal a mondatégség határán túl

Török Gábor: Napjaink változó nyelvi jelenségeiből

Jakab István: Mi az -é birtokjel szerepe?

Kálmánchey Endre: Egy régi magyar családnév írásának változatai

Szathmári István: Aleksis Kivi és a magyar kultúra

Bencze Lóránt: „Magyar embertől magyarul”

Tompa József: Egy álgörög utazási regény magyar tolmácsolása

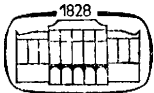
Gósy Mária: A beszédmegértés folyamatának első szakasza

Horváth Mátyás: Kísérlet egy megújított nyelvtani rendszer tanítására

Király Lajos: Őt gyakran használt idegen szavunk nyelvjárási képe a Somogy-zalai nyelvatlasz alapján

Pongrácz Judit: A külgazdasági szaknyelv és nyelvészeti leírásának útjai

Szabó Zoltán: Szövegkohézió és a globális stilisztikai elemzés

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

109. ÉVFOLYAM 1985. OKTÓBER—DECEMBER 4. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND (1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Németh G. Béla:</i> A nyelv újtója — a művelődés újtója	385
<i>Ráczy Endre:</i> Az állítmány egyeztetése két vagy több egyes számú, halmozott alany-nyal a mondategység határán túl	391
<i>Török Gábor:</i> Napjaink változó nyelvi jelenségeiből	402
<i>Jakab István:</i> Mi az -é birtokjel szerepe?	407
<i>Kálmánchey Endre:</i> Egy régi magyar családnév írásának változatai	414
<i>Szathmári István:</i> Aleksis Kivi és a magyar kultúra	419

Íróink nyelve

<i>Bencze Lóránt:</i> „Magyar embertül magyarul”	425
<i>Tompa József:</i> Egy álgörög utazási regény magyar tolmácsolása	437

Nyelv és iskola

<i>Gósy Mária:</i> A beszédmegértés folyamatának első szakasza	452
<i>Horváth Mátyas:</i> Kísérlet egy megújított nyelvtani rendszer tanítására	458

Nyelvjárásaink, szaknyelveink

<i>Király Lajos:</i> Öt gyakran használt idegen szavunk nyelvjárási képe a Somogy—zalai nyelvatlasz alapján	464
<i>Pongrácz Judit:</i> A külgazdasági szaknyelv és nyelvészeti leírásának útjai	470

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Szabó Zoltán:</i> Szövegkohézió és a globális stilisztikai elemzés	479
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos:</i> Ismerem még szilvafa korából	491
<i>Balogh László:</i> Szamosszeg földrajzi nevei és a népetimológia	491

(1 1 1 1 1 1)

Imre Samu

(1 0 1 7 1 0 0 0)

MAGYAR NYELVŐR

109. ÉVFOLYAM * 1985. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

A nyelv újítója — a művelődés újítója*

I. A magyar irodalom történetében kevés szerző körül lobbant föl annyiszor oly heves, nemegyszer durva vita, mint a körül, aki a kellem, a szép küllemű élet, a csiszolt alakú érintkezés, a gondozott világú társaslélet, a kiművelt érzésmód, a nagy példákön iskolázott gondolkodás, a magas kultúrával rendelkező nemzetek mellé emelkedés fáradhatatlan hírverője és munkása volt. Mint a körül a Kazinczy Ferenc körül, akinél több „baráti ölelést”, „testvéri csókot”, „szív- és lélekegyesülést” nem kínált soha senki magyar levélíró. Már tevékenysége kezdetén ellentmondások sorát váltotta ki, amelyek aztán az új meg új érzékeny vagy éppen látványos kibékülésekkel együtt és ellenére, egész hosszú életét hol fokozódó, hol lanyhuló indulatossággal kísérték végig. Az utódok közül pedig némelyek szelíd feddéssel, mások és jóval többen gróbián modorban és főbenjáró vádakkal keltek ki ellene, gyakran nem is kis hatású s többször nem is jelentéktelen egyéniségű tudós és literátus auktoritások. A XIX. sz. második felének legolvasottabb népszerű tudományos folyóirata, a Magyar Nyelvőr például valami fertőző ragály soha ki nem apadó forrását vélte egyre látni tevékenységében és munkáiban; a XX. sz. harmincas, negyvenes éveiben pedig mint a régi magyarság értékei átörökítésének egyik főfő gátvetőjét, elsikkasztóját gondolta benne mutogathatni Németh László. Igaz, higgadt és okos, valódi történetiségű és európai látókörű védelmezője mindig több akadt, például Kölcsey, például Kemény, Arany vagy Babits. Vagy a XX. sz. elejének nagy nivójú nyelvtudományi folyóirata, a Magyar Nyelv.

A mai historikus, mindenesetre, ha mániákba nem meredt, ha részletekbe nem rekedt, egyértelműen kimondhatja, művelődésünk történetének egyik korszakjelző, sőt korszakfordító nagy alakja ő. Nem irodalmat, nem is nyelvészetet mondottunk, s nem is bármi akármilyen ágát a művelődésnek. Mert ugyan a Pályám emlékezete s a Fogságom naplója című munkái nemcsak ama kor epikájának, hanem a mindenkor magyar elbeszélő prózájának is elsőrendű remekei, epigrammái meg e műfajnak máig mintapéldái. Thübingai pályaműve a magyar nyelvészeti, az Orthológus és neológus című dolgozata viszont nemcsak a magyar nyelvészeti, de a magyar stilisztikai gondolkodásnak is egyik kardinális alapvetése. Levelezése pedig a magyar irodalomnak nemcsak legnagyobb arányú levelestára, de a leggazdagabb is a hazai művelődéstörténet tekintetében is. S tanulmányaiban meg leveleiben nemcsak irodalom- és művelődéselméleti, irodalom- és művelődésközéleti kérdést fejteget éles elmével, hanem képzőművészeti leírást és elemzést is bőven nyújt. S még ekkor nem szoltunk nagyarányú fordítói tevékenységéről, dramaturgiai elmefuttatásairól, szerkesz-

* Százhetven éve jelentek meg Kazinczy Ferenc munkái kilenc kötetben.

tői erőfeszítéseiről, s nem a tanügyi szervezőről s nem a politikai eszmélkedőről. S nem a még oly sok egyéb terű munkálkodóról.

Egyénisége az ellentmondások gondosan egyensúlyban tartott, s nem is csak tudatosan, de szinte élvezetten egybeötözőtt egysége. A sémákban gondolkodó s a sémákat elvekké magasztosító ítélő minduntalan tanácstalan meghökkenéssel állhat cselekedetei és véleményei, állásfoglalásai és rokonszenvei változása láttán. Mert szívesen hagyta magát meggyőzni olvasmányai, levelezőtársai, beszélgetőpartnerei átgondoltnak, meggyőzőnek érzett érvei által. Csak egyben volt könnyen átláthatóan és egyértelműen következetes: abban, amit ő hazája művelődése érdekében tenni szükségesnek vélt. Meglehetősen sok arcképe maradt ránk. Már egészen ifjúkoriakról is koraérett, szinte öregesen okos szem tekint ránk. Viszont a legkésőbbiekéről is élénk, lelkes, szellemi fiatal-ságát szinte kacéran érző és élvező szempár néz felénk. Pedig gyöngé, szinte nőiesen törekeny testalkatot adott neki a sors, amelynek a majdnem egy évtizedes nehéz börtön mellett, sokféle kisebb-nagyobb betegséget is kellett hosszú életútján elviselnie. S amilyen találékony, minden csüggedést és fáradságot legyűrő volt szellemi tevékenységében és érzelmi világában, annyira tétova, félszeg és beletörődő anyagi ügyeinek vitelében, gazdasági dolgainak intézésében. Így házassáetének nagyobb szakaszán, szinte kezdetétől, az egyre bővülő család terhe mind jobban szorongatta, sokszor már-már a nélkülözés határáig.

Mert még házassága is csupa kettősség. Agglegényként, szép és előkelő ifjú leányt vitt házába, akinek azonban grófi titulusan s gondos neveltetésén kívül nem sok egyéb hozománya volt. Hacsak páratlan áldozatosságát nem számítjuk, amellyel a nagy család gondját hordta gyorsan rokkán, egykor oly finom hajlatú vállain, s türelmét, amellyel viselte, elviselte férje hűtlenségeit; igaz, csak érzelmi hűtlenségek voltak ezek, sőt nemegyszer csak képzeletiek. Mert az örök entuziaszta, öregedvén sem elégedett meg azzal, hogy pusztán versekért és képekért, barátokért és ügyekért, tájakért és eseményekért lelkesedjék. Ötvenen fölül is valósággal belejátszotta magát leveleiben egy-egy szerelembe, például egykori, de immár előzvegyült szerelmese ifjú leánya iránt. S hatvan fölött sem hagyhatta el, hogy gáláns és heves bókokat ne küldjön levelező társai környezetébe nőtagjainak; miközben nem győzte magasztalni a jószágos Sophiet, a minden bajban hősiesen kitartó feleséget, akinek képét „szerelmi” látogatásaira is szertartásosan magával vitte.

A kései olvasó, a kor bűvára nem tud csak csöndes megmosolygással elegy csodálattal tekinteni erre a kicsinysegeiben is nagyszerű emberre, akinek lényé a maga módján igazán menschliches, all zu menschliches war, emberi, nagyon is emberi volt.

2. Történetírásunk nem mindig számol azzal, hogy a régi Magyarország művelődése milyen különböző fokú és jellegű, milyen eltérő hagyományú és befolyású területekből állt. Erdélyt s újabban a Dunántúlt még csak számba vesszük művelődéstörténetünk más-más karakterű tájaként, az egykori Felföldet azonban alig. Holott, legalább annyira saját vonású és történeti arculatú világ volt ez, mint az előző kettő. Kazonczy ennek a Felföldnek legkeletibb, még majdnem egészen magyarlakta vidékén élt. Sátoraljaúj hely tőszomszédságában, ahol a nagy zempléni hegyek és rengetegek a Tisza mellékfolyóinak termékeny, de egyben kiszámíthatatlan termésű, mert árvizes völgyei találkoztak. Famíliája apai s anyai ágon egyaránt a középnemesség ősi, előkelő, s jómódú részéhez számított; bár ez a jómód a sok családi vagyonosztás követ-

keztében egyre csökkent. Ennek a vidéknek igaz művelődési, civilizációs városi központja Kassa volt, a XIX. sz. előtti polgárosodás egyik legigazibb s legjellemzőbb, ha nem éppen a legigazibb s a legjellemzőbb székhelye. A nem nagyon gazdag, de nagyon régi felföldi arosztokrata családok éppúgy házat vittek itt, mint az átmenő kereskedelemből bőségben élő, többségében német nyelvű, ám magukat egészen magyarnak tartó patricius polgárok is. Közigazgatási, de egyházi központ is. Iskolák és iparosok élénk gazdasági háttérrel rendelkeztek a városban, amelyben piaci és vásárnapokon a környék magyar, szlovák és német parasztsága hozta áruját és szerezte be bolti szükségletét. Beszélte is a város mindhárom nyelvet, s hozzá persze a műveltek a törvényt, az iskola nyelvét, a latint is. A nemes úr itt semmivel sem előbbrevaló, mint a patricius kereskedő, az egyházi írástudó semmivel sem volt több, mint a művelt polgár. A török be-becsapott erre a vidékre is, de tartós uralomra itt nem jutott. A város sínylette a kuruc hadakat is, a labancokat is, az erdélyi fejedelem csapatait is, a koronás magyar királyéit is; de városiasságát, műveltségét, jólétét valahogy mindig átmentette, helyreállította. És legszívesebben nem tartozott egyik félhez sem, hanem önmagához, önmaga érdekeinek, gazdaságának, jólétének oltalmazásához. Katolikus dominanciájú, de szoros és baráti, mert erős érdekkapcsolatban állt a túlnyomórészt lutheránus szepesi cipszer városokkal is, s szívesen látta falai közt a közeli kálvinista magyar birtokos nemességet is, úgy is mint vásárlót és eladót, úgy is mint gyermekeit tanulásra, főleg nyelvtanulásra küldőt. Tolerancia és társasság, munkabecsülés és művelődésszorgalmazás jellemezte ezt a várost, amelyre az akkori Magyarországon nyomtatott betű kibocsátásának igen jelentékeny része esett, mind a négy említett nyelven.

Kazinczy legdöntőbb ifjúkori élményei ehhez a városhoz kötődnek. Hogy azonban ezek az élmények olyan mélyen hatoltak lelkébe, olyan hathatósan formálták szellemi-érzelmi egyéniségét, éppúgy, mint életforma- s ízlésszéményeit, abban nagy része lehetett annak, hogy a gyermekifjú iskolaévei egyikét Késmárkon töltötte, művelt polgári körben, látogatván a többi közeli cipszer várost is, hogy tökéletesítse a szülői házban már megalapozott német nyelvtudását. Ezek a városok nemcsak kereskedtek, nemcsak jómódúak voltak, hanem sokat áldoztak a közművelődésre, az iskolára, az életmód kultúrájára. Szemben az erdélyi szászokkal nyitottak voltak és barátian érdeklődők nemcsak a magyar és szlovák (meg a közeli lengyel) világ iránt, hanem a német művelődés fejlődésének szinte azonos ütemű befogadása iránt is. Ezekben a városokban a legnehezebb török időkben is volt iskolai színjátszás, vitázó szellemi társasélet, humanista könyvgyűjtő kedv. Ebben az időben az érzékeny, betűéhes vendégdiák a fölvilágosodás pietista-szentsimentális válfajának igen erős „szív- és elmeképző” atmoszférájával szívta tele magát. Mert lutheránus és kereskedő karakterű városok lévén, nem Bécsen, hanem a híres német egyetemi városokon, elsősorban az északi és a svábföldi városokon át kapcsolódtak a német kultúra mozgásához. Így amikor a korán érő diák Sárospatakra került a kollégiumba, már bizonyos kiformált ízléssel rendelkezett. A sárospataki kollégium a nagy kálvinista testvériskolával, az egyre konzervatívabbá váló debrecenivel szemben frissebb szellemű maradt. Így a családi környezet és a tanári biztatás már nemcsak olvasásra sarkallta, de fordításra, sőt saját munka létrehozására is. Teológia, filozófia, természettudomány, történelem egyaránt szerepel kedvenc olvasmányai és kezdő próbálkozásai között, főleg azonban irodalom, kivált a késő felvilágosodás klasszicizmus felé hajló szentsimentális költészete.

Amidőn, hogy szélesebb világot is lásson, bécsi tanulmányútra küldték a nem egészen húszesztendő ifjú embert, nemcsak képzőművészeti, zenei élményekre tett szert, hanem a franciás légkör is erősen hatott rá, annál is inkább, mert már volt bizonyos jártassága a francia nyelvben is. Visszatérve folytatta jogi tanulmányait, amelynek gyakorlót befejezését Eperjesen, majd Pesten végezte el. Abban az évben, amelyben az okos és bölcs királynő, aki annyit tett országa újjáépítéséért s népe emberségesebb sorsáért oly mély aggodalommal hunyta le szemét tiszta szívű, igaz szándékú, ám a célok víziójától az utat és a módszert elvétő fiának sürgető türelmetlensége láttán. A fiatal Kazinczy azonban buzgón állt a tragikus végzetű császár szolgálatában. Ő is csak a magas célokat látta egyelőre, a módszerek buktatóit nem. Rövid megyei aljegyzőség után a kassai tankerület egyik felügyelője lett, lelkesen szervezett és néhány év alatt majdnem megkétszerezte, 124-re emelte kerülete iskolái számát, a meglevőket pedig, ahogy tudta, korszerűsítette, a fölvilágosodott eszmék, a szabadkőműves testvéresülés felekezetiességtől ment, deista szellemű, humanus erkölcsiség jegyében. A nemesi-nemzeti ellenkezés őt is inkább serkentette, mint viszfogta. Ám II. József, majd gyakorlatiasabb öccse, II. Lipót korai halála után a francia eseményektől megrettent udvarban fölülkerekedtek az ugrásra kész konzervatív és restaurációs erők, s mint a legtöbbet a reformok hívei közül, Kazinczyt is elbocsátották; őt már közvetlen József elhunytá után.

Ezután lépett Kazinczy végképp arra a pályatérre, amellyel örökre beírta nevét művelődésünk igaz nagyjai sorába. Már iskolafelügyelősége idején, mint a kassai fölvilágosult szentimentális irodalmi — mondhatnánk: — szalonélet proeminens tagja, fordít, főleg ez irány népszerű német szerzői közül. Ám ami fontosabb, folyóiratszerkesztésre vállalkozik, Batsányi Jánossal és Baróti Szabó Dáviddal szövetkezve. Batsányiban azonban az alulról jöttek szociális indulata ölelkezett sajátos módon a nemesi-nemzeti sérelmi hévvel. Kazinczy viszont olyannyira osztozott a fölvilágosodás ama hitében, hogy a szellemi-lelki, művelődésbeli-izlésbeli emelkedés visz el a megértés, a fölismerés és belátás alapján legbiztosabban az eszményinek tekintett polgárosodáshoz, hogy hamar kivált a Magyar Múzeum szerkesztéséből, s maga indított folyóiratot Orpheus névvel, amely név egyszerre utalt a görögös német klasszicizmus felé forduló hajlamára s erős szabadkőműves áthatottságára is, hisz a páholyban az ő neve is ez volt.

Ne soroljuk föl, milyen sokat és sokfélént dolgozott ebbe a lapba; bármely lexikonban megtalálható. Hanem arra utaljunk, hogy a lap, mint szerkesztője egész tevékenysége is, erősen megkérdőjelezi azt a bevett eljárást, hogy őt első sorban és főképpen, mint nyelvújítót tartjuk számon, annak ellenére, hogy később valóban ő volt ez újító mozgalom központi alakja és fő mozgatója. Ha legszélesebb értelemben vett stílusújítót mondunk, melyhez a kibővített nyelvi lehetőségek kezében elsőrendű eszközök: — már közelebb vagyunk az igazsághoz. Mindenekelőtt az életmód és életforma s az ettől elválaszthatatlan világ- és társadalomfelfogás s ezzel együtt meg a társadalomszerkezet átalakítója kívánt ő lenni. Előbb a fölvilágosodás szentimentális, majd radikális művelődési irányzata jegyében, aztán pedig a börtöne utáni új helyzetben a görögös-német rokonságú klasszicizmusra tekintve. Mert hivatalból való elbocsátatása után, s talán következtében is, de még inkább eszméi logikájának megfelelően szinte szükségszerűen jutottak hozzá el a francia forradalommal rokonszenvező iratok, köztük a Martinovics-féle káté. Forradalmár ugyan nem lett általuk, de rokonszenvvel olvasta és sugározta szét gondola-

taikat. Így aztán ő is belékerült a hírhedt pörbe, s 1794-ben Pesten halálra ítélték, és csak a minden összeköttetést megmozgató család tudta nehéz várfogságra változtatni büntetését, melyből Brünmben, Kufsteinben, Munkácson való raboskodása után csak 1801-ben szabadult. Nemcsak a magyar irodalomnak adott nagyszerű emléket Fogságom naplója címen ez a keserű hét esztendő, hanem — ha lehet így mondani: — a magatartástörténetnek is. Lenyűgöző az a lelki erő és akarat, amelynek jegyében hol agyafúrt börtönpraktikákkal, hol merész veszélyvállalással szerez, majd rejt el könyvet, papírt, írószerszámot, s foglalja el s műveli magát állandóan, miközben arra is van gondja és ereje, hogy a rács mögül látható égboltban, a szemben levő falra eső napsugarban, a porkoláb várkertben szorgoskodó és daloló ifjú leányában is gyönyörködjék. Nagyhangú, rangjukra gőgös rabtársait csípős gúnnyal illeti, a rokon ízlésűekkel és lelkületűekkel viszont állandó kapcsolatot igyekszik tartani; az ember-séges öröket pedig becsülő hálával emlegeti.

Érthető hát, hogy amikor kiszabadult, rögtön azt vizsgálta, hol nyílik tér céljai tevékeny szolgálatára. Nem volt s nem lett ő egy pillanatra sem a negáció, a gravamen, a defenzió, a resignáció embere, — bár még családja is bélyegesként kezelte, s csak az áldott Sophie, egykori főnökének, Török Lajos grófnak leánya, akit 1806-ban vett feleségül, állt mellette rendületlenül.

A megkeményedett abszolutizmus és a háborús gabona-konjunktúrának örvendő nemesség légkörében a progresszív eszmék közvetlen hirdetésénél nagyobb teret, lehetőséget és hatékonyságot kínált most az ízlés, a stílus megújítása. Előbb a konzervatív kálvinista debreceniekkel bonyolódott — főleg Csokonai megítélésében — egyre hevesebb vitákba, majd a katolikus dunántúliakkal, kivált Kisfaludy Sándor és Berzsenyi megítélésében. Egyáltalán nem áll meg, hogy ne becsülte volna ő ezeket a kiváló költőket, csak éppen mást becsült bennük, mint nemesi, vagy civis polgári környezetük. Ők a lokális hagyomány, a patriarchális erény, az ősi virtus, az otthonias íz, a familiáris zamat, a hazai táj, a történelmi nagyság, az átöröklött szokás, az örökül kapott magatartás- és érzésvilág kifejezőit érzékelték bennük, ő meg viszont a művészetben, a művelődésben, a társasságon kifejezett érzés, az eszmélkedésen gyakorolt gondolat, a nagy mintákon iskolázott ízlés, a csak a költészetben át megközelíthető és közölhető magasabb és bonyolultabb lelkiség kifejezőit. Az sem áll meg, hogy ő ne becsülte volna a magyar nyelv és irodalom nagy örökségét. Mikor az abszolutizmus korában a reformmozgalmak művelői főleg nyelvi terepre szorultak és összpontosultak, s a bécsi kormányzat még ezt is lehetetlenné akarta tenni azért, hogy a thübingai egyetem által alattomos céllal kiíratott pályázaton be akarta bizonyíttatni, miszerint a magyar nyelv alkalmatlan, fejletlen a törvénykezés, az országos ügyvitel, a magas általános művelődés eszközeül, — Kazinczy ragyogó elmével, szakszerű tudományos, történelmi argumentációval bizonyította az ellenkezőjét, s azt is, hogy a továbbfejlődés minden lehetősége megvan ebben a nyelvben; de érzékelt egyben azt is, hogy művelésére sürgős szükség van.

S amit eddig alkalomszerűen tett, azt ezután programmszerűen végezte, s ezzel elindult az ún. nyelvújítási harc, amely egy-másfél évtizedig tombolt. A harc hevében szélsőséges, a nyelvszokással nem igazolható új szót és kifejezést is alkotott bőven, s a mások által alkotott ilyenek mellett is kiállt. Legtöbb szükségesnek érzett újítását azonban mégis a nyelvszokás, az analógia, a nyelvbe illő hangzás, a kifejezésre való alkalmasság mércéjével mérte, s a tájécs rétegnyelvből, a régiségből és a magyarra fordítható idegenből éppúgy meri-

tett, mint a költő szuverén ihletéből is. Az igazi extremitásokat valójában nem is ő, mint inkább túlbuzgó hívei bocsátották a világba. Részint a neves külföldi szerzők fordítását is azért szorgalmazta, hogy alkalom legyen egy, a hazainál korszerűbb és differenciáltabb külső-belső világ kifejezésével a nyelvet újulásra, tágulásra, sokrétűsége kényszeríteni.

A harc igazi korszaka nemcsak az ő győzelmével, de az ő bölcs és éles elméjű tanulmányával fejeződött be, amelyben a nyelvtörvény és nyelvtörténet világos értésével azt hirdette, hogy az igazi írónak mindenkor egyszersmind neológnak, azaz újítónak s egyszersmind orthológnak, azaz őrzőnek, továbbörökítőnek is kell lennie. S ami valóban egészen modern: tudta, hogy újítani is, átörökíteni is, s a kettőt összeszervezni is csak szövegben lehet. Olyan szövegben, amelyben egyformán kikerülhetetlen e három alapfolyamat szüksége, nélkülözhetetlensége. Fordítás-láza igazában így kapcsolódott újítás-lázával. S mindkettő így új stílus-, új életforma-, új gondolkodásmód-, új társadalomvágyával. Arany, a nyelv értékének alighanem legnagyobb hazai költő-tudója nagyon szúrten élt ugyan újításaival, de igen-igen nagyrabecsülte. Újabb irodalmunkat nélküle, mint ahogy fia, Arany László meg modern életünket nélküle elképzelhetetlennek tartotta. Szarvas Gábor a Nyelvőrben a Kazinczy megújította stílussal és nyelvvel egy Piros Pista szerzői álnevű népszínművet állított szembe, mely megmutatta, szerinte, a nép meg nem rontott, szűztiszta nyelvét. Németh László pedig azt mondta, az ő paraszt nagyapja nyelve olyan volt, mint egykor Bethlen Miklósé, s teljesen megvolt Kazinczy egyetlen újítása nélkül. Szarvas gúnyosan azt kérdezte, nem szebb-e az *árnyékos erdő*, mint az *árnyas liget*, s nem szebb-e a *fa árnyéka*, mint a *bokor árnya*. Németh László meg azt bizonygatta, lám, Kazinczyék *csöndje* nem szoríthatta ki Bethlen Miklósék *csöndességét*. Milyen süketsége a tudósnak és az írónak (vagy az ideológusnak?) a stílusminőség iránt. Nem olvasta volna az előbbi Vörösmarty és Arany műveit, s az utóbbi Babits és Kosztolányi műveit? Mert Kazinczy stílus- és nyelvújítása csak elméleti sikon nyerte el győzelmét az Orthológus és neológusban, — a való életben e nagy költők művei szólnak mellette örökké és megföllebbezhetetlenül.

3. Már ifjú éveiben eszmecserére, hírváltásra, ügybuzgóságra mindig kész, lelke mélyéig társas ember volt. A nyelvújítási harcban szinte minden valamirevaló íróval és mecénással kapcsolatba került. Legtöbbel közvetlenül, sűrűbb vagy ritkább levélváltással, sokkal azonban csak közvetve, barátokon át küldött s fogadott üzenetekkel. Kezdő irnokocskáktól magas méltóságú főurakig terjedt levelezési skálája. Ha tehette, ha sohasem telt erszénye engedte, vagy ha baráti meghívás lehetővé tette, szívesen ment látogatóba is. A Dunántúl nyugati széleitől Erdély keleti pereméig bejárta az országot. Mindenkiről tudott s akart is tudni, aki könyvet bocsátott közre, vagy akár csak szándékozott közrebocsátani. Bíralt is, főleg azonban biztatott, lelkesített. Ha tudott, kivált pártfogó szerzéssel, segített is.

Mert maga többnyire ugyancsak támogatásra szorult, vagy szorult volna. Börtöne után örökségrésze egy hányadából Bányácskára, a zempléni Sátoros-hegyek aljában, a falu szép erdős-ligetes szélén a maga tervei szerint kicsi, de csinos 4—5 szobás udvarházat építtetett, rokokós benyomású tetőzettel. Parkos sétálóutakat is vágatott a fák között, meg apró tisztásokat, s még arra is gondolt, melyik lehetne közülük természettel ölelkező majdani sírhelye. S a köznapinak vélt *Bányácska* helyett a kis falunak a *Széphalom* nevet ajándé-

kozta. Gazdálkodni is kezdett; hanem az állandó levelezés, fordítás, könyvirás nehezen fért össze a gazdaság gondjaival. S hozzá a maga örökségét a maga családja, felesége kicsiny hozományát meg annak rokonsága igyekezett minél inkább megkurtítani. Így hát a csinosra tervezett ház és kertes liget körül nem nagyon virágozott föl a kicsi domínium; jó néhányszor inkább a romlás lehangoló képét mutatta. Ám ha szívéből bánkódott is miatta, szorongva aggodott is családja sorsáért, a levelezést, mely lassan a kor irodalmának és művelődésének központi szervező és közlő, ítélő és rendező *i n t é z m é n y e* lett, egy pillanatra sem adta föl, mint ahogy nem fordítói s alkotói munkáját sem.

Leveleiben hol egy bíráló szó, hol egy túlzóan kíváncsi kérdés, hol egy diszkrét értesülés továbbadása vagy egyéb százféle sértődés lehetősége következtében sokszor különbözött össze legállhatatosabb levelező társaival, leg-hívebb tanítványaival is. Ám még ellenfelei sem tudták békülő jobbát visszatartatni. A magyar irodalom történetének egyik legszebb társas képe az ő egy ilyen nagy kibékülését ábrázolja: az ifjú nemzedék, Kisfaludy Károlyéké, Vörösmartyéké, Toldy Ferencéké fogadja tisztelettel és szeretettel az aggot, akinek immár csak egy-két esztendő adatott ezután ezen a világon (— meg az örökkévalóság a magyar művelődés, s azon belül a magyar nyelv és irodalom történetében).

Németh G. Béla

Az állítmány egyeztetése két vagy több egyes számú, halmozott alannyal a mondategység határán túl

1. A magyar nyelvbéli egyeztetésnek érdekes sajátága, hogy — a régi nyelvvel és a nyelvjárással szemben — a többséget jelölő, de egyes számú egyetlen alany (irányító tag) után az állítmány (az egyeztetett tag) nem kerülhet többes számba; ám ha az egyeztetés túllép a mondategység határán, akkor gyakori az értelmi egyeztetés, tehát a többesbe való átesapás. Így a gyűjtőnévi, a mennyiségjelzős főnévi, a mennyiségnévi, a halmozott jelzőjű főnévi és a társhatározóval bővült főnévi irányító tag után az egyes számú egyeztetés a szabályszerű (*a tömeg énekel; sok vendég érkezett; mindenki örült; a magas és az alacsony fiú összeveszett; a fiú a lánnyal a parkban sétál*), míg az értelmi, vagyis a többes számú egyeztetés általában sérti a köznyelvi normát (**a tömeg énekelnek; *sok vendég érkeztek; *mindenki örültek; (*a magas és az alacsony fiú összevesztek; *a fiú a lánnyal a parkban sétálnak*). Ellenben teljesen kifogástalannak a következő mondat szerkezetek, ahol is a mondategység határán túl az állítmány — értelmi egyeztetéssel — többes számba csap át: *A tömeg énekel, vidáman i n t e g e t n e k; Sok vendég érkezett, alig t u d t a k helyet kapni a szállodában; Mindenki örült, hosszasan t a p s o l t a k; A magas és az alacsony fiú összeveszett, csaknem n e k i m e n t e k egymásnak; A fiú a lánnyal a parkban sétál, majd l e ü l n e k egy padra*. (Mindezekre nézve vö.: Rácz: Nyr. 101: 385—402; 104: 257—73; 105: 134—14; MNy. 79: 129—37; Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből 254—9, 267—71, 284—90, 294—5; Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről 211—5; valamint az idézett helyeken felsorolt korábbi szakirodalom).

2. Ha az irányító tag (az alany) két vagy több (halmozott) egyes számú főnév, akkor az egyeztetés szabályai eltérnek az eddig említettektől, tudniillik ez esetben már a mondategységen belül is többes számba kerülhet az egyeztetett tag (az állítmány): *A fiú és a lány sétál v. s é t á l n a k.* Ezzel a probléma-körrel most nem foglalkozom, csak jelzem, hogy az értelmi (többes számú) egyeztetés ilyenkor is csak bizonyos — eléggé körülhatárolható — esetekben szokott érvényesülni: a megvizsgált 6 millió *n* terjedelmű korpusznak (l. ezt: Nyr. 101 : 388—93. j.) csaknem kétezer idevágó adata közül mindössze 6,9 százaléknyi az értelmi (többes számú) egyeztetéses mondat.

Ha azonban az egyeztetés túllépi a mondategység határát, az implicit alanyú új tagmondatban, illetőleg mondatban — az 1. pontban felsorolt esetekhez hasonlóan — többes számba csaphat át az állítmány akkor is, ha az előzményben, vagyis az első mondategységen belül egyes számban szerepelt. Ezzel a kérdéssel eddigi szakirodalmunk nemigen foglalkozott, mégis idézhetünk néhány ide vonatkozó megjegyzést.

Dengl (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 193) megállapítja, hogy a több egyes számú alanyra vonatkozó állítmány a távolabbi mondatban többes számba kerül: „Az osztrák *miniszterelnök* és *külgyminiszter* késő este *érkezett* meg; másnap mindjárt látogatást *tettek* a kormány fejénél”. Denglhez hasonlóan nyilatkozik Bencédy (Nyelvművelő tanácsok¹ 91). Példamondata: „*Vietnam és Franciaország megállapodott* a fegyverszünet feltételeiben. *Kikötötték*, hogy . . .” — Márton Gyula (Írjunk, beszéljünk helyesen! 74) — jóllehet téves megokolással (t ö b b e s s z á m ú előzményre hivatkozva) — értelmi egyeztetésnek minősíti s így nem kifogásolja az alábbi mondatkapcsolatot: „Az RNK Írószövetségének *elnöke* és *titkára* Kolozsvárra *érkezett*. Szerdán előadást *tartottak* a színházban.” — Dienes Dóra (NytudÉrt. 98. sz. 27) az alany hiányával foglalkozva megállapítja: „Természetesen akkor is többes számú az állítmány, ha az alany több egyes számú főnév lenne, feltéve, hogy nincsenek feltüntetve a mondategységben.” Példáit Móricz Zsigmondnak Rokonok című regényéből veszi: „nem *ismerték* közelebről egymást”; „Így karonfogva *mentek* a Ferenc József körúton végig a városháza felé”. Az előzmény mindkét esetben: *Kardics és Pista*. — Legújabbban T. J. [= Tompa József] a Nyelvművelő kézikönyvben (1: 148) az alábbiakat írja: „Ha a mondatnak több egyes számú alanya van, az állítmány általában magyarosabb egyes számban. Pl.: a *búza* és a *rozs* jól *fejlődött*; *Nagy Gábor* és *Papp Kálmán* 1000—1000 forint jutalmat *kapott*. Személyeket jelentő alanyok mellett azonban nem idegenszerű a többes számú állítmány sem, például utóbbi példánkban: jutalmat *kaptak*. Csak az alanyok elé tett állítmányt tesszük ilyenkor is rendszeren egyes számba: jutalmat *kapott* N. G. és P. G. [!]: 1000—1000 forintot. (De ilyenkor e g y k ö v e t k e z ő m o n d a t b a n már inkább t ö b b e s s z á m b a n beszélünk róluk: azóta már bizonyára *el is költötték* a pénzt.)” (A ritkítás tölem való.)

Előfordul, hogy a halmozott egyes számú főnévi előzmény nem az alany szerepét tölti be. Ilyen szerkezetű az a mondat is, amelynek egyeztetését Balázs János a MUOSZ felkérésére készített s a Tolna megyei Népűjság nyelvhasználatát vizsgáló kéziratot beszámolójában (13) hibásnak mondja: „az igazgató vállalati kocsin küldte a *titkárnőt* és az *anyagbeszerzőt* Budapestre, hogy *vásároljon* egy teljes igazgatóiroda-berendezést”. Balázs szerint ilyenkor a mellékmondat állítmányának ugyancsak többes számba kell kerülnie: *vásároljanak*.

Akad azonban ellenvélemény is. Benkő László (Nyr. 81: 336) csúnya egyeztetési hibát vél fölfedezni az alábbi mondatban, amely a megengedő mon-

dat kötőszavairól szól, és a Magyar nyelvhelyesség című kézikönyv 1. kiadásából való: „Ezek közül a *mikor*, *amikor* és *közben* még ma sem egészen *irodalmi*, bár eléggé *ismeretesekek*” (12). Érdekes, hogy a Benkőtől idézett szerző, Tompa József a 2. kiadásban (18) már egyes számba teszi a második tagmondat állítmányát: *ismeretes*. — Ruzsiczky Éva ugyancsak a MUOSZ felkérésére készített s a Magyar Ifjúság című hetilap nyelvhasználatáról szóló kéziratos beszámolójában (20—1) a következőképpen nyilatkozik: „Két vagy több egyes számú alany mellett szintén magyarosabb az állítmány egyes számban, nemcsak a főmondaté, hanem a főmondattól függő mellékmondaté is. E mondatban tehát: »*Angelo és öccse* ült éjszakánként a halászbárkába, hogy *megkeressék* a család kenyerét« (Mlfj. 1960. XII. 31—5) szerencsésebb lett volna — miként a főmondat állítmányát — a mellékmondatét is egyes számba tenni: *megkeresse*.”

A tárgyalt mondat típusnak régi nyelvi és nyelvjárási használatával nemigen foglalkoztak. Mindamellett érdekes, hogy a nyelvjárásokból idézhetőek olyan mondatok, amelyekben az állítmány többes számba csap át: „*Odanéz Vasgyuró és Fanjövő és nagyon csodálkoztak*”; „*Azt határozta el az öreg kiráj és a felesége, hogy el fognak menni*” (Pandur Péter meséiből idézi őket Klemm: Nyr. 78: 171). — Ellenben a régi nyelvből olyan példa is felhozható, amelyben az új tagmondat állítmánya nem csap át többesbe: „*Es vg béméné kiral v Aman hogy innéc kiralne azzonnal*” (BécsiK. 63, id. Hámori: Pais-Eml. 220). Magam ehhez hozzátehetem, hogy a latin minta ellenére alakult így az egyeztetés; vö. „*Intravit itaque rex et Aman, ut biberent cum regina*”.

3. Vizsgáljuk a 2. pontban említett korpusz elemzésének idevágó tanulságait.

3.1. Úgy látszik, hogy — akárcsak a gyűjtőnévi, mennyiségjelzős főnévi és mennyiségnévi előzmény után — a két vagy több egyes számú főnévi előzmény esetében szintén nem a szemantikai tényezők döntenek a mondategység határán túl érvényesülő egyeztetés alakulásában, hanem a szintaktikai, illetőleg szöveggrammatikai mozzanatok. Vö.: „*Ha zárjuk az áramkört, a tekercs és a tekercsben elhelyezett lágyvas mágnessé válik, és magához vonzza a közvetlen közelében elhelyezett vasrudacskát*” (Tábori 46; az előzményben a halmozott főnevek a l a n y i szerepűek, és a folytatás új t a g m o n d a t b a n áll); de: „*Szegecseljünk vagy forrasszunk egymáshoz egy rézlemez és egy vaslemez. Ha melegednek, akkor a réz jobban kitágul, mint a vas, ezért a lemez meggörbül*” (Óveges 41; az előzményben a halmozott főnevek n e m a l a n y i szerepűek, és a folytatás új m o n d a t b a kerül).

3.2. A következőkben bemutatjuk az idevágó adatoknak szintaktikai (szöveggrammatikai) megoszlását, az alábbi táblázat segítségével.

Példák az egyes típusokra:

A) 1. a): „*A népi-nemzeti erőfeszítés és az internacionalista támogatás, együttműködés kísérte és határozta meg Románia nehéz, de sikeres útját a felszabadulás után is*” (DM. 2).

A) 1. b): Nincs adat. — A tallózó adatgyűjtésből: „*És itt ólalkodik és mászkálnak a bejáratnál nagy komoly reticule-jeikkel, mintha vásárcsarnokba jöttek volna, Piripócsné meg Roszkovicsné, két fáradt testű s fáradhatatlan lelkű asszonyság*” (Szép Ernő: Lila ákác. 1976. 103). — Ez a mondat azonban csak lazán kapcsolódik a szóban forgó kategóriához, tudniillik állítmányai az alanyok előtt helyezkednek el.

Az állomány	1. A halmozott egyes számú főnevek az előzményben						2. A halmozott egyes számú főnevek az előzményben nem alanyok						1. és 2. összesítve					
	a) egyes számú			b) többes számú			a) egyes számú			b) többes számú			a) egyes számú			b) többes számú		
	db	%	összesen	db	%	összesen	db	%	összesen	db	%	összesen	db	%	összesen	db	%	összesen
A) mellérendelő szintagma második tagja	9	100,0	0	0	9	—	—	—	—	—	—	9	100,0	0	0	9	0	9
B) mellérendelt tagmondathatban van	34	77,3	10	22,7	44	0	—	0	—	0	—	34	77,3	10	22,7	44	—	44
C) alárendelt tagmondathatban van	7	50,0	7	50,0	14	1	33,3	2	66,7	3	—	8	47,1	9	52,9	17	—	17
D) főlérendelt tagmondathatban van	0	—	0	—	0	0	0	0	0	0	—	0	0	2	100,0	2	—	2
E) új mondatban van	3	21,4	11	78,6	14	0	0	0	0	0	—	3	18,8	13	81,3	16	—	16
A)–E) összesen	53	65,4	28	34,6	81	1	14,3	6	85,7	7	—	54	61,4	34	38,6	88	—	88

A) 2. a): Nem lehetséges.

A) 2. b): Nem lehetséges.

B) 1. a): „Hasonló levél már máskor is érkezett, sőt szóbeli üzenet is, de nem vezetett a fiú nyomára” (Nagy 62).

B) 1. b): A pályázaton Corbu és tervezőtársa, Pierre Jeanneret (aki különben unokaöccse volt) szintén részt vett, és el is nyerték a kitűzött tíz első díj egyikét” (Kósa 64).

B) 2. a): Nincs adat. — A tallózó adatgyűjtésből: „A gépkocsivezetőnek és Halász István 39 éves kocsikísérőnek sikerült elhagynia a vezetőfülkét, és a víz felszínére vergődött” (Népszabadság 1969. okt. 11. 8); itt a második tagmondatbeli állítmány egyes számát az első tagmondat főnévi igenevének ugyancsak egyes számú egyeztetése idézhette elő.

B) 2. b): Nincs adat. — Vö. „A gépkocsivezetőnek és a kocsikísérőnek sikerült elhagyni(uk) a vezetőfülkét, és a felszínre vergődtek”.

C) 1. a): „a legtöbb helyen annyi fáradságot sem vesz magának a ház- vagy tömbfelügyelő, a társasház gondnoka, hogy napjában kétszer 10-15 méteres szakaszon néhány perc alatt végigvonuljon egy falapáttal, és sóval, salakkal felhrintse a sikos részeket” (Nsz. 5).

C) 1. b): „az elnök és a miniszterelnök mindjárt a megbeszélés kezdetén megállapodott abban, hogy a tárgyalások menetéről egyelőre semmi tájékoztatást nem adnak” (MN. 2).

C) 2. a): „itt látható a véleményem rólatok, magamról, az egész életemről, úgy, ahogy sikerült, ahogy itt áll most a bécsi utca szélén, és köszönettel visszaköpi a csodálatos ajándékot” (Karinthy 83—4).

C) 2. b): „Bevezetőjében külön köszöntötte Perényi Pált és Radácsi Ferencet abból az alkalomból, hogy kitűnő sporteredményeikért elnyerték a Magyar Népköztársaság Érdemes Sportolója címet és kitüntető jelvényt (HN. 7).”

D) 1. a): Nincs adat. — Vö. „Ha Péter és Pál nem beteg, biztosan eljön”.

D) 1. b): Nincs adat. — Vö. „Ha Péter és Pál nem beteg, biztosan eljönnek”.

D) 2. a): Nincs adat. — Vö. „Ha Pétert és Pált meghívom, biztosan eljön”.

D) 2. b): „Ha a villanyvasalót vagy az elektromos főzőlapot elfelejtjük kikapcsolni, olyan tüzesre melegedhetnek, hogy megolvad a fűtőszál” (Óveges 40—1).

E) 1. a): „Alaszka állatvilága, valamint az alaszakai eszkimó mongol vágású szeme ma is Ázsiáról beszél. Indiszkréten feltárja a múltat” (Széchenyi 8).

E) 1. b): „1945-ben itt ült Sztálin, Truman és Atlee. Itt írták alá az egyezményt” (EH. 3).

E) 2. a): Nincs adat.

E) 2. b): „Ficsornak és feleségének csak ez kellett. Úgy álltak, mint a vilámsújtottak, egymásra meredve” (Kosztolányi 39).

3.3. Amikor a következőkben a táblázat adatait értékelni fogjuk, a két vagy több, halmozott egyes számú főnévi előzménynek a (tagmondat határán túlnyúló) egyeztetésbeli hatását igyekszünk összevetni azokkal az eredményekkel is, amelyeket a hasonló helyzetű gyűjtőnévi, mennyiségjelzős főnévi, mennyiségnévi, halmozott jelzőjű főnévi, illetőleg társhatározóval bővített főnévi irányító tag és az állítmány egyeztetésével kapcsolatban már korábban megismertünk (Nyr. 101: 395—401; 105: 136—44; Tanulmányok a mai magyar

nyelv szövegtana köréből 256—9, 267—71, 284—8; Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről 214—5; MNy. 79: 135). Megállapíthatjuk, hogy a halmozott egyes számú főnévi irányító tag — mint implicit alany — jóval ritkábban, a korpuszbeli adatoknak mindössze 38,6 százalékában vált ki értelmi (többes számú) egyeztetést, mint a többi felsorolt előzmény, ugyanis a gyűjtőnév után 58,5%, a mennyiségjelzős főnév után 63,4%, a mennyiségnév után 64,9%, a halmozott jelzőjú főnév után 63,7%, a társhatározós főnév után pedig 69,6% a többes számú egyeztetés részesedése.

A finomabb analízis megmutatja, hogy a számhasználat az egyes kategóriákban eltérő lehet, két szélső esettel.

Az egyik szélső esetet a halmozott állítmány második tagja (az *A*) kategória) képviseli: itt — akárcsak a többi előzmény után — kizárólagos az egyes számú állítmány; az eltérés mindössze annyi, hogy valamivel több, összesen 9 adat van rá (a gyűjtőnév után 4, a mennyiségjelzős főnév után 2, a mennyiségnév után 3, a társhatározóval bővített főnév után szintén 3).

Az ellenkező végletet most is a mondategész határán túlnyúló egyeztetés, az új mondat állítmányának a számhasználat (az *E*) kategória) mutatja, bár a többes szám részesedése (81,3%) kisebb, mint a többi előzmény esetén: a gyűjtőnév, a mennyiségnév, a halmozott jelzőjú főnév után 100%, a mennyiségjelzős főnév után: 93,2%, társhatározóval bővített főnév után 81,8% (ez áll a legközelebb a halmozott egyes számú főnév esetéhez).

Az idevágó 3 egyes számú adat közül azonban kettő igen sajátos. — Az egyik adat föltehetőleg az MTI-től való: „Hangsúlyozták [ti. Pompidou és Gromiko], hogy a *Szovjetunió* és *Franciaország* az együttműködés kiterjesztésére, a nemzetközi feszültség enyhülésének előmozdítására, a szovjet—francia kapcsolatok elmélyítését célzó politika folytatására törekszik. Kívánatosnak tartja, hogy a kapcsolatok minden területen elmélyüljenek” (Z. 1). Feltűnő, hogy ugyanez a szövegrész egy másik adatban (F. 2) olyan módon szerepel, hogy a *kívánatosnak tartja* mondat egység nem kezd új mondatot, csak új tagmondatot (vesszővel elkülönítve), s valószínűleg ez lehet a sajtóközlemény eredeti formája (így a *B*) 1. kategóriába tartozik). Az egyik újság — a Zala megyei Hírlap — az MTI közleményét két mondatra bontotta, de nem változtatott az egyeztetés eredeti formáján. — A másik egyes számú egyeztetéses adatban az előzménymondatra két új mondat is következik, de közülük az elsőnek olyan a szerkezete, hogy az állítmány nem is kerülhetne többes számba: „Minden *ezüstkanál*, minden *kockacukor*, minden *zsebkenő* gyanús. *Hány van? Hol van?*” (Kosztolányi 69). Nem lehetne így: **Hány vannak?* Sőt így sem: **Hányan vannak?* (ti. nem személyekről van szó). A második új mondat állítmánya pedig az előzőéhez igazodik (*Hol van?*), bár egyébként többesbe is kerülhetne (*Hol vannak?*). — Mindezeket számba véve tehát bizvást kimondhatjuk: a halmozott egyes számú főnévi előzmény esetében is igen erősnek bizonyul az a szövegrammatikai szabály, hogy az új mondat állítmánya többes számba csap át.

Vizsgáljuk meg ezek után a közbülső kategóriákat, tehát a tagmondat határán túlnyúló egyeztetést az összetett mondaton belül. A *D*) kategóriát a kevés — mindössze 2 — adat miatt bizvást mellőzhetjük, megjegyezvén, hogy az ide tartozó adatok száma a többi előzmény után is oly csekély, hogy szintén nem értékelhető.

A *B*) és a *C*) kategória vizsgálata két meglepetéssel szolgál. Közülük az egyik kisebb fokú: az alárendelt új tagmondatban (a *C*) kategóriában) az ér-

telmi egyeztetés némileg felülmúlja az alakit: a többes szám részesedése 52,9%. Minthogy a *C)* kategória grammatikai szerkezete (az alárendelés) távolabb áll a szövegbeli mondatkapcsolattól, mint a mellérendelés, azt várhatnánk, hogy az ide tartozó adatokban az alakit egyeztetés, az egyes számú állítmány dominál. Így is áll a dolog a gyűjtőnév és a mennyiségjelzős főnév után (ott a többes szám részaránya mindössze 41,4, ill. 40,0%). A mennyiségnévi előzmény után viszont ismét a többes szám használata van fölényben (61,5% a részesedése). A halmozott jelzőjű főnévi és a társhatározóval bővített főnévi előzményre ebben a kategóriában oly kevés adatunk van, hogy nem lehet értékelni őket (2 egyes számú és 1 többes számú adat; ill. 1 egyes számú és 2 többes számú adat). — Nem lehetetlen, hogy a halmozott egyes számú alanyok után a mellékmondatbeli állítmány többes számának gyakoriságához a rá következő új mondatnak törvényszerűen többes számú állítmánya is hozzájárult, mintegy visszafelé hatva (vö. még a 3.4. pontban foglaltakkal); például: „A doktor és a fiatal rádióosztályi járt körbe a földélezen, mintha dühös farkassétájuk közben valami kínos ügyet akarnának elintézni egymás között. Elég durván beszéltek” (Hunyady 38); „Idősebbik lánya és fia visszautazik Münchenbe, hogy tájékoztassanak. Felhívják apjukat telefonon” (Pók 104).

A nagyobb meglepetést a *B)* kategóriába sorolt, mellérendelt mondatok váltják ki. Joggal várhatnánk, hogy itt is a többes szám legyen a domináns, még inkább, mint az alárendelt mondatok esetében. A többi irányító tag után jórészt valóban ilyesmi tapasztalható: a mennyiségjelzős főnév után 55,7, a mennyiségnév után 64,3% a többes szám részesedése; a társhatározóval bővített főnév után pedig egyenlő az egyes és a többes számú egyeztetés aránya. A halmozott jelzőjű főnévi előzmény mindössze két idevágó adatban szerepel, s mindkettőben többes számú az egyeztetés. Csupán a gyűjtőnév után tesz szert valamelyes fölényre az egyes szám; itt a többes számú kongruencia részesedése 42,1%, tehát még mindig eléggé tekintélyes arányú. — Nos, az egyes számú halmozott főnévi előzmény után másképp áll a dolog: az új, mellérendelt tagmondatok állítmánya az eseteknek még az egynegyed részében sem kerül többesbe (csupán 22,7 százalékában). Ennek oka talán összefügghet egy később említendő tényezővel (l. a 3.4. pontot). Mindamelllett a mellérendelt tagmondatnak a domináló egyes számú egyeztetése — kontrasztként tekintve — még erősebben emeli ki a mondategység határán túl, az új mondatban érvényesülő többes számú, értelmi egyeztetés szöveggrammatikai szabályszerűségét.

Minthogy a *B)* kategóriába tartozó mondatok éppen a felét teszik ki az egyes számú halmozott főnévi előzmény adatainak, nem meglepő, hogy az összesítésben is alul marad a többes számú egyeztetés. Ezért is alakul hát másképpen az értelmi egyeztetés aránya itt, mint a többi előzményfajta után.

Ehhez még hozzátehetjük: nagyon kevés adatunk van az olyan mondat szerkezetre, amelyben az egyes számú halmozott főnév nem az alany szerepét tölti be; márpedig ez a kategória hajlamos a többes számú egyeztetésre. Összesen 7 ilyen adat bukkan fel a korpuszban (1 egyes számú, 6 pedig többes számú állítmánnyal az implicit alany mellett). A gyűjtőnévi előzmény esetén 26 idevágó adat került ki a korpuszból (7 egyes számú és 19 többes számú állítmánnyal), a mennyiségjelzős főnévi előzmény után pedig 25 (7 egyes számú és 18 többes számú állítmánnyal).

A többi előzményfajta vizsgálatában a számszerűen értékelt adatoktól elkülönítettük azokat a mondatokat, amelyekben az első mondategység után

előbb egyes számú, majd pedig többes számú állítmány szerepelt (pl. *Két fiú jött be a szobába, köszöntötte a bentlevőket, s leültek az asztal mellé*). Ilyen mondatstruktúrára a most vizsgált típusban nem akadtunk; inkább az jellemző rá, hogy az új tagmondatban szereplő egyes számú állítmány mintegy befolyásolja, konzerválja az egyeztetésnek folyamatosan egyes számú alakulását, vö. „Éz az árok a kacsák üdülőtelepe; *egy-egy kisfiú meg kislány* meztláb topog az árokban, de csupán csak *játszik*, tévedés lenne azt hinni, hogy *üdti t e s t ét*, mert hiszen észre sem *vette* a meleget . . .” (Nagy 20). Nagyon érdekes, hogy éppen az az irányító tag konzerválja az egyes számot, amely után már a saját mondategységében is többes számba kerülhetne az állítmány.

3.4. Az egyszám-pártiságnak ez a feltűnő érvényesülése talán összefügghet egy érdekes jelenséggel, amely magyarázatot adhat a most vizsgált típusnak viszonylag csekély adatszámára is: itt mindössze 88 adat került ki a korpuszból, míg például a gyűjtőnévi előzmény esetén 106, a mennyiségjelzős főnévi előzmény esetén pedig 134. Maga az említett jelenség pedig abban áll, hogy a beszélő, illetőleg az író szívesen él azzal a lehetőséggel, hogy a halmozott egyes számú alanyok (kivált a személyt jelölők) után már az előzménymondatban, illetőleg -tagmondatban is többes számba teheti az állítmányt (a többi irányító tag esetén ez nemigen lehetséges). Így a továbbiakban már nem kerül sor számváltásra, s ezáltal a mondatstruktúra simább, gördülékenyebb lesz. Tehát az egyik oldalon az egyes szám konzerválása, a másik oldalon meg eleve a többes számmal való indítás szépen kiegészítik egymást.

A vizsgált korpusz 19 idevágó adattal szolgál. A táblázatban megadott kategóriák szerint idézünk belőlük, azzal a megjegyzéssel, hogy most nem jöhetnek szóba sem az *a*) jelű (vagyis egyes számú), sem pedig a 2. jelű (azaz nem alanyi előzményű) csoportok. Íme a példák (zárójelben a megadott kategóriába tartozó adatok száma):

A) 1. b) (2): „*az asszony meg az ember különmentek, veszekedtek, ahogy kiment a ló l u k a nagy föld*” (Sarkadi 85).

B) 1. b) (6): „*Boltos és boltosné egymásra néznek, megkönnyebbülten kacagnak*” (Nagy 35).

C) 1. b) (5): „*Apám és az alispán lejöttek, amint megláttak*” (Babits 19).

D) 1. b) (1): „*Etel és Stefi*, mikor a második emeleti folyosó két szemben levő ajtajában ülve *kavargatták* a tortának való cukros tojáspépet, éppen erről *társalogtak*” (Kosztolányi 43).

E) 1. b) (5): „*Az apja meg az anyja szokás szerint veszekedtek*. Legalább olyan hangosan *társalogtak*, mintha nem *volnának* messze a civakodástól” (Móricz 87).

A 19 adatból 13-ban az alanyok személyt jelölnek, 9-ben kölcsönös viszonyt fejeznek ki az állítmányok, 11 adat a szépirodalmi stílusból kerül ki. Ezek a tényezők az azonos (tag)mondatbeli alany és állítmány esetén — mint értekezésemnek idevágó részében kimutatom — egyaránt kedveznek az értelmi (vagyis a többes számú) egyeztetésnek. De akadnak az adatok között olyanok is, amelyekben egyik tényező sem forog fenn, mégis eleve többes számmal indítanak (esetleg egyéb okból); pl.: „*Érdekes Iparművészeti Múzeuma* (1893), *Takarékpénztára* (1900) . . . nagyjából Otto Wagner bécsi épületeivel egyidőben *épültek*, és rangban, kompozícióban *tartják* velük a versenyt” (Kósa 43): „*A miskolci húskombinát és a borsodi sörgyár* ma az ország legjelentősebb élelmiszeripari *beruházásai*. És távolról sem mindegy, hogyan *valósulnak meg*” (ÉM. 3).

A tárgyalt jelenség egyébként összhangban van a korábbi nyelvművelő szakirodalomnak azzal a — bár nem tudatos — szöveggrammatikai jellegű megfigyelésével, tanácsával, hogy ha az alanyokról — megnevezésük nélkül — tovább is akarunk beszélni, tegyük az állítmányt többes számba (Fábián—Köves: Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára 10; Rácz: Magyar nyelvhelyesség⁴ 247).

3.5. A többes számba való átcsapás eseteit szaporítják azok a — tulajdonképpen nem is a tárgyalt típusba tartozó — mondat szerkezetek, amelyekben előzményül (irányító tagként) egy-egy egyes számú alany szerepel, külön-külön mondatokban, illetőleg tagmondatokban. Pl.: „*Péter* végre diadalmasan húzott elő egy hosszúkás kottát. *Pál* ezalatt már egy széket tolt a zongorához; néhány pillanat múlva egymás mellett *ültek*, és *ujjaik* alatt fölhangzott egy négykezes” (Török 15); „*Jancsi* fölkiéste a Bécsikapu térre, ahol *Elekesék* laktak, *Elekes* visszakiéste őt az Attila utcába, s mindezt addig *ismételték*, míg ki nem *fogytak* egyetlen *beszéd tárgyukból*, a nőcsábászatból” (Kosztolányi 100); „Már az is elég különös, hogy a zászlósnak sötétzöld a parolija, a tizedesé meg világoszöld, az *egyik* tehát gyalogos, a *másik* határvadász, holott egy alakulatbelinek *mondják* *magukat*” (Dobozy 88—9); „Az *egyik* [légy] a két hátulsó lábát dörzsölte össze kéjesen. A *másik* ügyes mozdulattal a jobb elülső lábát emelte a fejéhez, melyet kecsesen meghajtott. Majd kettesben, egymáshoz ragaszkodva *félrepültek*” (Babits 30); „Nekem *mindegyik* [puszta és falu] más volt, *mindegyik* külön világ volt, külön mesekönyv, furcsa népekkel, szokásokkal és legendákkal; szórakoztatva *oktattak*, mint a jó tankönyvek” (Illyés 20); „a konyhasátorban már nagyon is ébren vannak; *egyik* perel, a *másik* dalol, akkora zajt *csapnak*, mintha mi a világon se volnánk” (Széchenyi 94). Érdekes megemlíteni, hogy az ilyen mondat szerkesztés a szépirodalmi stílusra jellemző (az idevágó 9 adat közül 8 ebből a stílusrétégből kerül ki, 1 pedig egy — igencsak szépirodalmi igényű — ismeretterjesztő műből).

Egyébként az efféle mondat szerkesztés emlékeztet arra a mondat típusra, amelyben az előzménybeli halmozott egyes számú alanyokhoz külön-külön bővítménnyel kapcsolódik a közös állítmány; vö. „az *egyik lélek* a *kezét*, a *másik* az a *jkat* tartá hatalmában, az *egyik írásban*, a *másik szóban* fejezte ki gondolatait, és egymásról semmit sem *tudtak*” (Babits 62). Az ilyen szerkezetű mondatokat azonban már besoroltuk a táblázatnak B) 1. b) kategóriájába.

Megeshet, hogy a külön-külön (tag)mondatbeli előzmények nem alanyok, hanem más — de szintén azonos, párhuzamos — mondatrészek. Érdekes, hogy Deme László (Nyr. 84: 431) kevésbé megokoltnak tartja a többes számba való átcsapást az ilyen előzmény után, ha az nem személyt jelöl, hanem például testületet; vö. „A kongresszus utasította a *Központi Bizottságot* és felhívta a *kormányt*, hogy az irányelvek alapján *gondoskodjanak* . . .”.

3.6. Visszatérve a halmozott egyes számú főnévi előzménynek mint az egyeztetés irányító tagjának a problémakörére, vizsgáljuk meg végezetül a korpusz idevágó adatainak megoszlását az egyes stílusrétégek között. Ebben az elemzésben először a táblázatba foglalt 88 adatot vesszük szemügyre. Az összesítésben — a szintaktikai kategóriákra most külön nem figyelve — az alábbi elrendeződés mutatkozik:

A stílusréteg	Az állítmány				
	a) egyes számú		b) többes számú		összesen
	db	%	db	%	
Szépirodalmi	16	66,7	8	33,3	24
Tudományos ismeretterjesztő	14	58,3	10	41,7	24
Publicisztikai	24	60,0	16	40,0	40
Összesen	54	61,4	34	38,6	88

Már ez a táblázat is sejteti, hogy az egyéb irányító tagokhoz képest változás következik be: a halmozott egyes számú főnévi előzmény után a többes számba való átcsapás a tudományos ismeretterjesztő stílusban szokásosabb, mint a többi előzményfajta esetében.

Plasztikusabb lesz azonban a kép, ha a táblázatból kihagyjuk azokat a szintaktikai, illetőleg szöveggrammatikai kategóriákat, amelyekben az egyeztetés már eleve egyoldalúan alakítható, vagyis egyes számú (mint a részletező táblázat *A*) kategóriájában, tehát a halmozott állítmány második tagjában), illetőleg azokat, amelyekben az egyeztetés túlnyomórészt értelmi, azaz többes számú (mint a részletező táblázat *E*) kategóriájában, tehát a mondategész határán túl, vagyis az új mondatban). Nézzük csupán a mondategység határán túl, vagyis az új tagmondatban mutatkozó — tehát a *B*), *C*) és *D*) kategóriabeli — egyeztetésnek a megoszlását az egyes stílusrétegek szerint. Az ide tartozó 63 adat a következőképpen rendeződik el:

A stílusréteg	Az állítmány				
	a) egyes számú		b) többes számú		összesen
	db	%	db	%	
Szépirodalmi	12	75,0	4	25,0	16
Tudományos ismeretterjesztő	11	61,1	7	38,9	18
Publicisztikai	19	65,5	10	34,5	29
Összesen	42	66,7	21	33,3	63

Még inkább kiderül hát, hogy a halmozott egyes számú főnévi előzmény után a többes számba való átváltás a leggyakoribb a tudományos ismeretterjesztő stílusban (38,9%), valamivel kisebb részesedést publicisztikában (34,5%), és legritkább a szépirodalom nyelvében (25%).

Hasonlítsuk össze ezeket az arányokat az egyéb irányító tagok után jelentkezőkkel. A csekély adatszám miatt azonban ajánlatos ezek közül az irányító tagok közül kihagyni a mennyiségnevet (vö. Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből 288—90), a halmozott jelzőjű, valamint a társ-

határozóval bővített főnevet. Így a következő táblázat a halmozott egyes számú főnévi előzményen kívül a gyűjtőnévi és a mennyiségjelzős főnévi előzményt követő új tagmondat állítmányának a többes számba való átcsapását, az idevágó adatoknak az egyes számúakhoz viszonyított százalékarányát mutatja be.

A stílusréteg	Az irányító tag		
	halmozott egyes számú főnév	gyűjtőnév	mennyiségjelzős főnév
	többes számú egyeztetés %	többes számú egyeztetés %	többes számú egyeztetés %
Szépirodalmi	25,0	73,7	54,5
Tudományos ismeretterjesztő	38,9	15,4	42,9
Publicisztikai	34,5	33,3	47,8

A táblázatot áttekintve feltűnő, hogy míg leglátványosabb módon a gyűjtőnév után, de szerényebb mértékben a mennyiségjelzős főnév után is az új (tag)mondatban a tudományos ismeretterjesztő stílus hajlamos a legkevésbé a többes számú egyeztetésre, addig a halmozott egyes számú főnévi előzmény esetén éppen ebben a stílusrétegben legnagyobb arányú a többes számba való átcsapás. Az ellentmondás úgy oldható fel, ha tekintetbe vesszük a tudományos ismeretterjesztő stílusnak a precízebb egyeztetésre való hajlamát. Ez a hajlam — mint idevágó egyéb vizsgálataim bizonyítják — halmozott egyes számú alanyok mellett a mondategységen belül is az átlagosnál gyakoribbá teszi az értelmi egyeztetést: a tudományos ismeretterjesztő stílus részesedése a többes számú egyeztetést tekintve az átlagos 6,9 százalékkal szemben 9,6 százalék (a szépirodalmi stílusé: 6,3%, a publicisztikaié: 4,3%), így nem meglepő, hogy a tudományos ismeretterjesztő stílus a most tárgyalt esetben is viszonylag gyakran csap át többes számba. A gyűjtőnévi és a mennyiségnévi alany mellett azonban a mondategységen belül csakis az egyes számú egyeztetés minősül szabatosnak, így ennek szokásosabb megtartása a mondategység határán túl szintén a precízésre való törekvésből fakad.

Fordítva áll a helyzet a szépirodalmi stílust illetően: ez a halmozott egyes számú alanyok után a mondategység határán túl sokkal kevésbé él a számváltással, mint a két másik irányító tag esetében (sőt a társhatározóval bővített főnév után is), ahol is az élőnyelvhez közelítő nyelvhasználatnak a kisebb kötöttsége is tükröződik. A publicisztikai stílus valamennyi esetben — még a mennyiségnévi és a társhatározóval bővített főnévi előzmény után is — a közbülső helyet foglalja el a többes számba való átcsapás gyakoriságának tekintetében.

Hogy a szépirodalmi stílus a halmozott egyes számú főnevek után az új tagmondatban ritkábban csap át többesbe, mint a többi irányító tag után, ennek oka abban a jelenségben rejtőzhet, amelyet előbb, a 3.4. pontban fejtegettünk. Ne feledjük el: ez a stílusréteg a leghajlamosabb arra, hogy a hosszabb folytatásra felkészülve már eleve, a legelső mondategységben is többes számba tegye az állítmányt: a korpusz idevágó 19 adata közül 11 ebből a stílusrétegből került ki.

Rácz Endre

Napjaink változó nyelvi jelenségeiből

I. Nem most és nem Pestről indult ki . . .

A nyelvészek körében eddig sem volt ismeretlen a *péncz* > *péndz* fajtájú zárréshangúsodás mint helyzethez kötött, részleges hasonulás. Magam is beszéltem róla szegedi főiskolai hallgatóimnak: ezért örültem, hogy E. Abaffy Erzsébet végre tudományos közleményben mutatta be ezt a jelenséget (Nyr. 99: 170—4). Cikkéhez azonnal hozzá akartam szólni, mert az én adataim szerint korántsem fővárosi, nem is mai ez a változás. Hogy miért késtem hozzászólásommal, erről mindjárt szót ejtek.

Még az ötvenes évek közepén gyűjtöttem a váci múzeumban palóc nyelvjárás-történeti anyagot. Ott került a kezembe „Az betsületes Nemes Kis Czéhnek Könyve 1701-től” című és különösebb múzeumi jelzés nélküli céhnapló. Ez lényegében számadási könyv, amelyet rendkívül kezdetleges írású tisztségviselők vezettek a korabeli átlagnál sokkalta több nyelvjárásossággal. Némelyikük leírt pl. záródó *ou* kettőshangzókat is. Egy 1795-i beírás: „neve *be irou* Pinzt” ’nevének a céhbe való beírásáért járó pénzt’. Már az 1730—9 közti években számtalanszor előfordul egy *m á s i k* kéz írásában ez a „beirópénz” tkp. ’beiratkozási pénz’ kifejezés, s az illető, akinek a neve nem derül ki, igen sokszor írja *pinc* — még csak nem is *pincz* — alakban a *péncz* szót, abszolút szó- és mondatvégen. E *pinc* adatoknak a *c*-jét kétféleképpen lehet értékelnünk. Az e vidéken szokványos rövid-zárt *-i*-zésen kívül jelölik a zárréshangúsodást is, s ezenkívül vagy a XVIII. században itt már elterjedt szóvégi mássalhangzóöngétlenedést; vagy csupán az elhangzó *dz* jelölésének egykorú nehézsége készíti a leírókat a legközelebbi képzésmódú gyakoribb morféma írásjelére. Itt nem bizonyíthatom, hogy miért tartom jóval valószínűbbnek az előbbi föltevést.

Említett régi kutatásaim akkora adattömeget igényeltek, hogy nem is tudtam volna, de nem is akartam mindig följegyezni a tágabb kontextust. Nem jegyeztem föl akkoriban pl. azt sem, hogy a váci *pinc* ’péncz’ alakok írója használta-e más helyen is pusztán *c*-t a *c* fonémának — esetleg a *dz*-nek — ilyen akkor-tájt szokatlan jelölésére. Amikor elhatároztam, hogy hozzászólok E. Abaffy Erzsébet cikkéhez, nyilván pótolni akartam e hiányokat. Elmentem Vácra, de a múzeum céhiratait már begyűjtötte — az átkos központosítás jól ismert szellemében! — valamelyik fővárosi múzeum vagy intézmény. Hogy melyik és mikor, erre nem tudtak pontosan válaszolni a váci múzeumban. Egy ideig reméltem, hogy majd kinyomozom, most már letettem róla. Legföljebb azt hangsúlyozom ismételten, hogy a váci céhadatok: adatok, t ö b b adat, senki sem tekintheti őket holmi egyszeri előfordulásnak, hapax legomenonnak. Sőt! Van más adatom is a régi Esztergom megyei Libádról (ma: L’uba, Cseh-szlovákia) 1783 tájáról: *vonzolták* ’vonszolták’ (Esztergomi Főkápt. Lvt. Acta Sedis Dominalis); talán ilyen a selmecbányai (ma: Banská Štiavnica) 1678-beli *penztben* ’pénczben’ (OL. Berényi cs. lt.). Ebben a *parole -zt-* írásmód sejteti a *dz*-s kiejtést. A közelmúlt nyelvjárásaiból is kimutathatunk efféle változást. Erre példa a közismert nyelvjárás népetimológia: *penzelvári dohány* ’pennsylvaniai dohány’, s az előtagfélének a módosulását itt még jelentési tényezőkkel sem magyarázhatjuk, hisz a **penzel-* semmivel sem értelmesebb, mint a **penszel-* volna. Ipolyszalkán (ma: Salka) volt ugyan századunk elején függetlenebb, szó végi zárréshangúsodás is: *adrec* ’adrezzé, cím, címzés’, de

ilyen is: *firnanc* (<*firnansz < *firnajsz*; besegíthetett a változássorba a *finánc* hangmintája); *dunc* 'dunszt' (átvitt értelemben, az ilyen kifejezésben: *dunca sē vót* 'halvány fogalma sem volt róla'; az adatokra l. Radványi; Ipolyzalkai nyj. 10). E legutóbbi esetben föltehetjük ugyan az *sz* > *c* hangátvetést, mint a *koszka* > *kocka* szóban, de azért az sem véletlen, hogy ez épp *n* után ment végbe itt.

Népetimológia — más szó hangzasmintája — járulékos hangátvetési lehetőség: úgy látszik, az *nsz* > *nc* nemcsak hangtani vonatkozásában függő változás, hanem más tényezők is belesegítenek. A *hogyan?*-on kívül a *mikor?*-ra nézve a XVIII. század végi *vonczolták* adatunk ébreszt rá, hogy érdemes megfigyelnünk bizonyos gyakorító képzőbokok fejlődését, hangtani viselkedését. A *-sol*, *-söl* képzőbokorról már tudjuk, hogy „rendszerint a fonetikai helyzet hatására affrikálódott *-cs*-vé, vagy zöngésült *-zs*-vé” (D. Bartha: Szóképz. 30: *roncsol*, *szürcsöl*; *horzsol*, *dörzsol*, *morzsol*, *perzsel*). Vagyis a megelőző *n* vagy *r* zárhang jellege zárréshangúsítja az *s*-et, az *r* zöngéssége zöngésítheti. Engem meglep, hogy a *-sol*, *-söl* képzőbokok kapcsán nem jut eszébe ugyanez a szerzőnek (uo.)! Itt is árulkodik, hogy mikor-hol bukkan föl *-col* változat: *boncol*, *hurcol*. A *-szol* példái közt ott az a *vonszol*, amelynek itt közöltem affrikálódott változatát, és nem merészség kimondani: lennie kell vagy kellett *uncol alaknak is az *unszol* mellett. Említhetném még a *marcangol* képzőbokrának *r* utáni *c*-jét is. Hogy hatott-e segítő okként a változásban a *boncol* *c*-jére a *bont* *t*-je, a *hurcol*-ra a *hord* *d*-je, a nyelvjárási *voncol*-ra a *vontat* *t*-je, a *marcangol*-ra a *mardos* *d*-je, vitatható, de kategorikusan elvetni semmiképp sem szabad ezt a lehetőséget.

Annyit kimondhatunk, hogy a most városainkban (nemcsak a fővárosban!) felbukkanó *nz* > *ndz* részleges hasonulás, helyzeti zárréshangúsodás okvetlenül megvolt a XVIII. századi középpalóc területen (meglehetett máshol is), sőt még ennél is korábban feltűnedezhetett — főleg bizonyos képzőbokokban. E képzőbokokban nemcsak az *n*, hanem az *r* is lehetett változásindító (indukáló) hang.

Más kérdés, hogy miért látszik frissnek a változás az említett *péndz* meg a *bendzin* alakokban. Lezárni nem tudom, nem is kívánom a problémát, csak föltevéseimet közölhetem. Szerintem más okból az egyik, másból a másik szóban!

Könnyen meglehet, hogy a XVIII—XIX. század fordulójának alsóbb, de már nem nyelvjárási, hanem regionális köznyelvi kiejtésében a szokásos *péz* ~ *piz* alakjaival szemben a *péncz* ~ *péndz*, sőt *píndz* afféle hiperurbanisztikus, választékoskodó kiejtésmód volt, mint az akkor általános *vót*, *zöd* alakokkal szembeni *volt*, *zöld*, esetleg: *vólt*, *zöld*. Ha így volt, akkor a *péndz* hosszú ideig lappanghatott — a nyelvészeti érdeklődésen kívül maradványként — mint a tájias köznyelvek némelyikének „érdektelen” eleme. Ezt a föltevésemet csak gyöngíti, de nem cáfolja, hogy a denalizálódott alakot rendkívül ritkán olvashatjuk még erősen nyelvjárási irományokban is. Egyet azért közlök e ritka példából. Kosd (Vác közelében) lakosainak instanciája 1729-ből: *Pizen* 'pénzen' (Váci püsp. gazd. lt. Úriszéki ir. 1726—32.).

De ne egyszerűsítsük le a másik szó hangfejlődését se! Az a gyanúm, hogy bármennyire helyzeti változás eredménye a *bendzin*, egyrészt nem szigetezhetjük el teljesen a szó német *bëncin* és esetleg olasz *bëndzina* hangzásától sem, *Otto Benz* (= *bënc*) családnévétől és az autómárkanévtől sem, noha a *benzin* és a *Benz* családnév hasonlósága csak véletlen a németben.

E. Abaffy Erzsébet olyan jelenségre hívta föl a figyelmünket, amelyet még sokan és sokáig vizsgálhatnak — ennél az én vázlatomnál persze sokkalta mélyebben is.

II. A *-ható*, *-hető* képzős származékszók a mondatban

Kemény Gábor is fölfigyelt rá, hogy az igekötős igéből ilyen képzővel alakult származékok újszerűen kezdenek viselkedni a mondatban (Népszabadság 1984. dec. 23.). Én magam tőle függetlenül szintén gyűjtögetni kezdtem csiszolt nyelvű, egyébként élvezetes stílusú filozófiai tanulmányokból ilyen mondatokat: „rövidlátásnak tekint minden olyan álláspontot, mely szerint a fennálló viszonyok *nem megváltoztathatók*”; „nem az a kísérteties, hogy a Kastély *nem elérhető*, hanem hogy *n e m é r d e m e s* elérni”; „a kultúra is természettől adottként jelenik meg, tehát mint nem történelmi, *nem megváltoztatható* emberi produktum”; „ennek a megértésnek a határai mind magasabbak és *mind nehezebben áthághatók*”.

Úgy látszik, a szerző tévesen nem választotta el a *-ható*, *-hető* képzős állítványok, jelzők igekötőjét olyan tagadó vagy legalább közvetve tagadó jelentésárnyalatú mondatokban, amelyekben ez szükséges lett volna (a *-ható*, *-hető* képzősök igekötőjének szórendi helyéről nyomatékos-fordított és megszakított szórend esetén: MMNyR. 2: 477; NyKk. 1: 922). Így ítélték meg a régebbi nyelvűvelők is az ilyen mondatokat (pl. Ferenczy Géza in *ÉdAny.*³ 318–20; *Úó.* in *NymLev.* 244). Minek tagadnám, én is idegenkedek az efféle el nem választott igekötőktől. Kemény Gábor engedékenyebb: ha a származékszó jelentéséből a tulajdonsági oldalt akarjuk kidomborítani, nem kell elválasztanunk az igekötőjüket a fenti esetekben sem; legföljebb ha igékre utal a bővítményük, vagyis ha határozójuk, tárgyuk van, akkor különítsük el nyomatékos mondatban az igekötőt, hátravetve.

De némileg önkényesnek rémlik annak a megszabása, mikor is domborítjuk ki valójában azt a „tulajdonságoldalt”. Jobb így fogalmaznunk: ha legalább alkalmilag melléknéveknek számíthatjuk az ilyen származékokat. Szófaji hovatartozásukat kellene hát tisztázni ezeknek a *-ható*, *-hető* képzős szóknek. Rögtön kiderül, hogy ez nem is olyan könnyű. Az akadémiai nyelvtan emitt melléknéveknek nevezi őket, amott melléknévi igeneveknek (MMNyR. 1: 384; 2: 477). Az egyetemi tankönyv ugyan melléknéveknek, de hozzátéve, hogy az ilyen szók tulajdonképpen a ható igék igenevei. A Nyelvművelő kézikönyv (1: 992), Szilágyi Ferenc (Magyar Nemzet 1984. nov. 2.) és Kemény Gábor szerint melléknévi igenevek ezek, persze, a teljesen melléknévesültek (*ehető*, *megbízható*) kivételével, Kossa János ellenben mindet melléknévnek tartja (IIM. 2: 232–3).

Valóban van a ható igék folyamatos melléknévi igeneveinek több olyan sajátága, amely melléknéviesebbé teszi őket, mint más ilyen hasonló igenevei. A nem ható igék folyamatos melléknévi igeneveinek túlnyomó többsége — néhány népies, régies és elszigetelődő kivétellel — cselekvő jelentésű, a ható igéké viszont — egészen ritka kivételeket mellőzve! — szenvedő. Nyilván ezzel függ össze, hogy az eleven folyamatos melléknévi igeneveket tagadószóval tagadjuk (*ugráló* — *nem ugráló*, *elfutó* — *el nem futó*), és a deverbális fosztóképzős — szintén szenvedő! — alak nem a folyamatos, hanem a befejezett melléknévi igénév tagadása (*megírt* — *megíratlan*, *lezárt* — *lezáratlan*), úgy,

mint a ható igék *f o l y a m a t o s* melléknévi igeneveié is: *olvasható* — *olvashatatlan*, *megfizethető* — *megfizethetetlen*, bár ezeket is tagadhatjuk tagadószóval (*meg nem írta, meg nem fizethető*). A nem ható igék melléknévi igeneveit nem fokozhatjuk, a *-ható*, *-hető* képzős származékszókat többnyire minden nyelvi önkény nélkül — mint a mellékneveket. Nehéz volna tagadni, hogy e *-ható*, *-hető* képzőjű igenevek sokkal melléknévisebbek, mint a nem ható igék melléknévi igenevei, noha ezek is őrzik azt az igei sajátosságukat, hogy lehet jellegzetesen igebővítő határozójuk, és ha tárgyias igéből származnak, nyilván tárgyuk is.

Ezt a szófaji vitát aligha lehet eldönteni. Akár melléknévnek, akár melléknévi igenevnek akarnánk besorolni a *-ható*, *-hető* képzősöket, olyan területet igényelnénk a szófajtanban e g y tulajdonosnak, amely nyilván két tulajdonosé, vagy átmenetileg senki földje: egy hosszadalmasan, de most is folyó szófajváltás színhelye.

Toldalékolásuk fejlődése is arra vall, hogy a ható igék folyamatos melléknévi igenevei kategóriájuk egészében is közelednek a melléknevesüléshez. Eligazíthat itt, hogy hogyan kapcsolódik hozzájuk a *-k* többesjel, a *-t* tárgyrag és az *-n* mód- és eszközhatározói rag: előhangzótlanul-e vagy előhangzósan, illetve alsó vagy középső nyelvválású előhangzóval-e. Az ÉrtSz.-ral egyetértve, az *érthetően*, *hihetően*, *láthatóan*, *hallhatóan* formát, tehát a m e l l é k n é v i t é r z e m szabályosabbnak az előhangzótlan kapcsolódású igenévi alakokkal (*láthatón*, *hallhatón*) szemben. Szilágyi Ferenc e melléknévis alakokat „gazdaságtalan”-nak, helytelennek ítéli, s ha ő nem idézi is, így vélekedett korábban Kovalovszky Miklós is (NyünkVil. 196—7). Még súlyosabb váddal illeti Szilágyi a szintén melléknéviesen toldalékolt állítmányi *hasznosíthatóak*, *találhatóak*, *elkerülhetőek* *-k* előtti „kötőhangzóit”, azaz előhangzóit. Szerinte járványgócok ezek s félős, hogy fölbukkannak még a főnevesült alakokban is.

Szilágyi és Kovalovszky félreveri a harangokat. Az átaluk nem idézett Kossa józanul megállapítja, hogy a melléknévi s z e r e p ű *járhatóak* és *járvhatóak* szembenállása a hagyományosabb változaté és az újabbé, s közülük az utóbbi terjed. A melléknévi tartományban ez szerinte sem baj, sőt olykor jelentést különböztethet meg az előhangzó megléte és hiánya. De ha nem lehet is kimutatni jelentésmegkülönböztetést, szerinte akkor is elkerülhetetlen, hogy egységesüljön a melléknévi szerepű szavak alaktani viselkedése; a nyelvűvelő legfőljebb azt tanácsolhatja, hogy az azonos szerepű és képzésű származékokat ne toldalékoljuk egymás közelében hol így, hol úgy, hanem a szűkebb mondatkörnyezetben legyünk következetesek.

Az alaktani egységesülésnek tényleg nem vethetünk gátat a „nyelvi gazdaságosság” ingatag, vagy a „jóhangzás” szubjektív érvével. A tőtanban is hasonló a helyzet: pusztulnak a több alakú névszói és igei tőtípusok, tágul az egyalakúak köre. Jóhangzásra, gazdaságosságra hivatkozva ezt a folyamatot sem akadályozhatja meg senki.

Hiába maradtak igei-igenévi sajátosságai a *-ható*, *-hető* képzős származékoknak, sokkal több bennük a melléknéviség, ezért terjed ragozásukban is a melléknév-toldalékolásra jellemző előhangzó. Szélmalomharcot vív Szilágyi Ferenc, ha meg akarja gátolni az előhangzós formák terjedését a melléknévi szerepű formákban.

Ne irtsuk persze erőszakkal az előhangzótlanul toldalékolt alakokat se! A hagyományosabb igenévi és az újabb, melléknévisedő toldalékolás rokon értelmű, kifejezési árnyalataikban eltérő alaktani megoldásokat teremt, és ne higgyük, hogy a változatok irtása, az egységesítés olyannyira gyümölcsöző

szenvedély! Itt sem volna az, sok más téren sem az! Ma még nincs lényeges jelentéskülönbség a változatok közt, tehát pusztuljanak az újabbak, illetve a régebbiek — az egységesítők ízlése szerint? Már az is kétséges, hogy j e l e n l e g ne volna ilyen különbség! Főnéviség és melléknéviség között tán a legjellegzetesebb átmeneti mondattani terep az értelmező és az értelmező jelző között húzódik. Ugyanazt jelentené e két mondat:

„Éltették őt a reményt keltő hírek, az alig hihetőek is”;

„Éltették őt a reményt keltő hírek, az alig hihetőek is”? Vagy: „Ne irtsuk a vagylagos változatokat, a később felhasználhatóakat!” ~ felhasználhatókat!? — Szerintem nem! Vázzolhatnám árnyalatnyi jelentésselteréseiket: azt, hogy mennyire érvényes egyrészt az értelmező jelző, másrészt az értelmező az értelmezett jelzős szerkezetek egészen a körére, de nem teszem. Ez a különbség sem szilárdult meg. De átmeneti fejlődési szakaszokban teret kell hagyni az értékes nyelvi lehetőségek kibontakozására az erőszakos egységesítés helyett!

„In memoriam” emlékére, emlékezetére

Merthogy manapság már nem divatos az *emlék*, *emlékezet* a 'valakinek a tudatunkban kegyeletesen megőrzött lelki képe' jelentésben . . . Nem divatos Arany (Széchenyi *emlékezete*) és József Attila (Ady *emlékezete*) és Radnóti (Ősz és halál. Nagy Etel *emlékének*; Ötödik Ecloga. Bálint György *emlékére*; Nem bírta hát . . . Dési Huber István *emlékére*).

Emlékvers napjainkban csak latinul indulhat vagy címében, vagy ajánlásában: *In memoriam* . . . Hadd súgjam meg a divatot követő költőknek: e n n y i latintudástól még nem fog hasra esni előttük az olvasójuk, sőt elvárja a költőktől, akik ezt használják, hogy tudják: a magyar gondolkodással teljesen párhuzamosan, a latinban birtokos eset áll e kifejezés mellett: *in memoriam alicuius*.

No, dehogy akarnám megtiltani a lírikusoknak, hogy idegen nyelvek darabkáival fűszerezzék alkotásaikat! Azt azért tudniuk kell, hogy paprikás krunplibá nem való szegfűszeg, kapros tökfőzelékbe fahéj. Még azt örömmel ismerem el, hogy némelyeknek sikerült az ízek egyesítése. Itt van például Géher István: az ő Leletmentés-ciklusának XVII. darabja a „+Psal. 90. *In memoriam* B. (K. S.)”, és e cím után a magyar versszöveget át meg átszövik a Biblia megfelelő latin szövegének a törmelékei. Vagy fűszerezzen úgy a lírikus, mint Tandori Dezső, aki a költemény hangját megadó latin-angolos szójátékot teszi címmé: „*In memori* Szomorj — van szomori *memory*”. Jó elődjük és tanáruk a mesterségben Babits. Első kötetének legelső verse: „*In Horatium*”. A cím után egy strófányi Horatius-műfordítás, csak ezután és ehhez kapcsolódva kezd saját dalába.

Hány meg hány eszközhasználati hiba áll e jó példákkal szemben! Próbálok megérteni Albert Zsuzsa versét („A rózsza lelke. *In memoriam* Martin György”), minek bele ez a latinkodás, ha sem a vers formája, sem képei, sem antik utalások, sem Martin György személye nem indokolja? Vagy Kalász Mártonét („*In memoriam* Kosztolányi”): Kosztolányinak ugyan bőven van köze a latinsághoz, de Kalász — egyébként szép — három versszakának annál kevésbé. Pilinszky életműve mostanra érett arra a posztumusz rangra, amelyet nem illik bírálni, csak hódolat jár neki — halála után . . . Pedig az „*In memoriam* F. M. Dosztojevskij” címzés bizony botlás! Ha valaki távol áll a modern

művészet ősei közül az antik kultúrától és derútól is, életfelfogástól is, bármiféle katolicizmustól is, Dosztojevszkij távol áll. Pilinszky világnézete indokolhatja más verseiben (Harmadnapon, Agonia christiana) latin szövegrész beékelését, itt nem. A szerencsétlen sorsú költőre, Forgács Antalra emlékezve, prózában sem mélyíti el a kegyeletünket, ha magyar címzés helyett „*In memoriam* Forgács Antal” áll emlékező mondataink fölött (Nagy Csaba: Magyar Nemzet 1985. márc. 18.).

Nem holmi purista idegengyűlölet gyomlálatná ki velem az *in memoriam*-okat Martin György és Forgács Antal neve elől. Azért szólnak ezek az ajánlások, címek hamisan, mert felemásak. Fogalmazójuk meg sem kísérli a magyar személynevet legalább latinos szórenddel hasonítani az egyébként is fölösleges latin kifejezéshez. Azzal — *Gy. Martin, A. Forgács* — legalább sejtetné a kívánatos birtokos esetet, ha már nem gyúrja át egészen a neveket így: *Georgii Martin, Antonii Forgács*. Már enyhülne ellenérzésünk, ha nem derülne ki a személynév magyaros szórendje, pl. azért, mert csak monogram marad belőle. Pilinszky Jánosnak az „*In memoriam* N. N.” verscímét pedig egyáltalán nem hibáztatom. Ebben a latinság az egész emberiségre általánosíthatja az N. N.-ek létének érvényét; egyébként is az *N. N.* feloldása inkább *nomen nescio* 'nevét nem tudom', mint a magyarban népetimológiászerűen kialakult 'név (neve) nincs'. Vagyis hát latin az egész cím!

Hasonlóképpen ítélnék meg az egyre ragályosabb *homage*-okat. Alig hinném, hogy a hódoló, mély tisztelet mélyebbé válik franciául. Mégis elfogadhatjuk Pilinszky ajánlását: „Felelet. *Hommage à I. B.*” Olykor ki is derül, hogy a címzett nem magyar: „Kőfal és ünnepély. *Hommage à Robert Wilson*” (szintén Pilinszky-vers).

Mégis: épp a költőknek kell a legjobban tudniuk, milyen gyorsan értékteleníti a divat az eszközöket. Géhernek, Tandorinak a telitalálatát aligha lehet sokszor megismételni. Kegyelmezzünk meg a veretes *emlékezetére, emlékére. tiszteletére* szavaknak, illetve a *hódolat X előtt* kifejezésnek (bár ez utóbbi magyarul sem rokonszenves) a címekben, ajánlásokban! Az *in memoriam* fölkapott fordulatának latinsága nem adhat a lírai alkotásnak sem, a publicisztikának sem holmi sajtós többlethangulatot, ilyen-olyan európai művelődési háttérrel, tág kontextussal. Egyrészt azért, mert mára elcsépeletté vált, másrészt mert beillesztése a magyar szövegbe többnyire suta, sikerületlen.

Török Gábor

Mi az -é birtokjel szerepe?

A cím kérdésformájával is jelezni kívánom, hogy cikkemben — sajnos — nem a birtokjel szerepével kapcsolatos kutatásom eredményeiről szándékozom számot adni, hanem csupán arra akarom felhívni — lehet, (már) fölöslegesen — a figyelmet, hogy a jelenlegi nyelvtani meghatározások nem tükrözik hűen e jelünk nyelvi szerepét: némelyek hiányosak, egyoldalúak, mások teljesebbek ugyan, de talán még mindig némi helyesbítésre szorulnak.

1. A közelmúltban egy készülő nyelvtankönyvet bírálva, megbotránkozva igazítottam helyre a szerző meghatározását, amely szerint „az -é birtokjel a birtokost fejezi ki”. A megállapítást helytelennek találtam, hiszen a birto-

kost maga a szótó fejezi ki, amelyhez e jel járul; ez a morféma esetleg csak erre a tényre mutat rá. De én a birtokjelnek ezt a (birtokosra rámutató) szerepét is mellékesnek tartom (amelyből az említett esetben — nyilván a gondatlan megfogalmazás miatt — már birtokoskifejező szerep lett), s egy általam közismertnek vélt meghatározást ajánlottam, amely — legalábbis az én felfogásom szerint — a birtokjel fő szerepét: a birtokjelölő szerepet (1. részletesebben a 2. pontban) emeli ki. Már több mint két évtizede ezt a felfogást terjesztem egyetemi oktatói minőségben is, ezért meglepett a szerző elutasító válasza: ő ugyanis e jelnek csak a birtokosra rámutató szerepéről tudott. Még jobban meglepett azonban az a tény, hogy az irányadóbb nyelvtanok is vagy csupán ezt a szerepét hangsúlyozzák e morfémának, vagy általában ezt említik első helyen. Legjobban mégis az lepett meg, hogy a Csehszlovákiában használatos egyetemi leíró nyelvtan szótani részében — saját szövegemben — is ezt a meghatározást találtam: „Arra mutat rá, hogy a szótóban megnevezett személy, dolog stb. egy másik személynek, dolognak stb. (mint birtoknak) a birtokosa...” (Jakab István—Kazimírné Pesthy Mária—Zeman László: A magyar nyelv leíró nyelvtana. Slovenské pedagogické nakladateľstvo Bratislava, 1964. 154). Ekkor értettem meg — ami eddig rejtélynek tűnt fel számomra —, miért a birtokosjelzésben látja hallgatóim egy része a vizsgákon a birtokjel szerepét, s egyúttal azt a tanulságot is levontam: jó, ha az előadó megnézi olykor a tankönyvet is, nem csupán a saját következtetéseire támaszkodik; s a felfogásbeli eltérésekre legalább a figyelmet felhívja.

E kellemesnek nem mondható felfedezés után néztem meg összesen hét nyelvtanban a birtokjelről szóló, akár szabálynak is tekinthető jellemzéseket. E nyelvtanok — mint látni fogjuk — éppen a leghasználatosabb munkák, legtöbbjük irányadó mű (ezért idézésükkor a kiadók említésétől is eltekintünk). A birtokjel meghatározása tekintetében két csoportba oszthatók.

a) Az egyikbe azok tartoznak, amelyek a birtokjelnek csak a birtokosra mutató szerepét emelik ki. Mindenekelőtt az akadémiai nyelviant említjük meg ezzel a meghatározással: „Arra mutat rá, hogy a szótóban megnevezett dolog egy említett, látott, illetőleg odaértett más dolognak (mint birtoknak) a birtokosa...” (MMNyR. 1: 519).

Bencédy József—Fábián Pál—Rácz Endre—Velcsov Mártonné A mai magyar nyelv című tankönyvében (1982.) ezt olvashatjuk: „Az -é birtokjel jelentésmódosító szerepe abban áll, hogy a szótóval megnevezett személyt vagy dolgot a hallgató számára ismert birtokszó birtokosának mutatja...” (i. m. 187).

Hernádi Sándor Nyelvtan és nyelvművelés című, a tanító- és óvónőképző intézetek számára írt tankönyve (1972.) szerint is „Ez a toldalék a szótóval megnevezett személyt vagy dolgot a birtokszó tulajdonosának mutatja...” (i. m. 230).

Sajnos, csak ide sorolhatom a Csehszlovákiában használatos, már említett nyelvтанunkat is, amelynek szótani fejezetét én írtam, s a birtokjel meghatározásában az irányadó művekre támaszkodtam.

E csoport végére hagytam egy régebbi munkát, Temesi—Rónai—Vargha Anyanyelvünk című könyvét (1955.), amely a birtokjel meghatározásában ugyan nemigen különbözik az említett nyelvтанoktól („A dolgozóké szóalakban az -é azt jelzi, hogy az ország a dolgozók tulajdona, a dolgozókhöz tartozik”), a morféma megnevezésében azonban igen, ugyanis a meghatározáshoz igazodva birtokosjelnek nevezi az -é elemet: „Birtokosjel a neve, mert

ahhoz a szóhoz járul, amely valakinek vagy valaminek a birtokosát jelöli” (i. m. 148).

E nyelvtanokban a meghatározást vagy csupán olyan példák szemléltetik, amelyekben az -é jeles szó állítmányi szerepű, vagy ilyenekkel kezdődik a példák sora.

Az -i birtoktöbbsesítő jel szerepének meghatározásában némelyik nyelvtanban talán felfedezhető némi rejtett utalás a birtokjel birtokot kifejező szerepére is. Például az akadémiái nyelvtan szerint „A birtok többségének kifejezésére az -é birtokjelhez még -i t ö b b e s j e l járulhat: *ki-é-i, más-é-i-t . . .*” (i. m. 521). Ebből esetleg következtethetünk arra, hogy az egy birtokot az -é jelöli.

b) A nyelvtanok másik csoportjában csak két művet említhetünk meg (lehet, hogy több is van, csak számomra nem voltak hozzáférhetőek); ezek már két szempontot tartanak fontosnak a birtokjel meghatározásában: a birtokosra és a birtokra utalást.

Nem könnyű eldönteni, hogy Temesi Mihály—Rónai Béla A leíró magyar nyelvtan alapjai című tanárképző főiskolai tankönyve (1980.) melyiket teszi első helyre (mégis úgy érzem, a birtokra utalást), mert így szól a meghatározás: „Az -é birtokjel valakihez vagy valamihez való tartozást fejez ki, s a birtokost megnevező szóhoz járulva a megnevezetlen birtokszót helyettesíti, illetőleg valamely meg nem nevezett dolognak az alapszóban megnevezett birtokoshoz való hozzátartozását jelöli” (i. m. 341). Példaként szószerkezetbe (mondattani összefüggésbe) nem állított -é jeles szavak szerepelnek a könyvben.

Balogh Dezső—Gálffy Mózes—J. Nagy Mária A mai magyar nyelv kézikönyve című művében (Kritérium, Bukarest, 1971.) Gálffy Mózes szintén mindkét szempontot fontosnak tartja, de első helyre a birtokosra utalást teszi: „. . . vagy azt jelöli, hogy a birtok kihez, mihez tartozik, vagy pedig a meg nem nevezett birtokszót helyettesíti. . . .” (i. m. 270). Példaként állítmányi szerepű -é birtokjeles szót szerepeltet.

2. Bár a birtokjel szerepéről akarok szólni, a birtokos személyragnak — e jelszerű ragnak — a rövid jellemzésével szeretném kezdeni.

A birtokos személyraggal a birtok egyes vagy többes számát is kifejezhetjük, fő szerepének mégsem azt tekintjük, hogy rámutat arra: a szótő, amelyhez járul, birtokot kifejező szó (holott éppen e személyrag révén lett azzá), hanem azt, hogy a szótőben megnevezett birtokot (a személyrag által kifejezett) egy vagy több első, második vagy harmadik nyelvtani személyhez kapcsolja mint birtokoshoz, jelezve természetesen a birtok egyes vagy többes számát is. Más szavakkal: noha a birtokos személyragnak van szerepe a birtokszóra és az ebben kifejezett birtokra vonatkozóan is, elsődleges funkciójának mégsem ezt tartjuk, hanem — nevének megfelelően — a birtokosjelzést.

Még egy példa! Vajon úgy határozzuk-e meg például a -né képző szerepét, hogy e toldalék arra mutat rá: a szótőben megnevezett személy a férje valakinek? Nem. Azt a valakit fejezi ki, aki felesége a szótőben megnevezett személynek.

Amióta a jelzős szerkezetek — köztük a birtokos jelzős szerkezet — összevonásának (redukciójának) kérdéseivel foglalkoztam (az első cikkem is csak később, 1972-ben jelent meg e témáról — Nyr. 96: 1, 38—50), azóta magától értetődőnek tartom, hogy az -é morfémát azért nevezzük meg a *birtokjel* szakszóval, mert a birtokost megnevező szóhoz járulva, az ez által kifejezett birtok-

kosnak a beszédelőzményéből vagy a beszédhelyzetből odaértett birtokát fejezi ki, természetesen a maga módján: a jel eszközeivel. Más megfogalmazásban, illetve más megközelítésben: az odaértés folytán a közlésből elhagyott birtokszó jelentését helyettesíti, és a birtokost megnevező szóhoz járulva, kapcsolja szorosan ezéhez. Én tehát ezt tekintem elsődleges funkciójának. Mint arról — sajnos — már csak az említett cikkem közvetlen megjelenése előtt értesültem Szende Aladár szíves közléséből, ezt tekintette az *-é* morféma (szerinte képző) funkciójának Lotz János is (MNy. 63: 403—7; Szonettkoszorú a nyelvről 185—90; MNyTK. 122. sz. 11—5).

Kétségtelen, e jel arra is rámutat, hogy a beszédelőzmény vagy beszédhelyzet folytán odaértett dolog (esetleg személy) — vagyis az, amit az *-é* jel tulajdonképpen jelöl — a szótóban megnevezett személyhez vagy tárgyhoz tartozik mint valóságos vagy csak (főként ha a birtok: személy) nyelvtani értelemben vett birtokoshoz. Sőt azt sem vitathatjuk, hogy az *-é* jeles szóban éppen e jelnek köszönheti birtokost kifejező szerepét a szótó is, mégsem a birtokos-, hanem a birtokjelzés ennek a morfémának az elsődleges funkciója. A birtokosra utalás, a birtokosjelzés csak másodlagos, az elsődlegesebből mintegy logikusan következő szerepe.

Fentebb azt írtam, az *-é* jeles szóban éppen e jelnek köszönheti birtokost kifejező szerepét a szótó is. Igen, ha mechanikusan, létrehozásának körülményeitől függetlenül vizsgáljuk e szót, mert itt már csupán az *-é* mutat arra (bár nem ez a fő szerepe), hogy a szótó e jelben kifejezett birtoknak a birtokosát nevezi meg. De a Temesi—Rónai-féle főiskolai nyelvtan (és esetleg mások itt nem idézett) meghatározásának lényeges megállapítása az is, hogy ez az *-é* a birtokost megnevező szóhoz járul. Ez arra utal, hogy eleve olyan szintaktikai helyzetet kell feltételeznünk előzménynek, amelyben ez a kapcsolódás létrejöhet, pontosabban: amelyben az *-é* morfémát magához vevő szó eleve birtokost megnevező szó volt, az elmaradt birtokszó helyére meg az *-é* léphetett. Ez csak a birtokos jelzős szerkezetbeli helyzet. Hogy ez így van, azt a példák egész sorával bizonyíthatjuk.

A birtokjellel részletesebben foglalkozó nyelvtanok meg is állapítják, hogy a birtokjeles szó jelentése egy birtokos jelzős szerkezetének felel meg, tehát az ilyen szó helyettesítheti az említett szerkezetet, de azt a következtetést, hogy a birtokjeles szó csak birtokos jelzős szerkezet eredményeként keletkezhet — lehet, hogy elvi, szemléleti okokból — egyik sem vonja le. Nekem viszont meggyőződésem, hogy csak így keletkezhet, mert a szótó csak így jelölheti a birtokost, az *-é* morféma meg a birtokot.

De nézzük a példákat!

Ebben a mondatban: *A házét tatarozzák* — a *házét* szóalak jelentése megfelelő beszédelőzmény vagy beszédhelyzet esetén *a ház tetejét* birtokos jelzős szerkezet értelmének felel meg. Joggal tehetjük fel tehát, hogy e szóalak az említett birtokos jelzős szerkezetből összevonással (redukcióval) jött létre.

A redukció a birtokos jelzős szerkezetek esetében úgy megy végbe, hogy a birtokost megnevező (volt birtokos jelzői) taghoz *-é* birtokjel (több birtok esetén *é + i*) járul, ez az odaértés révén elmaradt alaptag (birtokszó) jelentését hozzátoldja a birtokost megnevező szóéhoz, s az így létrejött *-é* jeles szó átveszi a volt alaptag viszonyragját és szintaktikai szerepét is (vö. Nyr. i. h.). Természetesen a beszéd folyamatban nincs szükségünk e redukció alkalmankénti mechanikus végrehajtására. Ez már analógiás alapon, szinte automatizáltan megy végbe. De hogy végbement, az minden esetben kimutatható.

A házét tatarozzák mondat *házét* alakja tehát azért lett 'a ház tetejét' jelentésű, -t tárgyragos és tárgynak minősítendő szerkezettag, illetve mondatrész, mert a *ház tetejét* birtokos jelzős szerkezetből redukálódott, s e szerkezet volt birtokos jelzői tagja (*ház*) átvette az alaptag (*tetejét*) jelentését is, egyben viszonyrajgát és szintaktikai szerepét is. A volt birtokos jelzőből tehát redukció útján lett ez esetben tárgy.

De e komplex jellegű jelenség végbemenetelének megfigyelésekor arról is meggyőződhetünk, hogy az -é birtokjelnek mindenekelőtt birtokjelölő, birtokszó-helyettesítő szerepe van nyelvünkben.

Természetesen ez a szerep is maga a redukció sem csupán a tárgyragos (tehát tárgyi szerepű) birtokjeles szavak esetében figyelhető meg, hanem más funkciót betöltőkéiben is. Így az alanyiakéban: *A ház teteje már kész van* > *A ház-é már kész van*; a határozóiakéban: *A ház tetején dolgoznak* > *A ház-é-n dolgoznak*; s az állítmányiakéban is, de ezekkel részletesebben kell foglalkoznunk.

Előrebocsátjuk: talán nem véletlen, hogy a nyelvtanok hagyományosan a birtokosjelölő szerepét emelik ki a birtokjelnek: ebben nyilván ludasak az állítmányi szerepű birtokjeles szavak is. S a legtöbb nyelvten — mint már utaltunk rá — elsősorban éppen ezekben a szavakban vizsgálja a birtokjel funkcióját. Az ilyen szerepű birtokjeles szavak vizsgálata pedig téves következtetések levonására bírhatja rá a kutatót, még inkább a felületes vizsgálódót.

Ebben a mondatban: *A tető a házé* — valóban úgy érezzük, az -é jelnek az a fő funkciója, hogy jelezze: a házhoz tartozik, mint birtokoshoz a beszéd-előzményből (itt magából a mondatból) odaértett birtok. A jel tartalmilag szinte üresnek tűnik fel, s a látszat szerint azt a szerepet tölti be, hogy az alanyként álló szóban megnevezett birtokot (a tetőt) az állítmányban megnevezett házhoz kapcsolja mint birtokoshoz. De vajon nem valami „érzéki csalódás”-e ez? Nem csupán az egész mondat értelme hat-e ránk? Hiszen magával a mondatdal is ugyanazt állítjuk, hogy a tető a házé, a tető a házhoz tartozik. Nem a mondatban kifejezett ítéletet minősítjük-e a birtokjel szerepének?

Érthető, hogy ebben a mondatban tartalmilag csaknem üresnek érezzük a birtokjelet, hiszen a birtok alanyként szerepel benne, külön (a *tető*) szóval megnevezve. De talán mégsem foghatjuk rá erre a jelre, hogy szerepe csupán a birtoknak és birtokosnak az összekapcsolására korlátozódna. Vagyis talán mégsem teljesen üres tartalmilag ez a jel. Esetleg csak elhalványul a csupán odaértett jelentése az azonos szóval kifejezett és a mondatban jelen is levő alanyé mellett. Én ezt a nézetet vallom. Ugyanis az állítmányi szerepű birtokos jelzős szerkezet is összevonható: *A tető a ház teteje* > *A tető a ház-é*. Sőt ez esetben kívánatos az összevonás, ha csak nincs okunk (kiemelés stb.) a *tető* szó állítmányként való szerepeltetésére is.

Még abban az esetben is e felé a felfogás felé hajlok, amelyben a redukció nem szokványos, illetve nem olyan mondatban megy végbe, amelyben az alanyként szereplő szó nem azonos az állítmányként álló birtokszóval. Például *A combja a gazdáé* mondatot magam sem merném egy ilyen mondatból levezetni: *A combja a gazda combja*. Valóban úgy látszik, az -é birtokjel itt a combnak (csirkecomb) csak a gazdához való tartozását jelzi, illetve azt, hogy az neki jár. Ha csupán jelentéstani alapon akarnánk az ilyen kérdéseket eldönteni, akkor (helytelenül értelmezett) funkcionális vagy egyéb szempontokra hivatkozva ki is jelenthetnénk: igen, az -é birtokjelnek ez esetben birtokosra utaló szerepe van. Csakhogy akkor figyelmen kívül hagynánk azt a tényt, hogy a

birtokjel nemcsak — mint láttuk — egy tartalmilag mellékesnek érzett szó jelentését kapcsolhatja a birtokost megnevező szóéhoz, hanem — mint látni fogjuk — egy megszokott, már magától is értetődővé vált szóét is. *A combja a gazdáé* mondat *gazdáé* alakja is magától értetődő jelentésű, mert gyakran használt birtokos jelzős szerkezet összevonása eredményeként létrejött alaknak tekinthetjük: 'a gazdának járó rész' jelentésű *a gazda része* szerkezetből redukálódott alaknak. Talán nemcsak nekem ismerősek ezek a mondatok: *A szárny az én részem; A melle a fiam része*; stb. Az első mondatba a szintén kimutatható egykori redukció (*én-é-m*) útján keletkezett *enyém* birtokos névmás kerül (vö. Nyr. 102: 297—8): *A szárny az enyém*; a másik mondatba (3. személyű birtokosról lévén szó) a volt birtokos jelző *-é* jeles (*fiamé*) alakja: *A melle a fiamé*.

Máskor meg a szerkezet alaptagja olyan általános jelentésű szó lehet, amelynél fogva magának a szerkezetnek sem lehetne konkrétabb jelentése, mint a birtokjeles szóé. Például *A föld a paraszté* mondat *paraszté* szava előzményének ezt a szerkezetet tekinthetnénk: *a paraszt tulajdona*.

Az efféle magától értetődő vagy nagyon általános, sőt olykor bizonytalan jelentésű alaptagú jelzős szerkezetek összevonása korántsem ismeretlen nyelvünkben és szakirodalmunkban. Éppen az alaptagok ilyen jellegű jelentése a fő okozója e szerkezetek összevonásának, hiszen ezekben az esetekben a szerkezet sem mond többet, mint a rövidebb („gazdaságosabb”) birtokjeles alak. Például *a furcsát érez, rosszat tesz* stb. szerkezetek tárgyai olyan minőségjelzős, *a sokat eszik, keveset iszik* szerkezetekéi meg olyan mennyiségjelzős szó szerkezetekből redukálódtak, amelyekben az alaptagok értelme már az igei tag jelentéséből is következnek ('furcsa érzést érzett', 'sok ételt evett') stb. Vö. Hadrovics László: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 85). Akkor miért kellene elutasítanunk egy olyan birtokos jelzős szerkezet redukciójának lehetőségét, amelyben az állítmányi alaptag valamilyen oknál fogva magától értetődő? Sőt a birtokos jelzős szerkezetben sem csupán az állítmányi alaptag válhat magától értetődővé (tehát fölöslegessé), hanem más szerepű is. Például ebben a mondatban: *A magdét költi* — a tárgyként szereplő *magdét* szóalak jelentését a (pénzt) *költ* ige teszi nyilvánvalóvá, így fölöslegessé is *a maga pénzét* birtokos jelzős szerkezet használatát.

Szót kell ejtenünk az állítmányi szerepű birtokjeles szót tartalmazó mondatnak legalább még egy altípusáról; arról, amelyben tulajdonképpen kettős helyettesítésről van szó: az alany által kifejezett birtokot jelölő szót (odaértés folytán) mutató névmás, az állítmányi szerepű birtokos jelzős szerkezet birtokszavát meg az *-é* jel helyettesíti, mint például ebben a mondatban: *Ez a házé*. Az *ez* és az *-é* jelölheti ugyanazt, mondjuk: a tetőt, de jelölhet mást-mást is.

Ha ugyanazt jelöli, akkor sem érezhető az *-é* jel annyira tartalmatlannak, mint abban a mondatban, amelyben jelen is van alanyként a *tető* szó. Talán azt mondhatnánk, hogy a névmási alanyt tartalmazó mondat kétarcú: egyformán érezzük az *-é* morfémában a 'valamihez tartozik' és a 'teteje' jelentést, tehát e mondat értelmezhető így is: *Ez a házhoz tartozik*; s így is: *Ez a ház teteje*. Viszont nem tagadhatjuk, hogy a birtokjel első ('valamihez tartozik') értelmezésében itt is közrejátszik az egész mondat értelme, a benne kifejezett ítélet. Az *-é* jel birtokot kifejező, birtokszót helyettesítő szerepét semmiképpen sem lehet elvitatni, már a második értelmezés lehetősége miatt sem.

Ha az *ez* névmás — szó szerinti értelemben — nem pontosan azt jelöli, amit az *-é* kifejez — ugyanis a névmás is, a jel is lehet konkrétabb és általáno-

sabb jelentésű (*Ez a valami a ház teteje; A tető a ház alkotórésze* stb.), sőt mind a kettő lehet egyszerre általános jelentésű (*Ez a valami a ház alkotórésze*) — az -é jelnek akkor is megvan a birtokra utaló szerepe.

S itt most álljunk meg egy pillanatra! A világeért sem akarom a névmást és a birtokjelet egy kalap alá venni, de valami közös van bennük: mindkettő helyettesítő elem (egyik szó értékű, másik járulékos elem értékű). Ahogyan az ez mutató névmás — mint láttuk — hol konkrétabb ('tető'), hol általánosabb ('valami') jelentést képviselhet, ugyanígy — ezt is láttuk — a jelnek is lehet konkrétabb ('teteje') és általánosabb ('része', 'valamije' stb.) jelentése. De — s ez a lényeg — ahogy a névmásnak van minden esetben főnévi értékű szóval kifejezhető jelentése, ugyanígy a birtokjelnek is van ilyen jellegű értelme. S aki nem egyoldalúan, nem csupán jelentéstani vagy stilisztikai szempontból vizsgálja a nyelvet, hanem a jelentéstani, morfológiai és szintaktikai (tehát a nyelvten számára szükséges vizsgálati) szempontokat egyformán érvényesítve, annak ezt észre kell vennie. Mint ahogy két nyelvtankönyv szerzői észre is vették.

3. Cikkem 1. pontjában nem a tankönyvírókat akartam bírálni a (szerelem) nem (vagy nem egészen) helytálló meghatározásért. (Ha valaki mégis így érezte, vegye úgy, hogy magamat is bíráltam.) E nyelvtenokat már viszonylag régen írták (írtuk), s azóta több nyelvi jelenséget másképp ítélünk meg, mint régebben, hiszen az állandóan folyó vizsgálatok során újabb meg újabb eredmények születnek. Ezek azonban nem kerülhettek be rögtön a nyelvtenokba. Cikkemmel csupán figyelmeztetni akartam (lehet, hogy fölöslegesen) a jövő tankönyvíróit, hogy az -é birtokjellel kapcsolatban sem lehet már alkalmazni a „mechanikus átvétel” szokványos módszerét: nem lehet e fejezetet sem a régi nyelvtenokból csupán stilisztikai változtatásokkal áthelyezni az újakba.

Cikkem **2. pontjában** azt próbáltam leírni, én hogyan látom e kérdést, természetesen arra törekedve, hogy másokat is meggyőzzek szemléletem helyességéről. Egyáltalán nem ringatom magam abban a hitben, hogy ez sikerült is. Biztos vagyok abban, hogy akad még olyan nyelvész (remélem, már kevés), aki a legteltesebb mértékben meg lesz ezután is elégedve a birtokjel régi (csupán a birtokosra utalást tartalmazó) meghatározásával, mások (talán többen) — különösen akik figyelemmel kísérték az utóbbi évek kutatásairól szóló cikkeket, beszámolókat — bizonyára a (legalább) két szempontú: a birtokosra és a birtokra vagy még inkább a birtokra és a birtokosra utaló meghatározást tartják majd helyesnek. De lehet, hogy akad olyan kutató is, aki valami új, egészen más szempontú vizsgálatok alapján ítéli meg a birtokjel szerepét.

Cikkemnek a **3. (vagyis ebben a) pontjában** — amellet, hogy a bevezető helyett itt közöltem részletesebben e cikk megírásával kapcsolatos szándékomat — hadd mondjam meg (ami a fentiek alapján talán várható is), hogy jómagam a birtokjel birtokkifejező, birtokszó-helyettesítő szerepének szabályba foglalását tartom fontosnak. A neki tulajdonított másik szerep csak másodlagos, s ha olykor erősnek vagy az előbbinél erősebbnek érezzük is, csak „érez-zük” ilyenek. Márpedig a nyelvtenban nem helyes az „úgy érzem” alapján meghatározni egy morféma szerepét, olyanét, amelynek nyelvi tényekkel és nyelvtani módszerekkel bizonyítható jelentése s ebből eredően szerepe van. Mégis — tekintettel a hagyományra s az eddigi gyakorlatra — helyet kaphatna egyik meghatározásban — de csak második helyen és az első szempontból következő jellegét feltüntetve — a birtokosra utalás szempontja is.

Egyik meghatározásban, mert a definiálás két nézőpontból is lehetséges. Az első a valóságot veszi alapul, tehát konkrétabb; a másik a nyelvtani helyzetből indul ki, de második részében a valóságra is utal. A valóságra és a nyelvtani helyzetre támaszkodást ajánlatos a szükséges mértékben különválasztani, nehogy zavart okozunk.

Az első meghatározás így szólna: Az *-é* birtokjel egy főnévi értelmű szóhoz járulva, e szótőben megnevezett személynek vagy dolognak a beszédelőzmény vagy beszédhelyzet folytán odaértett birtokát fejezi ki, s ezáltal arra is rámutat, hogy a szótőben megnevezett személy vagy dolog az odaértett birtoknak birtokosa.

A másik — a nyelvtani helyzetet alapul vevő, vagyis a birtokos jelzős szerkezetből való kiindulást feltételező — meghatározásban már eleve benne foglaltatna a birtokosra utalás mozzanata, mert hangsúlyoznánk, hogy a szótő a birtokost megjelölő szó. Tehát: Az *-é* birtokjel a birtokost megjelölő szóhoz járulva, a beszédelőzmény vagy beszédhelyzet folytán odaértett birtokszó jelentését kapcsolja szorosan a szótőéhez, így a birtokost megnevező szót mint szóelem birtokot kifejezővé is teszi.

Jakab István

Egy régi magyar családnév írásának változatai

A régi magyar családnévek írásánál gyakran találkozunk többféle változattal, de egyetlen régi magyar család nevét sem írták le és ejtették ki annyi változatban, mint a Kálmánchey családet. Tanulmányomban ezeket a változatokat ismertetem és rámutatok azokra az okokra, melyek a történelem folyamán közrejátszottak e változatok kialakulásában.

A Kálmánchey család a Somogy megyei Kálmánche (ejtése: Kálmánese) mezővárosban volt ősbirtokos, s nevét is e helységtől vette.¹ A helység nevével először 1193-ban találkozunk az okmányokban, mint királyi birtok szerepel.² Egy 1286-ban kelt okmány még így írja a helység nevét: *Kálmán-Királychey*³ (ejtése: Kálmán-Királycsei).

Kálmán-királycheyt 1280-ban a Hahót-Buzád nembéli Ponit fia Jakab tárnokmester kapta IV. László magyar király anyjától, Erzsébet királynétól a nováki és pataki várak ostrománál a királyné szemeláttára kifejtett vitézsége jutalmául.⁴ Ezt az adományt IV. László 1280. május 30-án megerősíti.⁵ Ez idő óta Kálmán-királychey a Buzád nemzetség birtoka. A XIV. század végén az egyik Buzád leszármazott a Kálmánche helységben levő törzsbirtoka után

¹ A Kálmánchey család. Lásd: A Sipos család levéltára. P 604 2. Rész cs. 3 tétel. 3. Magyar Országos Levéltár; Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. Emich ny. 165; Loesche György: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Magy. ford. S. Szabó József. Debrecen, 1912. Hegedüs és Sándor K. 139.

² Tóth Endre: A belsősomogyi egyházmegye Mária Terézia korában. Kaposvár, 1940. Főiskolai ny. 119.

³ Fejér György: Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac civilis. Budaë, 1830. Tom. V. Vol. III. 324.

⁴ Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék. Bp., 1880. M. Tud. Akad. 1: 216.

⁵ Wertner Mór: A Buzád—Hahót nemzetség. Turul 16: 60.

cehy,²⁸ Kálmánczei,²⁹ Kalmanczey,³⁰ Kalmanczei,³¹ Kálmántsehi,³² Kalman-
tsehi,³³ Kaalmanczey,³⁴ Kálmán Csehi,³⁵ Kálmáncsehinus,³⁶ Calmanchehi,³⁷
Calmanczei,³⁸ Chalmanczech,³⁹ Calmanchei,⁴⁰ Calmantzei,⁴¹ Calmanzehi.⁴² 3. Kál-
mánczay,⁴³ Kalmanczay,⁴⁴ Kálmánczai,⁴⁵ Kalmanczai,⁴⁶ Kálmáncsaj,⁴⁷ Kálmán-
csai,⁴⁸ Kalmancsai,⁴⁹ Kalmantsai,⁵⁰ Kálmáncsahi,⁵¹ Kalmáncsa,⁵² Kálmántzay,⁵³
Kámáncsai,⁵⁴ Calmanschai.⁵⁵ 4. Kálmánchelyi,⁵⁶ Kalmánchelyi,⁵⁷ Kálmánczhelyi,⁵⁸
Kalmanczhelyi,⁵⁹ Kálmánczhellyi,⁶⁰ Kalmanczhellyi,⁶¹ Kálmántzhelyi,⁶² Kál-

²⁸ Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Bp., 1902. Tom. IV. 1492—1526. 394.

²⁹ A keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás, melyet deákul írt Calvinus János . . . Magyar nyelvre ford. Molnár Albert (Szenci) Nyomatott Hanóviában 1624. 2.

³⁰ Schrauff: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen 111.

³¹ A keresztyéni gyülekezetben való reggeli eneklesec, melyeket Primaknac híjnac, az Kalmanczei Marton Mestertől Magyarra fordítatot Psalmusokkal egyetembe. Lásd: Huszár Gál A Keresztyéni gyülekezetben való istenidicheretec. 1560. Bibliotheca Hungarica Antiqua. XII.

³² Szőlősi Mihály: Sion leánya . . . Bajnok Dávidka, Kassa. 1668. 64.

³³ A sárospataki főiskola diákjai. Közli: Gulyás József. Egyháztörténet 1943 1—2 füzet I évf. 119.

³⁴ Fraknói Vilmos: i. m. 77.

³⁵ Kiss Áron: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése 17.

³⁶ Catalogus Reverendorum Fratrum Dömsödini anno 1632 D. 3. junii . . . 124.

³⁷ A Veszprémi Püspökség Oklevéltára. Bp. 1907. 4: 461.

³⁸ Adalékok a reformáció és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. században. Közli: Dr. Bauch Gusztáv. Lásd. Történelmi Tár 1885. 529.

³⁹ Regestrum Bursae Cracoviensis Hungarorum Buda. 1821. Typ. Reg. Univ. 6.

⁴⁰ Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. Tom. III. Bp., 1902. 46.

⁴¹ Hungarica magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok: Apponyi Sándor. 1:221.

⁴² Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. 1416—1492. Bp., 1902. 362.

⁴³ Komáromy András: Kuruc világi emlékek Ugocsa vármegye levéltárában. Történelmi Tár 1901. 401.

⁴⁴ Catalogus Familiarum Tom. II. IV. A. 1. Szabolcs vármegye Levéltára. Nyíregyháza.

⁴⁵ Kiss Áron: A XVI. században tartott református zsinatok végzése. Bp., 1882. Franklin 25.

⁴⁶ Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek. 1578. Bp., 1955. Akad Kiad. 199.

⁴⁷ Századok 1870. 564—5.

⁴⁸ Zoványi Jenő: A zempléni ref. diocesis zsinatai Miskolczi Csulyok István esperes idejében (1629—1645) II. közl. Történelmi Tár 1909. évf. 433.

⁴⁹ Kiss Áron i. m. 17.

⁵⁰ Adattár. A sárospataki főiskola diákjai. V. Közli: Gulyás József. Egyháztörténet 1944. II. évf. 3—4 füzet 344.

⁵¹ Pokoly József: A protestantizmus hatása a magyar állami életre. Bp., 1910. 93.

⁵² Kiss Áron i. m. 17.

⁵³ II. Rákóczi Ferenc fejedelem levelei Máramaros vármegyéhez. Történelmi Tár 1908. 586.

⁵⁴ Kálmánchey Zoltán karmesternek címzett levél, 1981. Bp.

⁵⁵ Papp Gusztáv: Kálmáncsehi Sánta Márton. Bp. 1935. Sylvester ny. 64.

⁵⁶ Kiss Áron i. m. 17.

⁵⁷ Kálmáncsehi Kálmánchey család. Sipos család levéltára P 604 2 Rész cs. 3 tétel. Magy. Orsz. Lev.

⁵⁸ A Presbiteri Szövetség Magyarországi útjának és gyűléseinek emlékkönyve. Szerk. Kovács István. 62.

⁵⁹ Catalogus Familiarum Tom. II. IV. A. 1. Szabolcs vármegye Levéltára, Nyíregyháza.

⁶⁰ Elenchus 9. E 154. Nyíregyházi Állami Levéltár.

⁶¹ Uott. 9. K 483.

⁶² A Kálmáncsehi Kálmánchey család. Lásd: A Sipos család levéltára. P 604 2 Rész cs. 3 tétel 34. Magy. Orsz. Lev.

mántzhellyi.⁶³ 5. *Kálmánchey*,⁶⁴ *Kalmánczy*,⁶⁵ *Kalmanczy*,⁶⁶ *Kálmánci*,⁶⁷ *Kálmánczi*,⁶⁸ *Kálmántzy*,⁶⁹ *Kálmántzi*,⁷⁰ *Kalmantzi*,⁷¹ *Kálmáncsi*,⁷² *Kálmáncky*,⁷³ *Kálmánczinus*,⁷⁴ *Kálmáncsinus*,⁷⁵ *Kalmancz*,⁷⁶ *Kalmány*,⁷⁷ *Calmanchey*.⁷⁸ 6. *Kalmanczchiz*,⁷⁹ *Kalmanciz*,⁸⁰ *Kalmancziehi*,⁸¹ *Kalmaneschi*,⁸² *Calmanceus*,⁸³ *Chalmancher*,⁸⁴ *Calmanori*.⁸⁵

A Kálmánchey családnév írásának ezt a sok változatát több okkal magyarázhatjuk. Elsősorban a helység nevének — ahonnan a Kálmánchey család a nevét vette — a történelem folyamán többször történt megváltozásával, illetve a helység nevének változatos írásmódjával. A község nevének változásait nyomon követhetjük a Kálmánchey családnév változásaiban is.

Ez a helység a nevét onnan kapta, hogy Kálmán magyar király cseheket telepített Somogy déli területére, ezért ezt a települést *Kálmán-király-csehei* néven hívták. E névalak megrövidülésével keletkezett a *Kálmán-király-csehi*, majd mint láttuk 1286-ban *Kálmán-királychey*. Idők folyamán tovább rövidült a helység neve. 1395-ben Oppidum *Kalmanchehy*,⁸⁶ 1474-ben *Kalmancheh*,⁸⁷ 1485-ben *Kalmancze*,⁸⁸ 1551-ben *Calmanchehy*,⁸⁹ 1556-ban *Kalmanche*,⁹⁰

⁶³ Debreceni ref. egyház gyűlési jegyzőkönyve 1844. júl. 21. 47. szám. Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára, Debrecen.

⁶⁴ Tabódy József: Munkács múltja és jelene Magyarország történetében. Pest, 1860. 30.

⁶⁵ Kis Pál László: Erdély fejedelmi kora. Bp., 1940. Stadium Sajtóváll. 25.

⁶⁶ Catalogus Familiarum. Tom. II. 23. Szabolcs vármegye Levéltára, Nyíregyháza.

⁶⁷ Kiss Áron i. m. 17.

⁶⁸ A Debreceni Ref. Főisk. tanulók névsora. 1681. Tiszántúli Ref. Egyházkerület Nagykönyvtára.

⁶⁹ A Kálmáncheyi Kálmánchey család. Lásd: Sipos család levéltára. P szekció 604. 2 Rsz. cs. 3 tétel. 35. Magy. Orsz. Levéltár.

⁷⁰ Balla György: Nagykőrösi Krónika. Kecskemét, 1856. 13.

⁷¹ Thury Étele: Iskolatörténeti Adattár. Pápa, 1908. 2: 273.

⁷² Pázmány Péter: Hodegus 345.

⁷³ Protocolum XXI. 1756. fol. 108 Nyíregyházi Állami Levéltár.

⁷⁴ A Debreceni Ref. Főiskola névsora. 1617. 121. Tiszántúli Ref. Egyházkerület Levéltára Debrecen.

⁷⁵ Catalogus Reverendorum Fratrum in Synodo Generali Pathuini Congregatorum anno 1629 Die 22 Martii. 126.

⁷⁶ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk. Karácsony J. etc. Bp., 1912. Szent István Társ. 462.

⁷⁷ Kálmánchey Zoltán karmesternek címzett levél. Bp., 1980.

⁷⁸ Herbert Henrik: Reformation in Hermannstadt . . . 1883. 32.

⁷⁹ Theiner Augustino: Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram Illustrantia Romae, 1860. Typis Vaticanis. 499.

⁸⁰ Uott. 812.

⁸¹ Tiszántúli ev. ref. papok 1597–1679. Közli: Borovszky Samu. Történelmi Tár. 1898. 633.

⁸² Album studiosorum Academiae Lugduni Batavae 1575–1875. Hagae, 1875. Nijhoffi. 345.

⁸³ Kiss Áron i. m. 17.

⁸⁴ Theiner Augustino i. m. 481.

⁸⁵ Kiss Áron i. m. 17.

⁸⁶ Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1894. Hunyadiak kora Magyarországon. 7. köt. Somogy vármegye. 578.

⁸⁷ Uott.

⁸⁸ Uott.

⁸⁹ Magyar Leveles Tár. Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. közli: Szalay Ágoston. Pest, 1861. 1: 79.

⁹⁰ Uott. 193.

1556-ban *Kálmánchey*⁹¹ néven találjuk e helység nevét leírva az okmányokban. Egy 1626-ban készült térképen még *Kalmanche* a helység nevének írása.⁹² Ugyanígy találjuk leírva egy 1663-ban készült térképen is.⁹³

Általában azt mondhatjuk, hogy a XIII. századtól a XVII. századig a következő változatokban találjuk leírva a helység nevét az okmányokban és iratokban: *Kalman-kiralychey*, *Kalmanche*, *Kalmanchehy*, *Kalmanchéh*, *Kalmancze*, *Kálmánchey*. Az első és második csoportban felsorolt változatok ezeknek a különböző variációit mutatják.

Amikor Somogy vármegyét visszafoglalták a töröktől, újra változott a helység neve. Egy 1745-ös térkép már *Kalmantscha*-nak írja.⁹⁴ Az osztrák hatóságok ugyanis *Kalmantscha*-ra változtatták Kálmánche nevét. A *Kalmantscha*-ból lett a magyaros *Kálmánca* név, s ma is e néven találjuk a térképeken és Magyarország helységnévtárában. A harmadik csoportban felsorolt változatok főleg ezt az újabb helységnevet tükrözik.

A sok változat kialakulásához hozzájárult még az is, hogy a magyar helyesírásban a *cs* hangot a XIII. századtól a XVII. századig *ch*-val jelölték. Ez a jelölésmód azoknál a régi magyar családneveknél, ahol *cs* hang található, a XX. századig fennmaradt, mint például a *Péchy*, *Zichy*, *Széchenyi*, *Madách*, *Forgách* stb. családoknál. A *cs* betűnek ezt a régies *ch*-val való írását őrzi a *Kálmánchey* családnév is, amelynek a kiejtése Kálmánchey, hasonlóan a Pécsi, Zicsi, Szécsényi, Madács, Forgács családnevéhez. De a *cs* hangot a múlt századokban nemcsak *ch*-val, hanem *ts*-sel, *cz*-, *tz*-vel is jelölték, és a *cs* hangnak ez a sokféle jelölése is visszatükröződik a Kálmánchey családnév felsorolt változatai között.

A negyedik és ötödik csoportban felsorolt változatok jelentős része a Tiszántúlon terjedt el. Ezen a vidéken még a tanult emberek közül is kevesen ismerik a mai Kálmánca községet, még kevésbé ismert régi neve *Kálmánche*. Debrecenben és környékén általában a *Kálmánchelyi* névforma változataival találkozunk. Így írják le és ejtik ki a leggyakrabban. Talán a *Vásárhelyi*, *Szerdahelyi*, *Károlyi* stb. családnevek mintájára. Csakhogy ezeknek a családneveknek van megfelelő helységnevük is: *Hódmezővásárhely*, *Marosvásárhely*, *Nagykároly*. *Kálmánchely* nevű helységet azonban hiába keresünk a történelmi Magyarország helységnévtárában, mert ilyen helység nincs. A *Kálmánchelyi* és a hozzá hasonló névváltozatok tehát az emberi tájékozatlanság következményei.

Még ennél is torzabb alakban találjuk a Kálmánchey családnév írását és kiejtését a Szabolcs megyei Újfehértó községben és a Hajdú megyei Hajdúhadházon. A nép ugyanis nem szereti a hosszú családneveket és azokat önkényesen lerövidíti, illetve megváltoztatja. A Kálmánchey család nevét is lerövidítették, illetve eltorzították a fent említett két helység lakói és *Kálmánchi*-nak írják és ejtik a leggyakrabban. Ennek azután az a következménye, hogy sok Kálmánchey újszülöttet *Kálmánchi* néven diktált be a bejelentő az anyakönyvvezetőnél. Ezáltal egy új családnév keletkezett. Manapság már sok *Kálmánchi* nevet viselő ember nem is tudja, hogy ő tulajdonképpen a Kálmánchey család leszármazottja.

⁹¹ Magyar levelek a XVI. századból. Közli: Komáromy András. Lásd: Történelmi Tár 1911. 556.

⁹² The Mape of Hungari newby augmented by John Speede. Anno Dom. 1626.

⁹³ Bleau, Wilhelm: Novus atlas. 1663.

⁹⁴ Homay J.: Atlas geographicus major. 1: 78.

Így áll elő azután az a helyzet, hogy egy család azon tagjai, akik nem-törődömségből, vagy felületességből rosszul írják és ejtik a családnevüket, vagy okmányaikon nem vigyáznak eléggé nevük helyes leírására, leszakadnak a család törzsfájáról és egy új családnév viselőivé válnak.

Végül a hatodik csoportba sorolt változatok a magyar nyelvet és a magyar családneveket nem ismerő idegen szerzők tollából láttak napvilágot.

Természetesen mind a hat csoportban a *Kálmánchej* családnév ősi írásmódja ismeretelen a hiánya és az emberi felületesség is hozzájárult a sok változat kialakulásához.

A XIX. és XX. század szakirodalma *Kálmáncheji* névformában rögzítette a történelem folyamán szerepet játszó családtagok nevét, és a közvélemény is ebben a névformában tartja nyilván őket. A ma élő családtagok azonban továbbra is ragaszkodnak a négyszáz év óta használt *Kálmánchej* írásmódhoz, mert ez az ősi névforma: 1. összekapcsolja a család régmúltban élt tagjait a ma élő családtagokkal; 2. ápolja a családi hagyományokat s ezzel hazaszeretetre neveli a család ma élő ifjúságát; 3. megőrzi egy 800 éves település ősi nevét.

Klaniczay Tibor akadémikus már 1966-ban a Magyar Nyelvőrben fölvetette a régi magyar családnevek helyesírására vonatkozó javaslatát, amelyet módosított formában újra ismertetett. Állásfoglalásának lényege az, hogy ugyanazon család nevét mindig azonos formában kell írni, mégpedig a család által használt írásmód szerint. A XIX. századot megért régi magyar családoknál a család által véglegesen rögzített névformát kell alkalmazni. Klaniczay Tibornak ez a megállapítása a *Kálmánchej* családnév írására is érvényes.

Kálmánchej Endre

Aleksis Kivi és a magyar kultúra*

Tisztelt Hallgatóim!

1. Ma és ezekben a napokban, Finnországban szinte mindenütt, de szerte a világon, így Magyarországon is Aleksis Kivire emlékeznek, születésének 150. évfordulóján.

Aleksis Kivi immár klasszikus írója a finn irodalomnak — Képes Géza sokatmondó megfogalmazásában: ami nekünk Arany, az a finneknek Kivi —: ő indítja útjára a finn nyelvű drámát, szépprózát és lírát. Ami azonban a legtöbbet jelez, munkái máig élő, ható alkotások: színpadon, olvasmányként, szavalatként. Mivel azonban a finnek, tisztelt hallgatóim is bizonyára sokkal többet tudnak Aleksis Kivinek nagyon rövid, de annál küzdelmesebb életútjáról és művei létrejöttéről, mondanivalójáról, értékeiről, mint jómagam, én inkább arról szólok, hogy a finn irodalom és benne Kivi művei mikor, milyen fordításban jelentek meg Magyarországon, továbbá milyen hatást váltottak ki.

2. A mi irodalmunk, a magyar irodalom kezdettől fogva a lírában emelkedett igazán nagyra. Más nemzetek irodalma és a világirodalom is így tartja számon. Ki tagadhatná, hogy Balassi Bálint, Petőfi és Arany, Ady, a Nyugat

* Elhangzott a Finn—Magyar Társaság ünnepi estjén Helsinkiben, 1984. október 10-én, finn nyelvű tolmácsolással.

nagy nemzedéke, József Attila — hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem — az élvonalat képviselték Európában. Hogy nem hatottak jobban, az nem utolsósorban nyelvünk sajátos, különálló jellegével és ebből következően is kis számú fordításukkal magyarázható.

Az eddig mondottakhoz azonban mindjárt tegyük hozzá: a magyar irodalom a líra mellett a műfordítás irodalma is. Mert kevés nemzeti irodalom dicsekedhet minőség és mennyiség tekintetében olyan gazdag műfordítás-irodalommal, mint a magyar. Pedig ez mindig mércéje, tükré magának az irodalomnak is. Az a körülmény, hogy mikor, kitől, mit, milyen színvonalon fordítottak; hogy egy-egy jelentős művet mikor fordítottak újra; hogy ezek a fordítások hatottak-e stb. — mindez mutatja, hogy az illető irodalom benne van-e a világirodalom áramában; továbbá hogy mit bír el: képes-e tartalmilag, formailag, nyelvi-eg-stilisztikailag megbirkózni más irodalmak műveivel, az új műfajokkal és nyelvi-stilisztikai jelenségekkel, megoldásokkal stb.

Ilyenformán Magyarországon a műfordítás-irodalom szerves része a nemzeti irodalomnak, amit már az is jelez, hogy szinte mindig a legnagyobb költők, írók vállalkoztak a más nyelvű líra és próza átültetésére.

A tudományos felmérés és részletezés igénye nélkül a következő nagy fordítói korszakokat, illetve fordítónemzedékeket tarthatjuk számon.

A kezdeteket, a nyelvi-, költői-, írói próbálkozásokat jelenti a XVIII. század vége feléig tartó idő. Itt — különösen először — inkább magas színvonalú átköltésekről van szó. Olyan művek fémjelzik ezt a korszakot, mint a Halotti Beszéd, az Ómagyar Máriasisiralom, a kódexek, a Károli-Biblia és Szenczi Molnár Albert zsoldárai.

Már inkább a ma felé mutat a felvilágosodás korának, mindenekelőtt Kazinczynak a fordítói munkássága.

Az első igazán nagy fordítói nemzedéket azonban a reformkor hozza, Vörösmartyt, Aranyt, Petőfit, Berczy Károlyt — hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsem.

A második nagy nemzedék a Nyugat nemzedéke: Kosztolányi, Babits, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc és mások fordítói munkássága nemcsak „tolmácsolta” a magyar olvasónak Boudelaire, Rimbaud, Verlaine, Mallarmé stb. költészetét, hanem gyakran az eredetnél magasabb szintű verset eredményezett. Ehhez a nemzedékhez tartozott Vikár Béla is, és vele kapcsolatban hadd jelezsem mindjárt azt az „eretnek” gondolatot, hogy nekem bizony még mindig az ő fordítása idézi meg legjobban a kalevalai hangulatot . . .

És nem panaszkodhatunk a ma, vagyis az utóbbi három-négy évtized fordításirodalma miatt sem. A műfordítók között olyan „nagy” nevek szerepelnek, mint például Németh László, Devecseri Gábor, Illyés Gyula, Weöres Sándor, Képes Géza . . .

3. De vajon hogy alakult ezen belül a finn irodalomból való fordítás? Erre a kérdésre röviden azt válaszolhatjuk, hogy viszonylag szerencsésen.

Elindítója valójában a finnugor nyelvrokonság felfedezése, továbbá a Kalevala megjelenése, illetőleg az általuk kiváltott érdeklődés a finn nép iránt. Érthető tehát, hogy az első fordítók — közelebről a múlt század hetvenes éveitől — mindenekelőtt a finn nyelvet ismerő nyelvészek voltak. Ide kívánczik azonban mindjárt két megjegyzés: mintegy nemes hagyományként, a nyelvészek máig ott szerepelnek a szépirodalmi fordítók között, és azt sem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a nyelvész fordítókban általában megvolt a szépiro-

dalmi érdeklődés, sőt több fordításban tükröződik az írói-költői ihletettségre is. Közöttük olyan nevekkal találkozunk, mint Hunfalvy Pál, Szinnyei József, Halász Ignác, Szilasi Móric, Zolnai Gyula, N. Sebestyén Irén, Erdődi József, továbbá Lakó György, Hajdú Péter, Bereczki Gábor.

Természetesen ahogy a ma felé haladunk, mind jobban ott találjuk a költőket, írókat — mint például Vikár Béla, Kodolányi János, valamint Képes Géza, illetőleg az olyan irodalomtörténettel — vagy azzal is — foglalkozó immár hivatásos műfordítókat, mint például Gombár Endre, Jávorszky Béla, Nagy Kálmán, Rácz István, Schütz István. Az itt említett és más idevágó kérdésekről részletesebben tájékoztat Domokos Péter hasznos összeállításában: A finn irodalom fogadtatása Magyarországon (Modern Filológiai Füzetek 15. sz. Bp., 1972. passim.) Ebben (151) — tulajdonképpen joggal — elmarasztalja a harmadik csoportot, az úgynevezett amatőr fordítókat, én mégis megemlítem, hogy azért volt némi szerepük a finn nép iránti érdeklődés ébren tartásában.

Domokos Péter utal arra is, hogy Sulo Haltsonen 1961-es bibliográfiájában (Suomalaista kaunokirjallisuutta vierailta kielillä), amely az idegen nyelvekre lefordított finn szépirodalmi művek pontos könyvészetét tartalmazza, „szerény a magyarok helyezése — a svédek, észtek, németek, dánok, hollandok, oroszok, franciák után következünk” (150). Ezt a szerény helyezést azonban két dolog pozitívabbá teszi. Nem elhanyagolandó körülmény, hogy a mi fordítóink általában a finn nyelvű eredetiből fordítottak, és hogy különösen Domokos említett munkájának a megjelenése után, tehát az utóbbi másfél évtizedben fellendült a finn szépirodalmi művek magyar nyelvű megjelenítése.

4. És most térjünk vissza Aleksis Kivihez.

Az irodalmi értékét, rangját — bár áttételesen — az is mutatja, hogy Haltsonen bibliográfiája szerint az ő művei a leggyakrabban fordítottak közé tartoznak. Neve ilyen tekintetben is ott szerepel a legkiemelkedőbb finn írók mellett: Juhani Ahóval, Linnankoskival, Sillanpäävel és Waltarival egy sorban.

Egyébként ismeretes, hogy Kivi alig 38 évig terjedő, küzdelmes és nélkülözésekkel teli életének az utolsó évtizedében nagyon sokat alkotott. 1861-től írt 11 drámát; a Finn Irodalmi Társaság 1870-ben kiadta „A hét testvér” című regényét; és írt mondanivalójukban és megformálásukban nagyon sajátos verseket.

Életében úgyszólván csak a drámái hoztak számára némi elismerést. 1869. május 10-én, a finn színház születésnapján, az ő Lea című művével nyitották meg a Finn Nemzeti Színházat. A Nummisuutarit (A pusztai vargáék) és a Kihlaus (Kézfogó) című vígjátékai meg akkor és azóta is, máig nagy sikert arattak és aratnak, nem utolsósorban mert az azokban az időkben átalakuló falusi élet jellemző alakjait tudták maradandóan megjeleníteni. Eskónak, a makacs falusi vargalegénynek a szerepét eljátszani ma is rangot jelent a finn színházi életben.

„A hét testvér” értékét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy — mint Szopori Nagy Lajos utal rá a Tiszatájban megjelent igen lényeglátó dolgozatában — „A századfordulótól kezdve nemcsak az irodalomtörténetben került helyére Kivi, hanem az olvasók tudatában is. A finn szülők ekkortól fogva mesélik vagy olvassák „A hét testvér”-t a gyermekeiknek, valahogy olyanformán, ahogyan nekünk a Toldit mondták, olvasták a szüleink” (1984. októberi szám 33). A világirodalmi elfogadtatását pedig az a tény jelzi, hogy szinte a világ minden nagyobb nyelvére lefordították.

Verseit két körülmény teszi sajátossá. Egyrészt — Képes Géza megfogalmazásában (Népszabadság 1984. X. 6.) — „... a finn természetet, az erdők, hegyek, tavak világát erőteljesebben ragadta meg, mint előtte bárki. Költészete hangok, színek, hangulatok rendkívül nagy skáláját öleli fel”. Másrészt — erre meg Szopori Nagy Lajos mutatott rá (Nagyvilág 1984. 10. szám 1562) — „A mai költők éppen azt a vonását érzik legizgalmasabbnak, ami miatt Kivít életében elmarasztalták: már-már formátlanságnak tetsző formai szabálytalanságát. Versei ugyan még nem voltak szabad versek, kötöttségükön azonban nemcsak a rimelés mellőzésével lazított a költő, hanem a sorok ritmusának a versben, sőt egy-egy szakaszon belüli furcsa, egyéni változtatásával is.” Nem csoda hát, hogy mint a mi Arany Jánosunk kései lírája, Kivi költészete is napjainkban kezd hatni igazán.

5. Most pedig lássuk — elsősorban Domokos Péter idézett munkájára támaszkodva — mikor és milyen híradások látnak napvilágot nálunk Kiviről, illetőleg mikor fordítják le magyarra a műveit.

Halász Ignác és Szilasi Móric már hét évvel a bemutató után 1876-ban megjelenteti a Lea című dráma magyar nyelvű változatát. 1882-ben pedig Szinyei József „Az ezer tó országa, Finnország” című, mintegy 500 oldalas munkájának a finn irodalomról szóló fejezetében kiemeli Aleksis Kivi írói-költői tehetségének néhány fontos vonását: eredetiségét, humorát, líraiságát. Azt mondhatjuk, hogy ettől kezdve a finn irodalomról szóló valamennyi összefoglalás, illetőleg a különféle antológiák bevezetései, Kivi egyes műveinek a magyar fordítását közreadó munkák elő- és utószavai mind, mind méltatják Kivi jelentőségét (l. Domokos Péter i. m. passim).

Ami a további fordításokat illeti, drámái közül a Nummisuutarit címűt Somkuti álnéven Zolnai Gyula jelentette meg magyarul „A pusztai vargáék” címmel 1929-ben. „A hét testvér” című regény viszonylag későn, de két rangos, igen sikeres fordításban is napvilágot látott: 1942-ben Kodolányi János, 1955-ben pedig Rác István fordította le nyelvünkre. Versei közül a századforduló utáni időktől kezdve több megjelent magyarul folyóiratokban, antológiákban, verses gyűjteményekben. A legtöbbet Kivi és a finn irodalom kiváló ismerője, Képes Géza fordította le. (Ezúttal a kisebb jelentőségű fordításokat nem soroljuk fel.)

6. Még válaszolnunk kell arra a kérdésre, hogy „A hét testvér”-t miért nehéz lefordítani, miért kíván ez sajátos ismereteket, és hogy miért került, kerülhetett közel Kivi regénye a magyar olvasókhöz.

Ismeretes, hogy milyen hallatlanul sokoldalú műveltséget és jártasságot kíván szépirodalmi munkáknak a más nyelvre való eredményes átültetése, azaz a műfordítás. Röviden szólva megkívánja a két nyelv alapos ismeretét; a nyelvészeti, stilisztikai, irodalomtörténeti jártasságot; azok történelmének műveltségbeli és életkörülményeinek, szokásainak, gondolkodásmódjának stb. az ismeretét, akiről a lefordítandó mű szól; igen hasznos továbbá bizonyos költői-írói ihletettség és a minél nagyobb fordítói gyakorlat. Valahogyan igaz az a megállapítás, amely szerint a jó fordítás, műfordítás úgy hat, mintha a fordítás nyelvén írták volna, nem feledkezve meg természetesen arról, hogy tartalmi, valamint nyelvi-stilisztikai tekintetben az eredetivel meg kell egyeznie (műszóval: adekvátnak kell lennie).

Nos, mindez fokozott mértékben érvényes „A hét testvér” lefordítására.

Elsősorban azért, mert cselekménye sajátos korban játszódik. A különös természeti viszonyok között élő finn nép ekkor, a múlt század második felében veszi birtokába az országot, ekkor válik nemzetté. A vadászó, halászó, földet művelő, szabadnak megmaradt finn parasztok élete ekkor változik meg: megújul a mezőgazdaság, megindul az iskolázás, elkezdődik a polgárisodás. Ilyen nagy átalakulás nem mehetett zökkenők nélkül — mint ahogy Kivi regénye a hét testvérnek, vagyis hét különböző finn jellemnek az életútját megrajzolva hűen bemutatja. (Minderről részletesebben ír Rácz István: *A hét testvér. Utóhang.* Bp., 1955. 333—7.)

Másodszor: ekkor tör utat magának a finn nyelvű széppróza. A svéd nyelvű irodalom uralmát az éppen 150 éve megjelent Kalevala törli meg. De utána még évtizedekig nincs finn dráma és próza. Mindkettőnek a — most már mondhatjuk: klasszikus szintű — elindítására Kivi vállalkozik.

Harmadszor: nem kis nehézséget jelentettek „A hét testvér” fordítójának a regény műfaji, szerkezeti (mai kifejezéssel mondhatnánk: szövegszerkesztési), stilisztikai és nyelvi vonásai, mindaz, amit Rácz István „heterogén műfaj”-nak (i. h. 339), Szopori Nagy Lajos pedig „szabálytalan klasszicizmusnak” (Tiszatáj 1984. októberi szám 31—3) nevez.

Hogy csak a legfontosabbakat említsem: olyan regény (vagy inkább szépirodalmi szintű krónika) ez, amelyben egyszerre van jelen az epika, a dráma és a líra — a maga sajátos történeteivel, leírásaival; dialógusaival („a hét Jukola fiú szavaival ott dévajkodik, veszekszik, bölcselkedik, adomázik a finn parasztság . . .” Rácz István i. m. 339), vaskos komikumával; betétverseivel és líraian hangulatos képeivel, jeleneteivel. Alapvető benne a realizmus, a realista ábrázolás, de ott van a romantika (sőt vadromantika) és a klasszicizmus is. Továbbá: találkozunk itt népmesei részlettel, mondával, népdalfélékkel, népi játékok bemutatásával, adomával, csúfolódó énekkel, illetőleg bibliai részlettel és bibliai magyarázattal, valamint bibliai fordulatokkal, népi szólásokkal, közmondásokkal, bökversekkel és homéroszi jelzőkkel.

Az elmondottak ugyanakkor azt is megmagyarázzák, hogy Kivinek ez a regénye nemcsak elindította a finn szépprózát, hanem hogy hatása napjainkig tart: „Belőle táplálkoznak a század első felének realista és mitikus népábrázolói egyaránt, és jelentős szerepe van abban, hogy a finn irodalomban olyan gyakoriak a családi keretek között játszódó történetek. Aleksis Kivi műve a finn regényekben mindmáig kedvelt, drámaszerű dialógusoknak is ősforrása. Väinö Linna „Az ismeretlen katoná” című regényének kollektív főszereplős kompozíciója is a „A hét testvér”-re vezethető vissza, és Kivitől tanulta Timo K. Mukka a versek regénybe építését (Bűnről dalol a föld).” (L. Szopori Nagy Lajos: *Nagyvilág* 1984. 10. sz. 1563.) Arról már korábban szóltunk, hogy Kivi mindenekelőtt ezzel a művével tört be a világirodalomba is.

Hogy a magyar olvasók is megkedvelték ezt a finn regényt, az nemcsak a kitűnő fordítással magyarázható (Rácz István fordítása valóban úgy hat, mintha magyar szerző anyanyelvén írta volna meg), hanem azzal is, hogy a sok eltérés ellenére vannak rokon vonások a mi reformkorunk és a Kivi bemutatott kor között; továbbá hogy Kivi ábrázolásmódja hasonlít a Jókaiéhoz, a Mikszáthéhoz, sőt a Móriczához, illetőleg a Veres Péteréhez. Megemlíthetjük még, hogy „Az egykori kritika ugyanúgy a póriasság, durvaság bélyegét sütötte rá Kivi költészetére, mint nemegyszer a mi népi nemzeti költészetünk legnagyobb mestereire, Petőfire és Aranyra”. (Képes Géza: *Finn versek és dalok.* Bp., 1959. Idézi Domokos Péter i. m. 126.)

7. Végezetül pedig — legalább ízelítőül — hallgassunk meg egy-egy részletet a két fordításból: a Kodolányi Jánoséból az első bekezdést, a Ráczy Istvánéban az utolsó, befejező sorokat. Mindezt már csak azért is tegyük meg, hogy „ellenőrizzük”: vajon a magyar nyelv hangzása hasonló-e a finnéhez, mint ahogy a finn és a magyar anyanyelvűek, továbbá a se a finnt, se a magyart nem ismerő külföldiek egybehangzóan állítják. Mielőtt a jelzett sorokat felolvassam, meg kívánom jegyezni, hogy ezt a lényegében laikus tapasztalatot a tudomány, a kísérleti fonetika igazolta. Nemrégiben jelent meg a Magyar Fonetikai Füzetek 13. számában (kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Bp., 1984., szerkesztette Bolla Kálmán) Kassai Ilona és Lahti, Lea-Liisa „Különbségek vagy hasonlóságok? (A magyar és a finn intonáció összehasonlítása)” című tanulmánya (137—52). Ebben a szerzők összefoglalásként a következőt állapítják meg: „Az elemzésekből adódott egyező dallamgörbék arra mutatnak rá, hogy a magyar és a finn nyelv azonos módon alkalmazza az intonációt a különféle közléstartalmak és -szándékok kifejezésére. Hasonlóság állapítható meg továbbá a hangterjedelemben és a hangfekvéssávok felhasználásának az arányaiban . . . A tanulmányban részletesen kifejtettek alapján nyugodtan kijelenthetjük, hogy az intonáció tekintetében helytállóak a hasonlóságot állító közlések.”

Aleksis Kivi: Hét testvér. Finn eredetiből fordította Kodolányi János, Bp. év nélkül [1942.], 5. oldal: „Jukola tanyája Délhämében, Toukola falvához közel, egy domb északi lejtőjén fekszik. Közvetlen környéke kavicsos mező, de lejjebb szántó kezdődik, amelyen, mielőtt a birtok pusztulásnak indult, dúskalászú gabona hullámozott. A szántó alatt zezugos árokkal, át meg átszelt kaszáló, lóherés lanka van, ez bőségesen adott szénát, míg a falu csordájának legelője nem lett belőle. Egyébként a tanyának terjedelmes erdei, mocsarai és kopár területei vannak, ezek a nagy tagosítás idején e birtok első alapítójának pompás tevékenysége folytán a házra eső részül jutottak. Am akkoriban Jukola gazdája, többet törődve utódai hasznáival, mint a saját javával, a maga részül egy leégett erdőt vett át, s így hétszer annyit kapott, mint a szomszédjai. Azonban a futótűz minden nyoma eltűnt már földjéről, és sűrű erdő nőtt a helyén. Ez hát a hét testvér otthona, akiknek viszontagságait most kezdem itt elmesélni.”

Aleksis Kivi: A hét testvér. Fordította Ráczy István Bp., 1955., 335. oldal: „Leemelték a tüzről a kondért, kérges nyírfahasábokból lobogó tüzet gerjesztettek, és ennek lángoló fényénél elkezdődött az ünnepi ének. Nyomban elcsendesedett a gyermekek zszibongó hada, az asztal mellett elhallgattak a testvérek is, amint Simeoni rákezdett a gyönyörű zsoltárra, s az asszonyok, ölükből az énekeskönyvvel, mindnyájan együtt énekeltek vele. A lobogó tűz zúgásától kísérve szépen zengett az ének, de minden másnál szebben, ezüstösebben csengett a szemérmes Anna szelíd, tiszta hangja. — Mikor véget ért az ének, vacsorához ültek, majd éji nyugalomra tértek a zizegő szalmán. De másnap már kora hajnalban felkeltek, és útnak indultak a ragyogó templom felé, mely ezer meg ezer gyertya fényében úgy csillogott, mint a csillagos ég. Mikor aztán teljesen kivilágosodott, versengve sikló szánokon hazatértek az öreg Jukolába, s ott vidám karácsonyünnepet ültek.

Ezzel vége is elbeszélésemnek. Elmondtam hét testvér kalandjait a finn rengetegekből, és ugyan mit mesélhetnék még róluk? Életük napja békésen, csöndesen ért fel a delelőre, és ezer meg ezer aranyos nap leforgása után békésen hanyatlott le esti pihenőre.”

Szathmári István

„Magyar embertül magyarul”

(Pázmány fordítási elve és gyakorlata a Kempis-fordítás I. könyvének I. része alapján)

I. „Oly kedvesen folyik . . .” (A fordítás ritmusától)

Első összefüggő magyar nyelvemlékünkéről a Halotti Beszédről is elmondhatta volna Pázmány, hogy „oly kedvesen folyik, mint-ha először magyar embertül magyarul iratott volna” (Pázmány I. 208) — jóllehet eredetét tekintve teológiai közhelyek fordítása —, az utána következő Könyörgésről pedig, hogy „deákból csigázott homályossággal repedezettnek” tűnik (uo.). A XII. századi, sőt valószínűleg korábbra visszamenő kétféle fordítási gyakorlat és az így felmerült dilemma, valamint a XVII. században Pázmánynak öntudatosan, határozottan kimondott elve között egészen bizonyos, hogy megvan a folytonosság, amelyet Balázs János már igazolt is (Balázs 474, 514, 550 stb.), akárcsak a „hív magyarázat” (azaz hí fordítás) és a „szóllás módgyának” (azaz stílusnak) kérdésében (Pázmány I. 208). Mindenesetre Pázmány kortársai is ugyanezekkel a nehézségekkel küszködnek, hasonló elveket vallanak, sőt még protestáns szerző is szó szerint átveszi tőle ilyen jellegű célkitűzéseit (Tarnóc 15—8).

A Kempis-fordítás eredetije, a „De imitatione Christi”, a XV. században összeállított, középkori latinsággal megírt rímes és ritmikus próza (vö. Fleury IV), valójában ismeretlen szerző tollából, csak a hagyomány tulajdonítja „Kempis Tamásnak”.

Mivel a gyakori hangzásbeli összecsengés a szavak végződése között a latin nyelv természetéből adódik, nem föltétlenül tekintendő rímes prózának az a szöveg, amelyben mai fogalmainkkal rímekeket találunk, mint azt sokan vélik (vö. ifj. Horváth 82, Polheim 89, 91, 112, Norden 829 stb.). Bár az ókori görög prózában retorikai fogásként a szöveg tagolására, a mondat végének nyomatékosítására használták a rímet (Polheim 133 stb., Norden 829, 831, 839 stb.), klasszikus szerzőknél többnyire véletlennek is tekintik, mivel elszórtan és esetleg funkció nélkül található, egyesek szerint idegen hatásra, előzmény és folytatás nélkül jelentkezik (Encyclopedia . . . 708, Norden 824, 831). A latin nyelvű prózában az V—XIII. századig van szerepe a rímnek, de abban az időben sem egyedüli és kizárólagos a szerepe sem a kormeghatározásban, sem a stílus jellemzésében (ifj. Horváth 52—3, Polheim 89, 91, 94, 112, 130, 133, 236, 240, Norden 871 stb.). A skolasztikában válik díszítéssé, játékká mint a fogalmak, szavak ismétlésének velejárója, s ekkor lesz a művészi próza (és vers) szerves része (Polheim XIII, XIV). A XV. században is még elég gyakori a prédikációkban (Polheim 457). A latin nyelvű rímes próza hanyatlását a XIV. századtól számítják (Polheim 436). A fenti megállapításokkal jól egybevig, hogy a „De imitatione Christi” (Liber Primus, Caput I.) is tömve van „ragrímekkel”, amelyek rendkívül egyhangúvá teszik, jóllehet mondatokat és összetett mondatokat zárnak le a rímek. Díszítő szerepüknek ez az öncélúsága kétségtelenül a hanyatlás jele.

A rímes próza a XII. századtól már együttesen jelenik meg a ritmikus prózával (Polheim 55), s a XV. században indul hanyatlásnak a ritmikus próza is, azaz ismét csak a tárgyalt mű megírásának idején (ifj. Horváth 54–65; a ritmikus próza görög és latin előzményeiről és kialakulásáról l. Norden 41–50, 909 stb.). Keletkezésekor tehát formájában teljesen idejétmúlt. Talán épp ennek, ti. „primitív”, „megszokott” stílusának köszönhette népszerűségét, hiszen nem igényelt nagyobb szellemi erőfeszítést, különösebb latin tudást a monoton rímes és ritmikus szöveg egy-egy mondatának alkalmi olvasása: „... engedj bizonyos szabott üdőt efféle mindennapi Istenes olvasásra...” (Pázmány—Kempis 2). Ebből viszont nyilvánvaló, hogy mégiscsak volt szerepe az ilyesfajta rímnek és ritmusnak az akkori olvasó számára, mert „szentencia” jellegűvé tett minden mondatot, és könnyebben megjegyezhetővé is (uo.). Részben ezért tetszhetett a fordítónak, Pázmánynak, hiszen az ő prózájának egyik jellegzetessége a közmondások, szólások gazdagsága, prózaritmusa pedig a „pázmányi zene taktusa... a közmondás zenéjére emlékeztető hangzatosság” (Sik 384).

A De imitatione Christi prózaritmusát már a kortársak észrevették: „Metrice quoddam volumen super illud »Qui sequitur me« composuit Thomas Kempensis” (Adrianus de But, id. Fleury XXXIII). A „metrice” szó valójában a „cursus”-ra utal, tehát a hangsúlyon alapuló ritmusra (ifj. Horváth 55, Strecker 87–9).

Feltételezésem szerint a latin prózaritmus, amely az ókorban kvantitatív, később pedig hangsúlyos jellegű volt (l. fentebb „metrum-cursus”), Cicero, Augustinus, Leo Magnus stb. beszédeiben elsősorban gyakorlati szerepet töltött be: a szabadban vagy nagy helyiségben, nagy tömeg előtt elmondott beszédeket „recitativo” énekelték, mert az ének messzebbre hallatszik, mint a beszéd, jobban érthető távolabb is. Az egyszerűbb, recitatív ének hozta magával, hogy jelezték a mondatok, tagmondatok, összetett mondatok végét. Így alakultak ki, a középkorban már díszítő vagy esetenként az autenticitást eldöntő leggyakoribb ritmusfajták;

cursus planus: sanctórum praecellit $\text{—}/\text{—}/\text{—}$.

cursus velox: veráciter illuminári $\text{—}/\text{—}/\text{—}$.

(egy szótaggal kiegészítve!)

cursus ecclesiasticus (vagy tardus, durus): solum attendere $\text{—}/\text{—}/\text{—}$.

cursus trispondaei: quibus admonémur $\text{—}/\text{—}/\text{—}$.

(ifj. Horváth 54–62, fleury XXXIII–XXXVIII, strecker 86. norden 950–1).

A rím és a ritmus a pusztán csendben olvasott mű esetében, mint amilyennek a De imitatione Christi is készült, elsősorban csupán díszítő és mnemotechnikai szerepet kapott. Ennek igazolására és majd a fordítás elemzésére, úgy vélem, elég itt néhány részlet bemutatása:

Haec sunt verba Christi

quibus admonémur,

quátenus vitam eius

et mores imitémur:

si velímus veráciter illuminári

et ab omni caecitate cordis liberári

... Christi meditári

... spíritum haberet

... manna inveníret. (Fleury 1–3)

Cezúrákat sem a magyar, sem a latin kiadások nem jeleznek általában.

A szerzőnek tulajdonított kézirat viszont a következő jeleket használja:

cola $\dot{\text{—}}$ flexas —

puncta minora $\dot{\text{—}}$

(Fleury XXXI—XXXV).

Pázmány Sommalius 1600-as antwerpeni kiadásából fordított, amely szintén nem tagolja a szöveget (Pázmány I. 208, Sík 412). Nyilvánvaló, hogy észrevette a rímeket és a ritmust a szövegben, és a következőképpen fordította (Pázmány—Kempis 1—4) (Sommalius 1606-os, Krakóban megjelent szövegében tudtam ellenőrizni, hogy nem volt tagolva — Pázmány fordításának itt következő tagolása tőlem! — B. L.):

	Szótagszám	Ütembeosztás
1. Az ki engem követ,	6	4,2
setétségben nem jár,	6	4,2
úgymond az Úr.	4	3,1
Ezek Krisztus szavai,	7	4,3
melyekkel int,	4	3,1
hogy az ő szent életét,	7	4,3
és erkölcsét kövessük,	7	4,3
ha akarunk valóban	7	4,3
meg-világosittatni,	7	4,3
és minden lelkivakságtól	8	5,3
megszabadulni.	5	2,3
Azért legnagyobb	5	2,3
és szorgalmatosb	5	— ?
igyekezetünk,	5	2,3
a' Kristus Jesus	5	3,2
életének	4	2,2
elmélkedésében légyen.	8	6,2 ?
2. A' Kristus tanítása,	7	— ?
minden szentek	4	2,2
tanításit	4	2,2
fellyül-mullya,	4	2,2
és a'kiben	4	2,2
a' Szent léleknek	5	2,3
ajándéka volna,	6	4,2
ebben el-rejtett	5	2,3
Mannát találja.	5	2,3
De sokszor történik	6	3,3
hogy némellyek	4	— ?
az Evangéliomnak	7	— ?
gyakori hallásából	7	—
kevés ájtatosságot,	7	—
és lelki gerjedeést	7	—
éreznek:	3	
mert nincs a' Kristus	5	3,2
lelke benne.	4	2,2
A'ki pedig tellyesen	7	4,3
és édesdeden	5	3,2
akarja érteni	6	3,3
a' Kristus igéjét,	6	3,3
szükség,	2	(!) „szünet”, elakadás, amely kiemeli, hangsúlyozza, hogy „szükséges”)
hogy egész életének	7	3,4
folyását igyekezzék	7	3,4

	Szótagszám	Ütembeosztás
(vagy: igyekezzék)	4	2,2
Ahoz szabni,	4	2,2
és alkalmaztatni.	6	3,3
3. Mi haszon a'	4	2,2
Szentháromságról	5	—
mély elmélkedéssel	6	—
vetekedned,	4	2,2
Ha alázatosság	6	—
nélkül léjendesz,	5	—
kiért a' Szent	4	2,2
Háromságnak	4	2,2
Kelletlen lészesz?	5	3,2
A' mély elmélkedések,	7	—
bizony szenté,	4	2,2
és igazzá	4	2,2
nem tésznek:	3	
(vagy: és igazzá nem tésznek)	7	4,3
hanem a tekéllertes	7	—
élet tészzen	4	2,2
Isten előtt kedvessé.	7	4,3
Inkáb kívánom magamban	8	5,3 vagy: 2,3,3
a' Töredelmességet	7	2,2,3
érzeni,	3	
hogysem ennek mivóltát	7	2,2,3
által-érteni.	5	3,3
Ha az egész Bibliát	7	4,3 vagy: 2,2,3
bötü szerént tudnád,	6	4,2 (kanasztánc!)
és minden Bölcsék mondásit	8	
elmédben kapcsolnád is	7	
mit használna	4	
az Isten szeretete,	7	
és malasztya nélkül?	6	4,2
Hivságok hivsági,	6	3,3
és csak azon hivságok	7	4,3
mindenek,	3	
az Isten szeretete,	7	3,4
és egyedül nékie való	9	4,5 (2,2 + 3,2)
szolgálat kívül.	5	3,2
Ez a' derék	4	2,2
bölcsességnek sommája,	7	4,3
hogy e' sovány, és család	7	4,3
világot megutálván	7	4,3 ?
a mennyei bölldogságra	8	4,4
áhitozzunk, és siessünk.	8	4,4
4. Csak merő hivság azért,	7	3,4
a veszendő gazdagság	7	4,3
keresés	3	3
és abban való	5	3,2
reménység helyhezteetés.	7	3,4
Hivság a' tiszteteket vadászni	9	3,3,3
és magas pólcokra	6	3,3
fel-emelkedni.	5	—
Hivság a' testnek	5	3,2
kivánságait követni,	7	4,3
és ollyakra vágyódní,	7	4,3
mellyekért végre	5	3,2
kemény kinokkal kell	6	— ?

	Szótagszám	Ütembeosztás
lakolni.	3	3
Hivság hosszú életet reménleni,	7	4,3
és a' szent életre	4	—
kevés gondot viselni.	6	3,3
Hivság, csak a' jelen való	7	4,3
életre figyelmezni,	8	4,4
és a' következendőre	7	3,4
nem tekinteni.	8	4,4
Hivság, csak azt szeretni,	5	—
a' mi hertelenséggel	7	4,3 (2,2,3)
el-múlik;	7	4,3 (2,2,3)
és oda nem sietni,	3	3
a'hol örökké való	7	4,3
öröm találtatik.	7	— ? (Kanász- tánc!?)
5. Megemlékezzél gyakorta	6	—
ama közmondásról:	8	—
hogy megnem elégszik	6	—
a' szem a látással,	6	3,3
a' fül-sem töltetik-bé	6	3,3
hallással.	7	3,4
Azon igyekezzél tehát,	3	3
hogy szívedet	8	—
a' láthatandó állapotok	3	3
szerelmétől elfogjad,	8	—
és a' láthatatlanokra	7	4,3
fordítsad.	8	—
Mert a'kik érzékességnek	3	3
legeltetése után járnak	8	—
megferteztetik	9	—
lelki ismérteket,	5	—
és Isten kedvéből kiesnek.	7	— (4,3?)
	9	3,3,3

Már Kiss Ignác észreveszi, hogy a fordítás ritmikus (Kiss 236—7). Sík Sándor továbblép, és meglepődve eszmél rá, „hogy Pázmány mondatai igen sokszor valóságos verstani értelemben vett ritmusformákra perdülnek” (Sík 74, 388, 412). Ha vitatható és bizonytalan helyenként a fenti ritmizálás, a tagolás helyessége, a szabályosság — mégpedig nagyfokú szabályosság — kétségtelen. Éppen elég ahhoz, hogy tudatos ritmusalkotásra következtethessünk, de elég változatos ahhoz, hogy próza maradjon, mégpedig művészi, ritmikus próza. Többféle szabályosságot fedezhetünk még fel azonkívül, hogy ritmikus a szöveg. Az egyik az ötös és hetes szótagszámú sorfajok gyakorisága, amely a legfeltűnőbb talán, valamint a hármas és hatos, négyes és nyolcas szótagszámú soroké. A másik pedig az, hogy bizonyos szótagszámú sorok a szövegben néhol sűrűsödnek, néhol meg ritkulnak. Az egyik ütem, sorfajta mintegy asszociálja, csalja maga után a másikat. Ezt még kiegészíti az a szabályosság, hogy a mondatok végét mindig más sorfajta zárja le, mint a közvetlen előtte lévő. „... a prózában a ritmus a körmondatok végén tűnik fel a legjobban, mert ott befejeződik a gondolat, szünet következik, erre a nyugpontra előre vártunk, s ott kezdünk „igazán eszmélni” (Horváth 1948, 59).

Külön meg kell említenem azt a tényt, hogy a sorfajták váltogatásában is van szabályosság: vagy egymást követi két-három-négy azonos szótagszámú sor, vagy egymást váltogatva, vissza-visszatérve két különböző szótagszámú sor.

A következőkben arra szeretnék magyarázatot adni, hogy honnan ered ez a pázmányi próza, mi a jelentősége, hol a helye a magyar prózában és a fordításirodalomban (l. még Bencze 3—9, 97—8).

Pázmány bizonyára ismerte — akárcsak az egész utána következő magyar irodalom — a klasszikus retorikáknak azt az elvét is, hogy a beszédnek (prózának) kötetlennek kell látszania, de egyszersmind jól fűzöttnek is (Horváth, 1948. 52). Ennek a követelménynek Pázmány szövege minden ízében eleget tesz a mondattani szerkezetek ismétlődésével, a vers látszatát keltő ritmussal. Mégis a maga helyén olvasva senki nem nézi ezt versnek, hanem csak egy gondolatsor hathatós, ritmikus hangzással erélyesített kifejezésmódnak. Ez az utóbbi megállapítás azért érdekes, mert valójában Horváth Jánostól származik, de ő Zrínyi prózájáról mondja ezt (Horváth 1948. 55).

Mind az eredeti műre, mind a fordításra nyilvánvalóan hatott a biblia gondolatrítmusa, a bibliafordításokban sokszor elsikkadó kötetlen szótagszámú, de kötött ütemszámú hangsúlyos ritmus. Gondoljunk itt elsősorban a zsoltárok és a prófétai (költői) szövegek ritmusára, amely olyan erőteljes, hogy szöveg-rekonstrukcióra is felhasználták a textológiában.

Számításba kell vennünk a magyar közmondások hatását is. Pázmány stílusára jellemző a közmondások gyakorisága (Sík 335 stb.). Ez a fordítás is sok helyen közmondásszerű (Kiss 235). A közmondások általában ritmikusak, annál is inkább, mert „olyan szó is hangsúlyt kaphat, amely azzal rendesen nem bír . . .” (Arany, id. Horváth 1948. 30).

Nem feledkezhetünk meg a magyar próza ősforrásairól sem, a népmeséről és a népnyelvről általában. Arany János szerint a gondolat ritmusos elrendezésével együttjár a hangalak megfelelő rendje (Horváth 1948. 28, a népmese ritmusáról írva). S ha már Horváth János nyomán kétszer is Aranyra hivatkoztam, a véletlenszerűt ez esetben az is kizárja, hogy mind Arany, mind Pázmány bihariak voltak, s a bihari nyelvet emelték műveikben az irodalmi nyelv szintjére.

Nemcsak a magyar próza hagyományai függenek össze egymással olyan szorosan, mint fentebb vázoltam, hanem a fordításoké is. A Königsbergi Töredékről találóan írja Vargyas Lajos, hogy a „latin ritmikus prózát utánozta. Érdekes volna megvizsgálni, van-e valami kapcsolat az ének ütemei és a latin prózaritmus figurái között” (Vargyas 101). Ilyesmire szeretnék vállalkozni Pázmány fordításának elemzésével. „ . . . a fordító a ritmikus próza valamiféle magyar visszaadásával kísérletezett, s ebben a kísérletben nem állt rendelkezésre más eszköz, mint a nemzeti, szabadütemű versforma” — folytatja Vargyas (102). Pontosan így járt el Pázmány is, és úgy látszik, nem minden előzmény nélkül: a latin hangsúlyos ritmust a magyar hangsúlyos ritmussal „fordította”, amelyet a közmondásokból, népmesékből, előző, részleteiben számunkra már ismeretlen fordítási gyakorlatból merített. De nemcsak onnan. A legfontosabbról külön kell szólni: a magyar hangsúlyos verselésről, népénekerről, népdalokról, amelyek Pázmány korában már kötött szótagszámúak voltak.

Amint Anonymus kárhóztatja a jocularok fecsegését, de felhasználja, ugyanúgy tesz Pázmány a virágénekekkel. Nem kelne ki ellenük, főként tartalmuk ellen, olyan erélyesen, ha nem hallotta volna őket gyakran (Pázmány VII.

621). Amit Kodály Zrínyiről mond, Pázmányról is elmondható: „Nem lehetetlen, hogy (népdalhoz) hasonló dallamritmus zengett” benne, mikor írt, s ezek meghatározták ritmustervét (Kodály, id. Horváth 1948. 216; l. még Vargyas 161: Zrínyi hallhatta a korabeli énekeket, mégsem azért „hibásak” sorai).

Hogy mennyire meghatározza Pázmány Kempis-fordításának „ritmustervét” a magyar hangsúlyos verselés, annak igazolására nem kell mást tennünk a fordítás fentebbi tagolása után, mint utalni elsősorban Horváth János és Vargyas Lajos verstanának megfelelő helyeire.

A középkori énekekben is igen gyakoriak a 7,6,7,6,6,7,8,8,8 stb. szótagú sorok (Vargyas 132). A szótagszám és ütembeosztás lehetőségei közül néhány:

4,4–4,3–4,2–4,1–3,3

4,4,4,–4,4,3–4,3,3–4,4,1 stb.

4,2, 3,1–4,2, 4,1–4,3, 4,1 = 7 + 5, stb.

6 + 7–7 + 6–8 + 6–6 + 8

(Horváth 1969. 29–35)

Ezek közül ki kell emelnen a Vargyas által a honfoglalás előtti időre visszavezetett kanásztánc ritmusát és a vele rokon ritmusfajtaikat (4,4,4,1–4,4,4,2), pl. a gyermekdalokét (4,3,4,3 = 7 + 7) Vargyas 68,82,86–7,90–1).

Az Ómagyar Mária-siralom legtöbb sora 6 és 7, valamint 5 és 8 szótagú.

A Balassi-strófa alapsejtjét és ennek szabad kombinációit, amelyet már Sík Sándor felfedezett Pázmány prózájában, megtalálhatjuk a fordításban is: 6,6,7–5,5,6–5,5,6,7–7,8,8–6,7,5,7 stb. (Sík 389–91).

Horváth János szerint verselésünk végső gyökereit a prózában kell keresnünk, azaz a ritmusfajta „próza beszédünk alakzataiból táplálkoznak” (Horváth 1948. 104–10). Pázmány fordítását, prózáját vizsgálva Horváth János tételét mintegy megfordítva is értelmezhetjük: Pázmány prózája verselésünk „alakzataiból” táplálkozott. Ez a módszer, azt hiszem, azért fontos, mert az irodalomtörténet két hiányosságára hívja fel a figyelmet, és részben meg is oldja a két kérdést:

1. mi a magyar széppróza, művészi próza egyik elsődleges kötöttsége,

2. honnan erednek Zrínyi annyit vitatott „hibás” sorai, elsősorban 7 + 5-ös sormetszetei.

Az elsőre részben fentebb, részben egy korábbi munkámban adtam feleletet, amely azonban még sok prózaíró művének hasonló elemzésével válhat teljesen bizonyítottá (Bencez i. m.).

Pázmány és Zrínyi prózájának rokonságára már utaltam. Hivatalos és személyes kapcsolatuk, érintkezésük, bár mélyebb jellegét vitatják, kétségtelen (Fraknoi 170, Klaniczay vonatk. részei). Zrínyi könyvtárában Pázmánynak csak egy műve lehetett meg, a Prédikációk 1636-os kiadása (l. Bibl. Zr., Wien, 1893. 22). Nem valószínű azonban, hogy Pázmány többi műve s különösen egyénisége ne hatott volna rá irodalmi téren. Erre mutat Pázmány felismerése, hogy a fiatal Zrínyinek „jobb volna rhetoricába lenni”, ha egyáltalán tanulni akar (Fraknoi 178). Végső fokon tehát jól ítéli meg Zrínyi ezirányú képességeit, tehetségét. Klaniczay Tibor szerint is mint író nem egy tekintetben Zrínyi „ugyanúgy jár el, mint Pázmány” (Klaniczay 312). A Szigeti veszedelem verselésével kapcsolatos vitákat is részletesen ismerteti Klaniczay (286–99). Elsősorban Horváth János, Képes Géza és Vargyas Lajos elméleteit mérlegeli (Horváth 1955., Képes 414–44, Vargyas 157).

Mindenesetre a vitatott sorok ritmusa egybeesik a leggyakoribb pázmányi sorokéval a Kempis-fordításban (l. könyv, 1. fejt.): 3,3,3,3–3,4,3,2–4,3,4,1.

Azzal, hogy rámutattam a meglepő és feltűnő hasonlóságra, talán még nem döntöttem el a vitát, de azt hiszem, hogy legalább egy lépéssel előbbre jutottunk a megoldás útján. Mindenképpen kizárható az idegen (horvát) hatás, amelyre Zrínyi esetében gondolni lehetett (Képes), de Pázmány prózája nyomán már aligha. El kell vetnünk a közvetlen „zenei eredet” elméletét Zrínyi verselésében, de nem a közvetettét (vö. Horváth 1969. 40; 1955. 63). A magyar próza és vers olyan egymásra hatásával, egymásba fonódásával állunk szemben, amelynek alapján csak annyi mondható, hogy a magyar nyelvben a tagolásnak, a sormetszetek váltogatásának mindazok a lehetőségei megvoltak, amelyekkel Zrínyi a Szigeti veszedelemben élt.

Pázmány fordítása tehát annyiban is „hív”, hogy megtartja az eredeti ritmikus jellegét, és egyúttal megadja a magyarázatát is a „hív” fordítás elvének Pázmány felfogásában, amelyet eddig sokszor félremagyaráztak. A „mintha magyar embertül magyarul iratott volna” — elv számára magyaros hangsúlyt, magyaros ritmust jelentett, — kevesebb, nem zavaró, a magyar ragozásból is következő, de az eredetihez képest jóval kisebb számú ragrimmel, amely utóbbiak gyakori alkalmazása a magyar prózában inkább komikus hatású lett volna.

Pázmánynak az a fajta gondolatpárhuzama, amelyben egy klasszikus eredetű (ókori) kép, egy magyar közmondás és egy bibliai kép szerepel (Bencze 36—8), úgy vélem, jelképe is prózája tartalmi és formai jellegzetességeinek, s minden téren, így ritmusában is ezzel a három forrással kell számolnunk (vö. Balázs 550 stb.).

II. A „szóllás módgya” (Részletes összehasonlítás)

Meglehetősen kockázatos véleményt mondani olyan fordítás értékéről, amelynél mind az eredeti, mind pedig a fordítás egy-egy nyelv régi, ma már nem élő állapotát tükrözi, mint például Kempis késő középkori latinja és Pázmány korabarrokk magyarja. Összehasonlításom sem mentes a buktatóktól, hiszen meg kellene találni mindkét nyelv szavainak akkori stílusértékét, amikor a fordítás, ill. az eredeti mű keletkezett. Nem is szólva arról, hogy két „múlt idővel” kell számolnunk: a két mű sem egyidőben keletkezett, s a fordító, Pázmány már a reneszánsz latinsága után, annak ismeretében fordít, és ez is befolyásolhatja.

Tehát több szempontból is „csúszos” és ismeretlen talajra lépek, ahova — tudomásom szerint — még alig merészkedtek kutatók. A vizsgálódás a fentiek alapján talán mégis hasznos lesz, már csak a mai fordítási gyakorlat számára is. Ezért a továbbiakban két szempont szerint elemzek olyan részleteket, amelyekben a fordítás valamilyen módon eltávolodik az eredetitől: 1. „... a deák bötünek értelmét hiven magyaráznám”; 2. „a szóllásnak módgya”.

1. „... a deák bötünek értelmét hiven magyaráznám ...”

szent életét: a „szeni” szó magyarázó betoldás: megkülönböztető jelző, kiemelés is a szerepe.

lelki vakság: a latinban „cordis caecitas”, azaz „a szív vaksága” birtokos szerkezet; a magyarban talán képzavar lenne; a *lelki vakság* (szembeállítva a fizikaival) az eredetivel egyenértékű kép, ráadásul hagyományos bibliai jelzős szerkezet (vö. „lelki szegénység” stb.).

leg-nagyobb és szorgalmatosb igyekezetünk: „summum studium nostrum” (= „legfőbb törekvésünk”). Ismét betoldással él Pázmány, bővebben „magyarázza” a *studium* jelentését.

a' Kristus: a latinban nincs határozott névelő, nem létezik. A fordító tudja, s talán az általános nyelvhasználat is eszerint alakult, hogy mit jelent ez a név a görögben: „a fölként”, „a krisztosz”, — ezért teszi ki a határozott névelőt a magyarban.

elmélkedésben: az eredetiben „meditari” (elmélkedni). A főnévi igenevet főnévvel fordítja, akárcsak korábban és később is.

minden szentek: a többes szám a „minden” után nem tekinthető föltétlenül latinizmusnak Pázmány korában (vö. Szathmári 97, 249, 336, 426). Addigra már állandó szókapcsolattá vált.

a' Szent Léleknek ajándéka: a „szent” a magyar vallásos nyelvben szokásos betoldás a bibliai „lélek” szó előtt ebben az összefüggésben. — Az „ajándéka” pedig tanító, magyarázó betoldás, bibliai eredetű (vö. a „lélek ajándékai”, 1 Kor. 12, 1–11; 14, 1–25).

kevés ájtatosságot, és lelki gerjedezést éreznek: „parvum desiderium sentiunt” = „kevés vágyat éreznek”. Újra magyaráz, bővebb az eredetinél. Mint fentebb, itt is különböztet: *lelki gerjedezés*.

a' Kristus igéjét: „Christi verba” (Krisztus igéit); egyes számmal fordítja a többes számot. Nem valószínű, hogy a nagy képzettségű Pázmány figyelmetlen volt, hanem szándékosan erőteljesebb, hangsúlyosabb megoldást választott: „Krisztus az ige”. (vö. fentebb: „a' Kristus tanítása” (egyes szám!) szemben a „minden szentek tanításit” többes számmal).

szabni, és alkalmaztatni: „conformare”. Két szóval fordít egyet. A barokkra egyébként is jellemző a szinonimák halmozása, s erre az egész fordításra is jellemző.

mély elmélkedéssel: a latinban *alta* (mély/magas) dolgok (gondolatok). Az *elmélkedéssel* tehát szükséges kiegészítés, hogy a főnévként használt latin melléknevet lefordíthassa. Az *alta* többes számú, az *elmélkedéssel* egyes számú. Amint látjuk majd, több más esetben sem fordítja szolgai módon az egyes és többes számot.

mély elmélkedések: „alta verba” (mély/magas/nagy szavak); ez a fordítás az előző kiegészítés nyomán következetesnek mondható.

kelletlen lészesz: „displíceas” (nem tetszel). vö. Bécsi K.: „Ha kelletlen teneked” (si displicet tibi), ha nem tetszik neked (NySz.).

a' Sz. Háromságról: „de Trinitate” (Háromságról); a „Sz(ent)” a magyar vallásos nyelvben állandó jelzője a „Háromságnak”, akárcsak a „Léleknek” (l. fentebb).

tekélletes élet: „virtuosa vita” (erényes élet). Pázmány fordítása fokozás az eredetihez képest. Túloz tehát, „többet követel”. A latin „perfecta” felelne meg a „tekélletesnek” a vallásos nyelvhasználatban is.

Isten előtt kedvesség: „Deo carum” (Istennek kedves). Valószínű, hogy a biblikus nyelvhasználat, más bibliai helyek sugallták ezt a megoldást (vö. Gen. 17, 1, Ps. 50, 6, Gal. 1, 2 stb.): „előtt” = „színe előtt”.

magamban . . . érzeni: „sentire” (érezni, tapasztalni). A „magamban” kiegészítés, ti. „ha már rólam van szó, inkább kívánom magamban ezt érezni”.

minden Bölcsék: vö. fentebb: minden szentek.

elmédben kapcsolnád is: „scires . . . omnium philosophorum dicta” (az összes filozófus mondásait ismernéd). A latinban a *scires* még az előző mondat állítmánya, tehát az *elmédben kapcsolnád is* betoldás. Továbbgondolja a latni szöveget, és szemléletesebb is: „emlékezetedbe zárnád” (vö. TESz. „kapocs”).

mit használna: kimarad az egész (totum), ti. „az egész mit használna” (quid totum prodesset). A magyarban főlöseges, bár lehet, hogy figyelmetlenségből hagyja ki.

az Isten szeretete, és egyedül nékie való szolgálat kivül: „amare . . . servire” (szeretni . . . szolgálni); a főnévi igeneveket főnevekkel fordítja (korábban is *meditari* — *elmélgelésében*), egyébként igen nehézkes lett volna: „praeter amare Deum et illi soli servire”.

megutálván: „per contemptum” (megvetése által). A határozói igenév a magyarban mozgalmasabbá teszi a mondatot.

áhitozzunk, és siessünk: tendere (törekedni). Az általános alany a főnévi igenévvel személytelenebb, mint a többes szám első személyű igealakokkal, és kevésbé mozgalmas is. Újra két szóval fordítja az eredetit, érzelmileg telítettebben (*áhitozzunk*) és szemléletesebben.

merő hivatás: vanitas (hiábavalóság). A *merő* nincs meg a latinban. Ezzel a betoldott jelzővel is fokoz, túloz.

gazdagság: *divitias* többes számú főnév a latinban. Az egyes számú *gazdagság* magyaros. Tehát, akárcsak előbb számos esetben, nem esik a latinizmus hibájába, mint elődei és kortársai.

keresés: *querere* (keresni). Megint csak főnév lesz a főnévi igenévből.

fel-emelkedni: „se extollere” (magaát felemelni). A visszaható névmást helyesen, magyarosan igeképzővel helyettesíti.

ollyakra: „illud” (azt, olyat). A latinban: „. . . desideria sequi, et illud desiderare . . .” — nem következetes grammatikai egyeztetés, mert az *illud* a *desideria*-ra vonatkozik értelemszerűen. A magyar szöveg tehát következetes, grammatikai egyeztetést végez, amikor többes számmal fordítja az *illud* szót.

végre: „postmodum” (azután). A magyar *végre* nyomatékosabb, ti. „legvégül”, azaz az utolsó ítéleten.

reménleni: „optare” (kívánni, óhajtani). A magyar talán ez esetben halványabb, mint a latin.

a' láthatandó állapotok: „visibilium” („a láthatóknak a”). A *láthatók* helyett *látható állapotokat*, azaz *látható lényeket/dolgokat* mond, értelemszerűen fordít. A *látható* abban a korban *látót* is jelentett, valószínű innen a *láthatandó* alakváltozat, ez egyértelműbb lehetett az akkori olvasónak (vö. NySz.).

Végül néhány gördülékeny, magyaros, érdekes megoldás a fordításban: „sed contigit quod multi” (de megtörténik, hogy sokan) Pázmány: „De sokszor történik, hogy némellyek”

„spiritum Christi non habent” (Krisztus lelke nincs meg nekik) — Pázmány: „nincs a' Kristus lelke benne”.

„Quid prodest tibi . . . disputare” (mit használ neked . . . vitatkozni) — Pázmány: „Mi haszon . . . vetekedned”.

A *diligere* fordítása *szeretni*, az *amare* szóé pedig *szerelmétől*, pedig akkori-ban a szerelem-szeretet jelentéshasadás talán még nem ment végbe a mai módon.

Túlzás volt tehát Pázmány fordításának latinizmusait emlegetni (Kiss 238, 245); még kevésbé igaz ez, ha a korabeli fordításokkal hasonlítjuk össze Pázmányét. Az övé valóban nem „deákból csigázott, homályossággal repedezett, akár a főnevek, akár az igék fordítását ellenőrizzük. Mérséklettel, saját belátása és a magyar terminológia szerint betoldásokkal él, módosítja az eredeti szöveg jelentését, rendszerint erősebb, érzelmekkel telítettebb kifejezést választ, hiszen barokk író is.

2. A „szóllásnak módgya”

Az előző részben már láttuk, hogy általában bővebb, szemléletesebb, konkrétabb a latin eredetnél. Néhány olyan fordítási megoldásra szeretném felhívni még a figyelmet, amelyre ez különösen jellemző, sőt olyanokra, ahol magyar szókapcsolattal, szóllással helyettesíti az eredeti fordulatot.

édesdeden: „sapide” (okosan, értelmesen, ízletesen, finoman) (vö. Devoto-Oli, sapido: sottile e vivace), — (kedvesen, kellemesen) (NySz.). — Másutt Pázmány: „mélyebben és édesdedben értsük” (l. NySz.). Valószínű jelentése tehát itt az *édesdeden* szónak: „élvezettel, odaadással.”

életének folyását: a latinban csak *vitam* (életét) szerepel. Ez tehát költőibb fordítás.

mivóltát által-érteni: „scire eius definitionem” (meghatározását tudni). Pázmány többet mond, konkrétabb, ti. hogy „a lényeket teljesen felfogni”. Az érzelmi és az intellektuális vallásosság szembeállítására erősebb.

bőtü szerént: „exterius” (kívülről). Pázmány ismét magyaros, szemléletesebb.

Ez a' derék bölcseségnek sommája: „summam sapientiam” (legfőbb bölcsességet). *Derék*, azaz „fő, igazi, valódi” (vö. NySz. TESz.). Tehát a *summam* szót *derék*-nek fordítja, s megtartja a „summa-somma” latin szót is „összeg” jelentésben. Nyilván a megmagyarosodott *somma* alak befolyásolja a fordításban.

e' sovány, és csalárd világot meg-utálván, a mennyei bődoltságra áhitozzunk, és siessünk: „per contemptum mundi tendere ad regna caelestia” (a világ megvetése által a mennyországra törekedni). A „regna caelestia” (égi országok) többes szám hebraizmus a latinban, ennek fordítása „mennyei bődoltság” formájában magyaros, érzékletes, értelem szerinti egyeztetés. A „sovány és csalárd” költői, díszítő jelzők, nyomatékosítják a mondanivalót („sovány” = silány, terméketlen (vö.: TESz.)).

a' veszendő gazdagság keresés: „perituras divitias quaerere” (olyan gazdagságot keresni, amely el fog pusztulni). A magyarban a *veszendő* emlékeztet a *veszendőbe megy* állandó szókapcsolatra.

remenség helyheztes: „et in illis sperare” (és azokban remélni). A főnévi igenevet főnévvel fordítja, mint korábban is több esetben, és betoldja a *helyheztes*-t. Hosszabb lesz így, de magyarosabb, ti. „reményét helyezi valaki valamibe”, és konkrétabb egyúttal, hiszen „a kincset, bizalmat” is „helyezzük” a magyarban.

tiszteket vadászni: „honores ambire” (rangokra törekedni). Konkrétabb, szemléletesebb a *vadászni* metafora.

és magas pólczokra fel-emelkedni: „et in altum statum se extollere” (és magas állásra felemelkedni). Ismét szemléletesebb a *pólczok*, mint a *status*, s a többes szám kissé gúnyossá is teszi, ti. „mindenféle állásokra”.

kemény kinokkal kell lakolni: „graviter oportet puniri” (súlyosan kell bűnhődni). Előzőleg van már egy szintén nyomatékosító alliteráció: „kivánságát követni”. A ragrímek egyre ritkulnak a fordításban, s ekkor jelenik meg a fenti alliteráció. A „kemény kinokkal lakolni” jelzős és határozós szerkezet, az utóbbi a magyarban állandó határozós szerkezet: „valamiért valamivel (meg)lakolni”.

kevés gondot viselni: „parum curare” (keveset törődni). Ismét állandó szókapcsolattal fordítja a latint. Így szemléletesebb is, ti. „viseli, hordja a terhét valaminek”.

hertelenséggel: „cum omni celeritate” (teljes gyorsasággal). Tömörebb a magyar, és nagyjából ugyanazt jelenti.

örökkétartó öröm találatik: „sempiternum gaudium manet” (örökkétartó öröm marad). A *találatik* mozgalmasabb, benne van a „feltalálás, megtalálás” öröme is. Az eredeti nem szenvedő ige.

el-fogjad: „abstrahere” (elvonni). A főnévi igenév helyett, mint már többször, más igealakot választ, itt jelen idejű egyes szám második személyű igét. Közvetlenebbül szól az olvasóhoz a ragozott igealakokkal, a mellékmondattá feloldott igeveves szerkezettel; az *el-fogjad* jelentése is határozottabb (már az eredményre utal), mint az „elvonni”, „elhúzni”.

és a' láthatatlanokra fordítsad: a magyarban: „szivedet . . . el-fogjad, és . . . fordítsad”. A latinban „te”, azaz „magadat”. A magyarban tehát a két igének (*el-fogjad, fordítsad*) ugyanaz a tárgy (*szivedet*). Így közérthetőbb és a képnél is marad.

érzékenységnek legeltetése után járnak: „sequentes suam sensualitatem” (követvén saját érzékiségüket). A *legeltetés* metafora nincs meg a latinban. A *járnak* is konkrétabb, mint a *követvén*, együtt különösen, hiszen költői képet találunk ott, ahol az eredetiben nincsen kép.

Isten kedvéből kiesnek: „perdunt Dei gratiam” (elpusztítják Isten kegyelmét). Ez Pázmány legtalányosabb fordítása ebben a részletben. A *gratia* teológiai szakkifejezést nem a szokásos „malasztal” fordítja, mint például korábban is (sine caritate Dei et gratia — az Isten szeretete, és malasztya nélkül), pedig láttuk, hogy következetes önmagához még ilyen rövid kis fejezeten belül is. (A *malaszt* ma már archaikus, de Pázmány korában ez volt a „terminus technicus”). Megkockáztatja a magyaros, és a bibliában a héber—görög eredetire visszautaló konkrétabb megoldást. A *malasztal teljes* például valójában azt jelenti, hogy az „(Isten) kedveltje” (vö. Czeglédy Lk. 1, 28), amelynek pejoratív párja ma már a „kegyence”. Ma is mondjuk, hogy „kiesett a kegyeiből”. Tehát Pázmány fordítása nem hagyományosan teológiai — s ez különösen feltűnő a hitviták korában —, hanem bibliai, sőt mai szemmel protestáns. Talán ezen a helyen érezzük leginkább alapelvének megvalósítását és kizárólagos szem előtt tartását, hogy „ne láttatnék deákból csigázott homályossággal repedezettnek, hanem oly kedvesen folya, mintha először magyar embertül, magyarul iratott volna”. Ez az elve a fordítás elején, annak megkezdésekor olyan erősen hathatott, hogy kizorított minden más meg gondolat. Ugyanakkor a legvilágosabb magyarázata is az elvnek ez a mondatszerkezet, mert látszik belőle, hogy nem magyarkodást, magyarrá hamisítást akart, hanem annyira az eredeti mondani-valót, annyira a magyar nyelv természetének megfelelően, amilyenre példát csak jóval később, Arany Shakespeare-fordításában találunk.

I r o d a l o m

- Balázs J.: Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell. Budapest, 1980.
 Bencze L.: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. (ELTE Nyelvtudományi Dolgozatok, 11.) Budapest, 1973.
 Czeglédy: Az Újszövetség könyvei. Károlyi Gáspár fordítása és Czeglédy Sándor revíziója nyomán a görög eredetiből készült fordítás. London, 1957.
 Encyclopedia of Poetry and Poetics. Princeton, 1965.
 Devoto, G.—Oli, G. C.: Dizionario della Lingua Italiana. Firenze, 1971.
 Fleury, R. P.: De Imitatione Christi . . . Accurante R. P. Fleury. Turonibus, 1925.
 Fraknoi V.: Zrínyi a költő tanulóévei. Bp. Sz. 1917. 170 etc.

- ifj. Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954.
 Horváth J.: A magyar vers. Budapest, 1948.
 Horváth J.: Vitás verstani kérdések. Budapest, 1955.
 Horváth J.: Rendszeres magyar verstan. Budapest, 1969.
 Képes G.: Zrínyi Miklós verselése. ItK. 1961. 414—44.
 Kiss I.: Kempis magyar fordításai. Egy. Phil. Közl. 1885.
 Klaniczay T.: Zrínyi Miklós. Budapest, 1964.
 Norden, E.: Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance. 1—2. Bd. Fünfte unveränderte Auflage. Stuttgart, 1958.
 Pázmány P.: Pázmány Péter összes munkái. Budapest, 1894—1905. I—VI.
 Pázmány—Kempis: Kempis Tamásnak Kristus követéséről... Nagyszombat, 1738.
 Polheim, K.: Die lateinische Reimprosa. Berlin, 1925.
 Sik S.: Pázmány. Az ember és az író. Budapest, 1939.
 Strecker, K.: Introduction to Medieval Latin. Transl. and Rev. by R. B. Palmer. Berlin, 1957.
 Szathmári I.: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Budapest, 1968.
 Tarnóc M.: Laskai János válogatott művei. Magyar Justus Lipsius. Bevezetés. Budapest, 1970.
 Vargyas L.: A magyar vers ritmusa. Budapest, 1952.

Bencze Lóránt

Egy álgörög utazási regény magyar tolmácsolása

(Adalék a francia felvilágosodás stílusának reformkori hatásához)

I. Életemnek voltak szakaszai, melyekben majd annyit foglalkoztam reformkori irodalmi nyelvünkkel, mint a maival. Vagy három-négy évtizeddel ezelőtt így ismertem meg egy 1831—1832—1833-ban kiadott háromkötetes, dél-erdélyi eredetű prózai műfordítást: az „Ánténor utazása”-t. Ennek nyelvét az akadémiánk akkori kisugárzási körében még csak alakulgató, normalizálódásának úgy a közepe felé járó irodalmi nyelvhez képest szórványos neologizmusai ellenére is erősen regionálisnak és viszonylag egyéniesnek találtam. Így nagyobb összefoglalásomban¹ nem említettem, még csak példát sem idéztem belőle. Magamnak azonban egy cédulán jeleztem, hogy e hatalmas műnek szerzőjét, irodalomtörténeti helyét, eszmevilágát, nyelvét, stílusát és helyesírását illetően elég sok érdekes és tanulságos mozzanat várna tisztázásra.²

¹ Az irodalmi nyelv. In: Pais Dezső szerk.: Nyelvünk a reformkorban. Bp., 1955. 313—434. Alább rövidítve: NyRefIr.

² Példányom külseje arra vall, hogy a három kiadós kötet már megjelenésekor egybefűzve került forgalomba. Ezt az is igazolja, hogy az egyes kötetek tartalomjegyzéke („A’... szakaszok’ lajstroma”) részben összecserélődött: az 1.-é a 2.-ével együtt a 2. kötet végére van lapszám szerint is befűzve, a 3.-é viszont az 1. kötet végére került. E zavarra semmi külön jegyzet nem figyelmezteti az olvasót, noha pl. a 3. kötet lapszámolásának hibájára már az 1. kötetbe fűzött tartalomjegyzék végén utalás található.

Az 1. kötet címdalaja: „ANTÉNOR’ | UTAZÁSA | GÖRÖG ORSZÁGBAN ÉS ÁZSIÁBAN | EGYPTOMRÓL VALÓ ÉRTEKEZÉSEKKEL. | HERKULÁNUMBAN | TALÁLT | GÖRÖG KÉZIRATBAN. | Frantzia nyelvre | L A N T I E R | A’ SZ. LAJOS RÉNDJÉNEK [!] KERESZTES VITÉZZE; | Frantziából pedig Magyar nyelvre | fordította és némely jegyzésekkel kiadta | GYÚLA FEJÉRVÁRI [!] IDŐSBB | FARKAS SÁNDOR | Nemes Alsó Fejér Vármegye Táblabírája. | ELSŐ KÖTET. | NAGY ENYEDEN, | Nyomtattatott a’ Ns. Ref. Kollégium’ betűivel. |... 1831.” — A 2. kötetben a szöveg sorvégéi „nyelvre” és sorkezdő „fordította” szava közt külön sorban ez olvasható: „A’ tizenhetedik kiadás után”; s egy-két iménti rövid magánhangzó helyén hosszú van (pl. Réf.). Az évszám itt 1832. A 3. kötetben az előbbi, betoldott sor ismét hiányzik; az előnév GYÚLA FEJÉRVÁRI; s az évszám 1833. — Az első két kötetben ott diszeleg a cenzor (*Franciscus Kőrösi*) „Imprimatur”-ja. — Alább e fordítást ÁntUt. rövidítéssel említem.

Rögtön jelzem: a) Petrik Béla nagy repertóriumában e munka csakugyan a cím szövege szerint, *Anténor* névnél van besorolva a s z e r z ő k ábécé rendű lajstromába. b) Szinnyi József hatalmas és gondos írói adattárában („Magyar írók”) Farkas Sándor főbb életrajzi adatai után cikkeinek elsorolása következik, majd „Munkája” minősítés után az 1. kötet címlapjának csaknem teljes szövege olvasható. De az is ott áll, hogy ez a francia mű 17. kiadásának fordítása. (Csak az nincs jelezve, hogy az *AntUt.* nem a görög *Anténornak*, hanem a francia *Lantier-nak* alkotása.) — Farkas a Szinnyi életrajza szerint a XVIII. század végén Kisenyeden született, s a nagyenyedi kollégiumban végezte tanulmányait. Alsó-Fehér vármegyében nagy nyelvtudású, híres ellenzéki politikus táblabíró volt, aki a szabadságharcban vésztörvényszéki bíróként működött. Világos után előbb Angliában, majd Észak-Amerikában élt, s végül Raguzában férjénél levő lányához költözött. Itt is halt meg 1858-ban. c) Az *AntUt.* magyar fordítását sem 1945 előtti, sem 1945 utáni nagy irodalomtörténeteink, irodalmi lexikonaink nem említik.

Mondanom sem kell, hogy emlékeztető cédulám ellenére 1984 őszéig nem jutottam hozzá, hogy beledolgozzam magam ebbe a fő munkaterületemtől oly távoli kérdéskörbe. Most viszont már nem vállalom a megfelelő francia és ógörög kultúrtörténeti szálak teljes felgöngyölítését: Lantier forrásaira, esetleges utánpótlóra gondolok. Mégsem állom meg, hogy egyfelől a magyar—francia szellemi kapcsolatok, műfordítás-történetünk és a francia felvilágosodás kései hatása, másfelől a reformkori irodalmi nyelvünk és stílusunk terén gyűjtött megfigyeléseimet, ha tetszik, eredményeimet közzé ne tegyem, s ezzel egy értékes írói-fordítói egyéniség emlékét föl ne idézzem. Azzal pedig, hogy az egymással összefüggő irodalom- és nyelvtudományi kérdéseket együtt tárgyalom, ismét a két testvérdiszciplína gyakori egymásrautaltságát szeretném én is igazolni.

2. Az első kötet „Elő szó a' Magyar Nemzethez” című fordítói célkitűzéssel indul. Ebben Farkas a latinoktatás túltengése folytán is visszamaradt anyanyelvi ismereteink miatt panaszkodik, s a magyarul megszólaló leányukat pofonnal rekcumoztató magyar anyákat pellengérez ki. Szinte már Vörösmartyék, Széchenyiék szellemében igyekszik bevonni az anyákat nyelvünk védelmébe. Aztán nagyjában Kazinczy álláspontját fejt ki, nevének említése nélkül: egyelőre idegenből fordított munkákkal kell/lehet műveltségünket legjobban korszerűsíteni, mondja. Végül megköszöni Baritz János nagyenyedi professzornak és orvosnak, hogy segített neki a fordításban. — Itt jelzem, hogy ha Farkas a továbbiakban forrásának szövegéhez — főleg a görög hitvilágra, szokásokra stb. vonatkozó — lapalji magyarázatokat fűz, ezeket elég következetesen „A' m(agy). f(ord). j(egy).” aláírással különbözteti meg; Lantier jegyzetei viszont többnyire csak az egyes kötetek végén következnek, az előzőleg kitett sorszámok rendjében. (Egy esetben mégis Lantier jegyzetébe csempészi Farkas az ott említett latin Catullus-vers magyar műfordításainak adatait: 2: 244.) — Mindez megfelel a nyugati tudományos művek szokásos apparátusának, kivált hogy mindkét jegyzetfajta többször utal ó- és újkori locusokra — ezzel is fokozva azt a látszatot, hogy a szöveg csakugyan tudományos hűséggel tolmácsolja *Anténor* ógörög kéziratát.

Ezután „A' Francia fordító' Előbeszédje” olvasható. Ebben Lantier színesen és szuggesztív hangon elmeséli, miként jutott el itáliai útja során a nápolyi király udvarába, hogyan tekintette meg a Porticóban folyó ásatásokat (ide értve a herkulánumiakat is), mint figyelte meg a rendkívül rossz állapotban

levő herkulánumi töredékes görög szövegtekercesek helyreállításán fáradozó munkáját. Tudományos kíváncsisága lánggra kapván — folytatja —, engedélyt kért és kapott a múzeumot vezető Abbas Spalatinitól, hogy egy napig ott tanulmányozhassa az „*Anténor*’ [így!] *utazása Görögországban* [!] és *Azsiában* [!]” című tekerceseket. Ám ezzel hirtelenében nem sokra jutott, azért Spalatini jóváhagyásával kölcsön vitte az iratokat Párizsba. Ott aztán elkészíthette és jegyzetelve kiadhatta az *Utazás francia fordítását*. Óvatosan, látszólag pontos szakirodalmi utalásokkal ismerteti ezután az *Anténor* kilétére és korára vonatkozó szakmai vitákat, s végül a hiteles forrásokban említett, i.e. 5. vagy 4. századi *Anténor* szobrálzal azonosítja a „szerzőt”. (A név elején az *Á* betű helyett olykor *A*-t találunk, ám a magyar szövegben ez a legkisebb nyomdai ingadozás, lásd alább. Amellett az ógörög tulajdonneveket szinte mindig latinos alakjukban használja Farkas, a névben tehát ő nyilván nem a görög ómegát, hanem a latin ékezetlen *o*-t vette mintául, s ezt itt hihetőleg rövid *o* hanggal is ejtette.) Lantier azzal is hitelesíteni igyekszik *Anténor* szerzőségét, hogy hivatkozik több szakértő olvasójának tetszésére és egyetértésére. Idéz azonban egy hízelgő levelet is, amelynek írója ismerteti egy olyan német tudós nézetét, aki szerint nem *Anténor* a szerző, hanem maga Lantier. A levélíró ennek cáfolását kéri a „fordítótól”. Lantier önigazolás helyett hetyke fölénnyel Nápolyba, Spalatini apáthoz utasítja, ha az még életben van. — Az egész *Utazás* mégis már első benyomásom szerint sok részletben annyira magán viseli a francia felvilágosodás finom jegyeit, hogy erre nemcsak a magyarra fordító Farkas Sándornak lehetett (volna?) gyanakodnia, hanem — a metternichi rendszer vészterhes, bár kései idején — a cenzornak is, sőt ennek még sokkal inkább!

3. Maradjunk még az utóbbi ellentmondásnál! Mint afféle naiv hungarológus, Petrik minőségét ellenőrzendő, biztonság okából először is megnéztem a Pallas- és a Révai-lexikont meg Pecz Vilmos Ókori Lexikonát. Mindhárom ismer ógörög *Anténort*, kettőt is. Az első egy Homérosz *Iliászában* szereplő idős trójai ember, aki nyilván nem lehetett az *Utazás* szerzője. A második, a későbbi, egy az athéni iskolához tartozó „képfaragó”: az *Utazást* Lantier előszava neki tulajdonítja. De ha ez helytálló lett volna, legalább az Ókori Lexikonnak és a modern Világirodalmi Lexikonnak erre mégiscsak ki kellett volna térnie. S ugyanígy nem tud egy utazásairól beszámoló hajdani *Anténorról* Falus Róbert gondos áttekintése, „Az antik világ irodalmi” (Bp., 1980) című műve sem. Egy sor külföldi világirodalmi seregszemlében szintén nincs említés a francia íróról,³ így a magyar forrásokat igazán nem hibáztathatom. Végül aztán megnézhettem (némi könyvtárosi segítséggel) a tízkötetes *Grande Larousse Encyclopédique-et* s ennek 6. kötetében (Paris, 1962) megtaláltam a keresett adatokat. Íme, némi rövidítéssel: „Lantier (Étienne François de) écrivain français (Marseille 1734-id. 1826). Il donna des comédies: *l’Impatient* (1772) . . . [stb.] mais ce sont *les Voyages d’Anténor en Grèce et en Asie* (1798) qui assurément

³ Hiába kerestem pl. a következőkben: Laffont—Bompiani: *Dictionnaire des oeuvres de tout les temps et de tout les pays*. (Paris, 1—4.; 1953—1954); Abraham—Desne: *Manuel d’histoire littéraire de la France*. (Paris, 1—5.; 1965—1977); Arthaud: *Littérature française*. (Paris, 1—16.; 1970—1978); Gero von Walpert: *Lexikon der Weltliteratur*. (Stuttgart, 1963); Kindlers *Literatur Lexikon*. (Zürich, 1—7.; 1965—1972.) — Itt jegyzem meg, hogy Vita Zsigmond „A nagyenyedi Bethlen-kollégium ifjúságának irodalmi törekvései a reform-korszak kezdetén” c. műve (Kolozsvár, 1948) Farkast csak a kaszinó alapítói közt tartja számon.

sa réputation. Dix ans après le *Voyage du jeune Anacharsis* de l'abbé Barthélemy, il donne de la Grèce une image plus attrayante et plus sensuelle, que la fait surnommer l'*Anacharsis des boudoirs*. On lui doit encore des *Contes en prose et en vers* (1801) et *Geoffrois Rudel ou le Troubadour* (1825) . . .”

Az ő utazási regénye tehát, ha Farkas már a 17., hosszabb című és terjedelmű kiadást magyarította, a maga korában valóságos bestseller volt, s elsősorban hihetőleg a benne található sikamlós szerelmi kalandokról volt híres/hírhedt; kora ezért különböztette meg csúfnévvel munkáját az elődjétől vagy mintájától, az ógörög világot szintén ilyen műfajban népszerűsítő Barthélemy-féle utazási regénytől.⁴

Hogy a fordító és cenzora tudta-e, hogy a műnek nem az ógörög Anténor, hanem Lantier a szerzője, azt a Farkassal kapcsolatos levelezés vagy a nagyenyedi kollégium régi iratai alapján talán meg lehet még állapítani. Jómagam ezek ismerete nélkül azt hiszem, hogy Farkas esetleg tudta; ám a cenzor szinte bizonyosan ógörög eredetű szöveget vélt engedélyezni.

A fordítást itt-ott összevetettem a műnek 9., kétkötetes, 1807-i párizsi kiadásával. Ennek címe pontosan megfelel a magyar fordításának, tehát eltér a Grande Larousse Encyclopédique-étől; de a már eredetileg egybekötött példány csak a magyar szöveg 1. és 2. kötetének anyagát tartalmazza. A címkép előzéklapján ugyan meghirdeti a kiadó a háromkötetes 8. kiadást, de hogy az ebbeli 3. kötetnek felel-e meg a Farkas fordította mű 3. kötete, azt nem tudom, mert amannak Magyarországon nem akadtam nyomára. Az MTA Könyvtárában van viszont egy 1803-i, szintén párizsi kiadású Lantier-kötet (?) is, melynek címe: „LE NOUVEL ANTÉNOR, | OU | VOYAGE ET AVENTURES | DE TRASIBULLE EN GRECE; | Ouvrage puvant faire suite aux Voyages d'Anténor (P A R L A N T I E R) . . .” Itt tehát Lantier az első regény szerzőjeként van megnevezve, s mégis a Voyage d'Ant. kvázi-folytatásáról van szó. Egy pillanatig azt hittem tehát, hogy megtaláltam a magyar AntUt. 3. kötetének forrását. Tévedtem. Ebben „AVIS DU TRADUCTEUR” kezd a szöveget, mégpedig így: „Le Manuscrit original de cet ouvrage n'a pas été trouvé sous les ruines d'Erculanum comme celui des Voyages d'Anténor . . .” (i. m. V). Lantier (?) itt mégegyszer visszatér a szerzősége: „je prie le lecteur de songer que je ne suis pas l'auteur du livre” (uo. IX). S ebben a könyvben nem is Anténor, hanem Trasibulle állítólagos úti élményeit kapjuk, amelyeket a szöveg szerint a bölcs Suidas Nagy Konstantin idejében mondott tollba, de jóval régebben ismert meg (V). — Az AntUt. 3. kötetének szövege egyébként láthatólag az első két kötet sikere után készült, s még szervetlenebbül összefüggő „szakasz”-okból áll, mint amazok.⁵

Az AntUt. 1. kötetében „Anténor' Elöljáró Beszédje” cím alatt az álszerző szintén bevezető mesét mond. Eszerint 108 éves, s ezt egészséges életmódjának köszöni. Célja, „hogy időtöltést tsinályak időmbelieknek és a' következőknek, a' kiket úgy nézek magam előtt, mint rettenetes ítélő Birót, megírom azon

⁴ Hogy a magyarra fordított 17. francia kiadás mikor jelent meg, nem tudtam megállapítani. Az OSzK-ban levő, közkönyvtáraink anyagát tartalmazó kartotéksor szerint a 15. kiadásnál későbbi példány nincs hazánk könyvtáraiban: ennek megjelenési éve 1821. A Farkastól felhasznált szöveg eszerint körülbelül 1826–1828 táján kerülhetett ki a sajtó alól, tehát az 1831–1833-i kiadású magyar fordítás igazán gyorsan követte forrását.

⁵ A kétkötetes 1807-i francia művet Voyages d'Ant., az 1803-it, a Trasibulle utazásáról szólót NouvelAnt. rövidítéssel idézem. (Az utóbbit a Grande Larousse Encyclopédique Lantier-cikke nem említi.)

critikákat, a' melyek munkámat a' megjelenés pertzentésében mindjárt megtámadták, . . . hogy az Őlvasó képzetét elősegilyem". S mint Lantier előszava, elsorol ez is egy pár „egykorú” ógörög bírálatot, reflexiót. Hogy Anténor mit ért itt a mű „megjelenés”-én, azt nem mondja meg (1: XV). Az „ógörög” kritikusok az időrend megzavarásával, plagizálással s unalmassággal vádolták a szerzőt, egy papi olvasónak pedig eret is kellett vágatnia magán az olvasmány hatására. E kissé hosszadalmas, exhibicionista részt tréfával zárja: „Azoknak, a' kik ismeretek öregbitésére, kívánnák halálom idejét tudni, addig, míg életben leszek, nem tehetek eleget” (uo. XIX).

Az AntUt. olvasójának legerősebb benyomása mindenesetre az, hogy a sok negatív élményellenére is a g ö r ö g d e r ű és a f ő l s z a b a d u l t g o n d o l k o d á s légköre árad a látszólag belülről (görögtől) festett társadalomrajzból, s árad a szellemes s z ó r a k o z t a t á s céljára készült, változatos, humanus reflexiókkal és pikáns kalandokkal egyaránt fűszerezett egész útirajzból.

A s z e r k e z e t teljesen laza, a jóval korábbi Fénélon-féle Télémachos-s a közvetlen megelőző, Barthélemy-féle Anacharsis-regényhez képest is. A szót Anténor gyakran más szereplőnek ajkára adja, esetleg levelet idéz, párbeszédet szó közbe, sőt egy-két alkalommal „görögből fordított” verssel is tarkítja az előadást. Az utazás fikciójához híven hol a görög félsziget városállamait látjuk magunk előtt (Athénnal és Spártával mint két ellentétes pólussal a középpontban), hol valamelyik ázsiai vagy Magna Graecia-beli várost. Járunk egyik-másik görög szigeten, sőt végül elég sokat időzünk Egyiptomban is.

Szó esik az ismertebb ógörög filozófusokról, művészekről s alkotásaikról, a demokratikus és a zsarnoki államszervezetről (számos bíráló tanulssággal); kivált részletesen tárul föl előttünk — s bíráltatik — a vallások és babonás szokások, mítoszok világa. Ám mindezeknél is színesebbek a közbe-közbeszótt, néhol Boccaccióra emlékeztető szerelmi kalandok, a regényíró korához — és különösen az 1830 táji magyar szépprózához — képest meglepő sok nem durva, de pikáns intimitással, olykor ötletes huncutságokkal, rászedésekkel. Elevenek továbbá a nem hosszú, emberi érzelmeken átszűrt, rousseau-i ihletésű természetleírások.

Csak másodsorban tudatosodik egészen a mai olvasóban, hogy a mű az ókori papi népbutitást és hatalmaskodást, a hívők megszarolását, a vallási dogmákat vagy a zsarnokság minden fajtáját (a napóleoni időkre emlékeztetve már az alja-népét is!), a talizmánban és amulettben bizakodó vakhitet, a céltalan öldöklést bírálva, az egyéniséget, a gondolatszabadságot és a szerelem jogait védve — egészében a francia felvilágosodás szellemének elég következetes terjesztését szolgálja. Csak nem — mondjuk — a blumaueri, durvább, nyíltan pápa-, egyház- és szerzetességsúfóló él és a hagyományos bécsi politika támadása jellemzi előadását, hanem valami finom ironia, ember-séges érzelmekre/értelemre való apellálás, az életnek, kivált a falusinak szeretete — és persze sok franciás szellemesség. A szabadszájúságot bizonyos fátyol halványítja; a fogalmazás általában elég közvetlen, jól folyó. Így a rituális termékenységgjelképet Farkas fordítása az idegen *fallus*- (3: 79, 85), ill. *phallus*- (1: 153) néven említve teszi tudományossá és szalonképessé; más, eufemisztikus körülírásokat alább említek. A meztelen női test, (az itt nem használt kifejezéssel) a hetérák, sőt itt-ott még a coitus is természetesen kerülnek szóba — vas-kosabb malackodás nélkül.

Itt jegyzem meg, hogy a regény sejtetőleg a s z a b a d k ö m ű v e s eszmevilágot is sugározni kívánja sajátos felvilágosult szellemével. Még a deista

egyistenhiten, a természet tiszteletén, a gondolatszabadságon-humanitáson túl is erre vall az egyiptomi kultusz, az Ozirisz és Ízisz tana iránti rokonszenv. Az addig semelyik városállam hitével igazában nem azonosuló utazó az egyiptomi vallás „beavatását” több-kevesebb rokonszenvvel csinálja végig. A sikeres próbatételek részletesen kapnak helyet — szinte a Schikaneder írta Die Zauberflöte forgatókönyvét ismerjük föl a megfelelő szakaszokban.

Az utazási regény szerintem mindezzel valóban új, haladó — bár valamiképp megkésett — témakört és írói magatartást, eszmévilágot mutatott be a hazai íróknak-olvasóknak. Ezért egymagában is méltányos, hogy az eddiginél több figyelmet fordítson rá irodalomtörténünk. Végre is Bessenyei Tariménese eredeti nevében, nekünk értékesebb mű, de akkor még kéziratban hányódott. Blumauer Aeneis-travesztiájának teljes, sőt kiegészített fordítása szintén csak 1833-ban került ki a (francia!) sajtó alól. Ez az évtized nálunk még az almanachlira fénykora; regényirodalomunk pedig csak 1836 óta igyekszik legalább távolról megközelíteni a korszerű nyugat-európai mintákat. Ezen a hazai értékelésen az sem változtat, hogy Lantier-t a világirodalmi összegezések vagy meg sem említik, vagy csak úgy jellemzik első regényét, mint Barthélemy művének pikáns utánavatát. Az AntUt. a megjelentekor még sok szempontból szinkronban volt reformpolitikusaink nézeteivel.

Nem érdektelen, amit a NouvelAnt. előszavában az anténori-suidasi stílusról, vagyis a sajátjáról maga Lantier (?) dicsekedve mond: „le style en est coulant, les descriptions vives et fleuries, les aventures racontées d'une façon naïve, et qui n'est pourtant destituée ni de grâce, ni d'adresse, quoique l'Auteur n'y donne pas toujours le plaisir de la surprise, que nos Romains nouveaux nous vendent quelquefois bien cher.” (I. m. V—VI.) Majd: „Notre auteur couronne la vertu et fait échouer la vice, on peut malgré la droiture de ses intentions, lui reprocher que sa plume prend un essor trop libre: j'ai adouci ses termes autant qu'il m'a été possible; j'ai mis un voile sur ses images, leur nudité pouvait faire fortune chez des peuples qui prenaient pour sagesse l'effronterie de Diogène, aujourd'hui, elle nous révolterait; nous avons le coeur cynique, mais nos oreilles sont chastes. L'auteur employait tout son éloquence à faire l'éloge d'un plaisir criminel, que les lois punissent justement, j'ai supprimé cet endroit, j'aime mieux qu'on me nomme traducteur imparfait, qu'écrivain pernicieux” stb. (Uo. VII.)

5. Térjünk végre az AntUt. magyar szövegének sajátosságaira!

A) A helyesírás vizsgálatát némileg össze kell kapcsolnom a vokalizmus kérdésével. Az ortográfia mindenképp a szöveg legzavarosabb része, még ha tudjuk is, hogy szerző és nyomdász e kötetek készítésekor még nem követhette „A Magyar Tudós Társaság” 1832-i, első szabályozását.⁶ Központozása szintén elég gondatlan.

Az e-k gyakoriságát a fordító nem igyekszik ö-ző alakokkal csökkenteni.

Az egyik legfőbb baj az, hogy a fordításban Farkas állandóan váltogatja az akkor avulóban levő *ipszilonista* és a lassan eluralkodó *jottista* írást, de olykor mindkettőben ejt hibát is: a) *ély* 'élj' (2: 80), *visely* 'viselj' (1:

⁶ Az 1832-i rendezés előtti, ill. utáni írásszokásokra fő forrásaim: a) Fábíán Pál: Az akadémiai helyesírás előzményei. Bp., 1967. b) Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832—1954). Bp., 1974.

152). *megtisztítja* (1: 268), *kedveltyei* (2: 107); b) *adtam* (1: 255), *elégedjék meg* (1: IX), *bétaszítják* (2: 34), *barátság-* (2: 156) és *baráttság-* (1: 75), *szabadság-* (3: 153). — A másik összeviesszaság onnan ered, hogy Farkas nyelvében, főleg a tőszótag után, vadul keveredik a köznyelvi *a* és *ö* a regionális *o, e* hanggal: a) *világot* 'világot' (1: 55), *pofoan* 'pofon' (1: 255), *Átlétatak* 'atlétátok' (1: 207), *juhat* (2: 61, de uo. *juhok* is van), *tükred-* (2: 82), *jöjjen* (1: 202), *köven* (1: 246); b) *tartósobbak* (2: 84), *hazámot* (2: 16), *jövöndő-* (3: 226). — A harmadik fő hiba az állandó *k ö v e t k e z e t l e n s é g*, ingadozás. Így a mai *zs* betűhol még 's, hol már *zs*, a mai *c* egyszer még *tz*, másszor már *cz*. A zártabb *e* nincs megkülönböztetve, de egypár, főleg zárt *e* helyén *é* betűt találunk. Idevágó alakokat már a címoldal szövegében is láthattunk, de leginkább a *léány* s a *réa* írása ilyen. (Ez se mindig.) — Ugyanígy sokszor jelöli a szedés az *lt*, *rt* stb. előtti, szintén regionális nyúlást: *vólna* és *vólt* (igen gyakran), *parantsólt* (1: 48) *kórt* (1: 156), *költés-* (1: 36) — de ez sem állandó szokás, pl. *Törvény* (1: 36) *gyümölt-* (1: 56), *bort* (3: 14). — Egyedi eset is sok van, pl.: *Minerva* mellett akad *Minerva* is; a *félénk* s a *félínk* még egy lapon (3: 163) is váltakozik; a 'wir' jelentésű *mi* hosszú *i*-vel is előfordul, sőt ez néha a határozatlan névmási *mi*-re is át-átragad. A mai *játszik* tövében többnyire *dz* áll: *jádzik* (2: 211 stb.), de *vö*: *jáztó* (1: 156). A *tányér* táji alakja rendszeren *tángyér-* (pl. 3: 24), de akad *tangyér-* (3: 8), sőt *tángyer-* is (1: 30). — Folytathatnám.

A két jegyű betűk kettőzésekor az *sz*-ben nem szokott egyszerűsítés lenni: *viszzá* (1: 73); a többinél jobbára csak a második jegy van kettőzve.

Az i g e k ö t ő k egybe- és különírása nagyjában gondos, bár egy-két esetben mindkét ma hibás eltérésre van adat. — Ugyanezt mondhatom az e l v á l a s z t á s r ó l is: Farkas ezt rendszeren a helyes szótaghatárnál oldja meg, bár akad latinus megszokítás, sőt egy-két egészen képtelen forma is.

Noha inkább a szókinés tárgyalásába tartoznék, helyesírási kihatása miatt már itt szólok a latin eredetű vagy latin közvetítésű görög szavak *s*-ező, ill. *sz*-ező k i e j t é s é r ő l s írásáról. Ismeretes, hogy úgy a felvilágosodás óta több írónk, tudósunk megkísérelte ennek a hangnak az e közép-európai tájon hagyományos, *s*-sel való ejtése helyett a klasszikus latinságban és a nagy nyugati nyelvekben szokásos *sz*-ező kiejtését (s ennek megfelelő írását) meghonosítani. Mint az előző részletek zömében, e kérdésben is az á t m e n e t i s é g jellemzi az ÁntUt. nyelvét: a tulajdonnevek mintegy háromnegyed részében a hagyományos *s* írást, negyed részében a tüntetően műveltebbnek tetsző *sz*-es megoldást találjuk; a köznevekben, melléknevekben még túlnyomó az *s*. — Ugyanígy megtartja a fordító a latin *-us* stb. n o m i n a t í v u s z i v é g z ő d é s t, itt-ott mégis akad egy-két példa a Kazinczyék használta, nyugat-európai mintájú kurtításra is, pl. versben: *Epikur*' (2: 185). (Tudjuk, Arany Jánosnál még mindig élnek a *Homér* típusú névalakok.) — S mindjárt megjegyzem: regényünkben a latinus formák annyira eluralkodnak, hogy az ógörög világ templomaiban a hívek nem Zeusz, Héra stb. segítségéért imádkoznak, hanem Jupiteréért, Junóéért és társaikéért.

Íme, egy kis vegyes példasor az 1. kötet elejéről: a) Tulajdonnevek: *Vezuviusz-* (III), *Halikarnaszusi Dénes* (VI, így!), *Salustius* (uo.), *Polybius* (uo.), *Nagy Sándor* (VII), *Persépolis* (uo.), *Aristides-* (uo.), *Julianus* (uo.), *Aristogiton* (uo.), *Homérus* (VIII), *Efezus* (uo.), *Mátzedoniai Filep* (uo.), *Pláto* (IX), *Aristoteles* (uo.), *Herodotus* (XI), *Pauzanias* (uo.), *Athénéus* (uo.), *Herkulánium-* (uo.), *Portikus* (XV), *Lytzéum* (uo.), *Ezopus* (XVI), *Helikon-* (XVIII), de utóbb rendszeren *Hélikon*), *Jupiter* (uo.), *Bakhus* (XVIII), *Efezus* (21), *Diána*

(uo., de 22: *Diana*), *Éufroziné* (21–22), *Apollo* (22), *Káron-* (24), *Szokratesz* (25), *Aristippus* (uo.), *Czeresz* (26), *Eurippus* (27), *Szokrates* (28), *Plato* (uo.), *Epikurusz* (uo.), *Herkulesz* (29), *Aglaurus* (30), *Arisztippusz-* (uo., de *Arisztippusz* 32), *Lászténia* (32), *Xántes-* (33), *Filoxénes és Filoxénesz-* (uo.), *Andron* (uo.). — b) Köznevek, melléknévek (ezek egy része a latinban tulajdonnév): *Tyrannus* (XIII), *Hygiéné* (XIV), *critika-* (XV), *Lytzeumbeli Filozofus* (uo.), *Portikus* (uo.), *Peripatetikus* (XVI), *Dialektikus* (uo.), *Virtus-* (21), *filosofus-* (23 és 24), *proportio-* (23), *obolus* (24), *principium-* (uo.), *morál* (uo.), *Scrupulus-* (uo., 'pénznem'), *Sykofánta* (uo., 'följelentő'), *Monarkhia-* (26), *Voks-* (uo.), *Lexiárcha- és Lexiárkha-* (uo.), *Arisztokrata- és Arisztokratismus* (uo.), *orátor-* (27), *Demokrázia* (uo.), *filozófusz-* (28), *familia* (uo.), *libatio* (uo.), *Kerzonézuszi* (uo.), *Tribus* (uo.), *laistrom-* (29), *Gymnazium-* (30), *filozofusz* (uo.), *Gráziák-* (32), *filozofa-* (uo.), *Peripátetikus* (33), *Zofiszta* (uo.), *Sztoikusz* (uo.) stb. — Talán szót érdemel, hogy a latin *ch*-nak többször görögösen *k(h)* felel meg.

B) A s z ó k i n c s r e térve először is az iménti a n t i k átvételek nagy számát s alakjukban is igen tanulságos voltukat hangsúlyozom. Ha valaki pl. a Farkas Vilmostól⁷ vizsgált régebb és újabb (értsd: 1770 és 1835 közti) latin közvetítésű görög szavakhoz még részletesebb és későbbi anyagot kívánna feldolgozni, aligha találna a könyvünkbelinél jobb kiindulást. De ugyanígy tanulságos ez a sok, többnyire fonetikusán írt tulajdonnév és másféle szó annak, aki a hazai latin kiejtés történetét kívánná egész tüzetesen megírni.⁸

Egyébként a fordító a maga módján kétségtelenül purista volt: kora nemzetközi divatszavait láthatólag tudatosan kerülte (egypár kivétellel, mint *gnóm*, *interessze*, *kurtizán*, *salavári*, *zefir*, *zseni* vagy *zséni* stb.), s a n y e l v ú j í t á s korábbi ügyes alkotásait szívesen vette tollára, anélkül, hogy az erőszakolt neologizmusokat (mondjuk a szóösszerántást vagy az ún. „nőstényítés”-t) befogadta volna. Olykor sejthetőleg a maga vagy szűkebb környezete szokatlan származékszavait, körülírásait alkalmazza ugyan, de korántsem oly mértékben, mint a r e g i o n á l i s vagy épp nyelvjárási, tehát élő, ott közhasználatú elemeket. (Ezek egy része ismét bekerülhetett volna szótörténeti összefoglalásainkba.) Teljes leltárat nem közlök — nem is vagyok vérbeli szótörténész —, de némi mutató tanulságos lehet.

Szembetűnő n y e l v ú j í t á s i szók: *előleges* 'előzetes' (1: 57), *elegy-* (1: 261), *ézellő-* 'érzék(szerv)' (2: 204 stb.), *ésláng* ('Genie' 1: XVI), *gyarmat-* (3: 66), *henger-* (3: 131) és *hengerts* (3: 83), *hoszszualya* 'sleppje' (3: 145), *hullám* (sokszor, összetételben is), *íffjantz* (3: 79), *inger* (1: 130) és *ingér-* (3: 65), *iszony-* (3: 71 stb.), *kellem-* (1: 90 stb.), *láthatár-* (1: 274), *Lázzasztó* 'forradalmár' (1: XIII stb.), *mivész-* (1: 105), *önkény-* (1: 266), *önönnség* 'önbizalom' (2: 130), *perc-* (3: 225, de rendszeren még *perccentés*, pl. 1: 62), *felpuzdurkodva* (3: 31): *-szobor* (1: 52 stb.), *szugolyék-* 'zug' (1: 150), *tsermely* (1: 162), *ujjantz* (1: 242), *véd angyal-* (1: 29). — T á j s z ó k pl.: *pázsint* (1: 147 stb.), *kü'sdik* 'küzd' (1, 99) és *küzdés-* (1: 101), *előll* (1: 173 stb.), *östve* 'este' (1: 101 stb.), *léány-* (1: 89, 3: 187 stb.), *íffju-* (1: 77 stb.), *meggajdul* (1: 91 stb.), *sindevész-* (2: 163 stb.),

⁷ Farkas Vilmos: Görög eredetű latin elemek a magyar szókinsben. Bp., 1982.

⁸ Az Akadémiai Nagyszótár tudvalevően sokáig mellőzte az idegen szavak feldolgozását. Így a most tárgyalt elemekkel kapcsolatban is kevesebb adat állt A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára készítőinek rendelkezésére, mint kívánatos lett volna. De az egyéb szavak kora, alakja vagy jelentése szempontjából is sajnálatos, hogy a mi három kötetünk kimaradt a Nagyszótárban feldolgozott reformkori könyvek sorából.

dants (3: 6), *tseplesz* 'hitvány' (1: 143). Jelentésében táji lehet a *folyoso-* 'fáktól vagy bokroktól szegélyezett út' (1: 115 stb.).

C) A l a k t a n i sajátosságai szintén erősen a korhoz és a tájhoz kötődnek.

A hangrendi i l l e s z k e d é s t zavarja, hogy — mint az A) szakaszban láttuk — a háromalakú toldalékok *ö-s* változata helyett többször, de következetlenül az *e-s* kerül elénk, pl.: *köven* (lásd fentebb), *gyümölkökhöz* (1: 56); ill. hogy általában sok a rendszertelennek látszó *a—o*, *ö—e* váltakozás, főleg a hangsúlytalan szótagokban (vö. az A) ponttal). — Tanulságos egyedi ingadozás pl.: *derékség-* (1: 56 stb.), de *derekasán* (2: 4, 3: 39), *derekabbak* (3: 28); *póézisnek* (1: 37), *póézishez* (2: 102) és *póézissét* (3: 165), de *poézistól* (2: 151) és *poézissát* (3: 118). A *szirt* főnév a regionális használathoz illően mélyhangú (*o-s*) toldalékot kíván (pl. 2: 7); az egymagában álló *szirtat* (2: 5) csak az iménti *a—o* ingadozás egyik esete lehet.

N é v s z ó i v i s z o n y r a g o z á s u n k b a n szót érdemel, hogy a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* ragszóport már következetesen így él, nem alsó nyelv-állású, *ú/ü* magánhangzóval. — Az *-ul/-ül* névszói rag (és igekezítő) vokálisa mindig rövid. — A *nyár/kéz* tőtípusban természetes a táji s egyben régies, rövid tőhangzós szuperesszívuszi forma: *egen* (1: I, 3: 155 stb., de versben egyszer *égen* is: 2: 171); *kezen* (1: 104, 159); *szamaron* (1: 154 és a vokálisok hibás cseréjével *szomaran*: 3: 190); *szekeren* (3: 172, 189); *szenen* (2: 179). Ez persze a nyelvterület keleti részéről való reformkori írók tollán nem volt ritka dolog, sőt költői-írói licenciaként máig is elő-előfordul.⁹ — A b i r t o k o s s z e m é l y é t jelző toldalékok közül a 3. személyűek előtt gyakori a népnyelvben ma is élő tővégi mássalhangzó-kettőzés, kivált az *s, sz, z*, sőt olykor az *ny* stb. esetében: *köntössök* (1: 135) és *köntössére* (2: 5), de pl. *mozgásaira* (2: 7); *Átomoszzai* (1: 67); *igazza* (1: 42); *bálvánnya* (3: 184, de pl. *léányának*: 3: 187); sőt *Tanáttsának* (1: 157). Ez ejtésmód a versmérték tanúsága szerint a kor költőinél is többször előfordult.

Ismeretes, hogy az *-s* (*-ias/-ies* stb.) képzős névszók után valaha egységesen középzárt, azaz *o/ë/ö* volt a tőre jellemző elő- vagy kötőhangzó, melynek a *-t* tárgyrag előtt bizonyos hangtani helyzetben zérus felelt meg. A melléknévi származékoknál ez eleinte igen lassan, szavanként más-más ütemben nyíltabb, tehát *a/e* magánhangzónak adta át a helyét. A reformkorban ez a változás a nyelvterület nyugati és középső részén mind gyorsabb lett, s már nyelvtan is tudatosította. Nos, az ÁntUt. még csak azt mutatja, hogy e hangocska szófajmegkülönböztető képessége pusztán néhány szótőre terjedt ki Dél-Erdélyben.¹⁰ A főnévi származékok tehát szabályosan zártabb (vagy zérus) kötőhangzósak, a melléknéveknek azonban már csak egy része, pl.: *tehetősök-* (1: 69), „a' *szükségest*” (1: 88), *felsőgest* (2: 172), „a' két *vétkest*” (1: 99), *búsok* (1: 121), *ájtatosok-* (1: 133), *igasságosok* (1: 204). De már: *erőssek* (1: 202), *veresset* (3: 142), „több ezer *esztenősek*” (3: 228), *magossak* (1: 261) és így tovább. — Még szembevetőnőbb ez az archaikus táji jelenség a modáliszi-esszívuszi *-n* toldalék esetében, mivel más vidékeken *s* az írói használatban akkor már jóval elterjedtebb volt az *-s* utáni *a/e*, pl. *magasan*. Farkas fordításában mégis: *Bizonnyoson* (1: 266), *gyálázatosan* (1: 85, így!), *haragoson* (1: 69), *költőnősön* (1: 124), *okoson* (1: 198), *tsoportoson* (1: 107—8) stb.; de már itt is: *csinossan* (3: 50), *derekasán* (2: 4),

⁹ Részletesebben lásd „Újabb »szépírói nyelvtanunk« egy érdekes alakulatáról” című dolgozatomat, in: Pais Dezső szerk.: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Bp., 1960. 263—289.

¹⁰ Vö. Tompa: A névszói kötőhangzó szófajmegkülönböztető szerepe. Bp., 1957 (passim).

dühössen (1: 250), *erősen* (2: 172), *erössen* (1: 230) és *érössen* (3: 81; így!) s még néhány szóban.

A fokozásban szembetűnik hogy a tővégi *s* után *a/e* előhangzós a jel: *magosabb* (1: 265), *legerősebbek* (1: 272); a kor íróinak nyelvében mind divatosabb rövid alak csak a címolдалakon következetes: *IDŐSBB*. S meglepő, hogy a *-bb* előhangzója néha a köznyelvi *nagyobb*-on kívül is *o*: *tartósobbak* (2: 84) és *igasságosobb* (3: 46). — Elég korai alak viszont ez: *leg szeretetre méltóbb* (1: 112) és *legszeretetre méltóbb* (2: 214); de van hagyományos *szeretetre legméltóbb* alak is (1: 167, ill. 214) stb.

Az igeragozásban az a legfontosabb, hogy az *ikes* formák gyakoribbak és szabályosabbak még a kor átlagos írói nyelvénél is, pl. *küsdik* (1: 99), *bélépik* (1: 89), *lerogyik* (1: 95). — Az igei személyragok közül meglepően gyakori az *-ünk*, noha egyébként az *u, ü*-nek hosszú megfelelője alig fordul elő. Egy minta: *beszélgessünk* (1: 106). — A *van, vannak* helyett még a *vagyon, vagynak* szokásos; de már az irodalmiasabb, ragtalan forma: *lesz* (1: 107) és *leszsz* (1: 193). — Az *e-t é*-vel váltogató tövek ingadoznak: *vér* (1: 112), de *lél* (uo.). Nem meglepő a *méggyen* (1: 121), de az *elméggyek* (1: 113) mégis szemet szúr. Provinciális alak volt akkor is az iménti *méggyen*-hez képest az *(el)menyen* (1: 52, 70 stb.) s a *ményen* (3: 21) töve. — A *hív* múltja *hívutt* (1: 27, 239), jelene is *hivu* (1: 103, 2: 129). — Az *iszik* múltja *ivutt* (1: 35), de az *eszik*-é *ett* (1: 58). — A jövő idő jelének vokálisa hosszú: *megtartándja* (2: 240) és *lejénd* (1: 259); de ez akkoriban kevésbé volt szokatlan. — A kornak megfelelően elég gyakori az alanyi ragozás múltjában többes 3. személyben a *-nak|-nek* rag, pl. *tartoztanak* (1: 27), *éltének* (1: XVI). — Érdekes, hogy a kijelentő s a feltételes mód összetett múltján kívül viszonylag ritkák az *összetett* igealakok, mint *élt légyen* (1: XIV), *fogná tölteni* (1: 131) s még egy-két ilyen, az erdélyi prózában kivált szokásos forma. — A szenvedő ige használata nagyjában megfelel a kor jó írói szokásának. Egy fölöslegesen körülírt műveltető ige azonban sült franciaság: „nem kell magát *leveretelni* [!] *engedni*”: 1: 105. (Mintája: „se *laisser abattre*” i. m. 1: 87.)

Nem lenne elég tanulságos ez a kép, ha nem említeném meg a legfontosabb szófaji-morfológiai negatívumot is: a *-va/-ve* képzős határozói igenéve hosszú szövegben egyetlen egyszer sem veszi föl a *-k* és a *-bb* jelet, a *-t* tárgyragot vagy a személyragokat. Mint tudjuk, a „tiszteletes múlt” (veneranda antiquitas) szerelmesének, Révai Miklósnak s rendíthetetlen hívének, Horvát Istvánnak agitációjára 1830 tájt a magyar írók nem kis része élt efféle régies, tömör alakokkal. De mint már a divatos elvonások mérsékelt és a szóösszevonások teljes kerülése is jelezte, s a következő szakaszban méginkább látni fogjuk: az alakuló irodalmi nyelvnek egyik legáltalánosabb törekvése, a szavak és szerkezetek rövidítése, tömörítése általában nem jellemző Farkas Sándor nyelvére.

D) A mondat szerkezetek terén ismét csak némely korszerű törekvésektől való tartózkodás különbözteti meg az ÁntUt.-nak nyelvhasználatát. Általában kerül a pl. Kazinczy, Csokonai, Kisfaludy Károly, Szemere Pál, Kölcsey nyelvészeti célú újításait. Igaz, Farkasnak is vannak nyelvészeti törekvései, sőt újításai, ezekben azonban láthatólag az eredeti francia szöveg ihleti, saját leleménye segíti.¹¹

¹¹ Mint az 5. pont eddigi anyagánál, itt is elsősorban a NyRefIr.-ban ismertetett általános nyelvi jelenségek kontrasztjában vizsgálom a Farkasnál talált sajátosságokat,

Bár egy-két ilyen kifejezést jó néhány régibb alkotónk műveiben is talál-
ni, igazában a reformkorból való az ismétlődő toldalék na k e g y-
s z e r e s k i t é t e l e a halmozásos, esetleg értelmezős szerkezetben, pl.:
„ő oly *boldog*, oly *erősnek* gondolá magát” (Eötvös: Árvízkönyv 5: 52); „Határ-
és *végtelen* | A' vígalom” (1837: Vörösmarty: Az özvegy). A kor akadémiai szel-
lemét tükröző nyelvtani és stilisztikai munkák váltig ajánlgatták e formákat,
ám az ÁntUt.-ban rendszeresen minden tagon ki van téve a közös toldalék: „*ékes-
ségek, szelidségek, . . .* magokra vonták a' *szemet* és a' *szívet*” (1: 155). Ritka az
ilyen forma: „Anubis, Oziris és *Iziszről*” (3: 79).¹² Persze a tartózkodást az azo-
nos szövegek elhagyásától inkább csak az akkori neológusok érezhették körül-
ményeskedésnek; a természetes beszélt nyelvtől nyilván Farkas megoldása sem
állt távol. — Azt, hogy a Farkas nem használta *tudvák* stb. szóalakokkal akkor-
tájt tömörebbé, ízebben magyarossá kívánták tenni szövegüket a nyelvi
divaton kapó írók, már mondtam.

Az említettel rokon jelenség volt, hogy a gyakori *-va/ve + van*-féle állítmá-
nyi kapcsolatból el-elhagyták az úgyis sűrűn használt *kopulát*. Ez a szerkesz-
témód egyáltalán nem volt új, a reformkorban azonban többek tollán
tudatosán terjedt, s így lett aztán versben Arany Jánosnak is kedvelt esz-
köze: „Zavarva lelkem, mint a bomlott cimbalom” — kezdi pl. 1847-ben Pető-
finék írt, irodalmias nyelvű válaszát. Farkastól csak egy ilyen szép formát idéz-
hetek: „hány Revolútiók, hány ütközetek, hany [!] tsaták, akkor óly' nevezete-
sek, ma pedig *elfelejtve!*” (1: XIII); no meg egy tucatpéldát: „A' körület *rak-
va* virág tserepekkel” (1: 123).

Nemrég elég éles vita folyt nyelvművelőink közt a *befejezett mel-
léknévi igenévi állítmány* használatáról. Simonyinak egy téves
állításá ti. ezt „új németesség”-nek minősítette valaha.¹³ Valójában a felvilágo-
sodás kezdete óta egyre növekedett az ilyen állítmány száma: részben mint ősi
stílus eszköz, részben a már korán melléknevesült *nyomorult, kopott, örült*-féle
szavak analógiájára terjedt, s valószínűleg azért is, mert így a kijelentő mód
jelen idejének 3. személyű egyes és többes számú alakjában nincs szükség az
esztétikai szempontból bántóan gyakori *van (vagyon) — vannak (vagynek)* kopu-
lára. Esetleg német vagy — ami itt nem volna valószínűtlen — francia minta
is hatott. Nos, Farkas e tekintetben sem lep meg se sok merész újítással, se a
terjedő, mind megszokottabb forma kerülésével. Vö. pl.: „a' szeszek nem elég
tisztáltak” (1: 59); „[a leány] elég *tanult lesz*” (1: 107); „*felemelkedettebb* az ő
lelke” (1: 136); „szakálla . . . *tömött*” (1: 220); „olyan *zavarodott*, olyan *meg-
alázlatott volt*” (2: 45); „Az étel *takarékos volt*, de *válogatott*” (1: 151); „szeren-
tsétlenségem is olyan *képzelt volna*” (2: 11); „az ő . . . szerentsétlensége *képzelt*”
(2: 12); „lelke erős és *felemelkedett volt*” (2: 250); stb. Nem is szólva a már erőseb-
ben melléknevesült/főnevesült igenevek állítmányi szerepéről: *hiteszegettebb* (2:8)
stb.; és a rokon predikatívuszi-nunkupatívuszi határozókról. Az utóbbiak

hogy szemléltessem, mi lehetett az egyik oka annak, hogy e sok szempontból fontos műről
nem esett szó szakirodalmunkban. Farkas nyelvhasználata tehát jól kiegészítheti a reform-
kori irodalmi nyelv általános képét. — Ez utóbbira lásd még Tolnai Vilmos: A nyelvújítás.
Bp., 1929 és Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963.

¹² E jelenség későbbi útjára lásd Tompa: A szavak ismétlődő alkotórészeinek elha-
gyása. Nyr. 81 [1957]: 296–306. — Az ÁntUt.-ban talált „*Bakhus*” mint Jupiter
Papjának” (1: XVIII) ragelhangzó megoldása kissé kéri a fordító szövegéből.

¹³ Az én utolsó idevágó cikkem „Tegnapelőtt és ma” cím alatt jelent meg: MNy.
81 [1985]: 279–300; Lőrincze Lajos vitazáró értekezése pedig folytatásokban a Nyr. 108.
[1984.]–109. [1985.] évfolyamában.

azonban még néha a nehézkes, régies (latinos?) *lenni*-vel vannak kapcsolva: „*megelégedettnek lenni* tettsett” (1: 135); de jobbára már e nélkül: „*megholtaknak tartattak*” (3: 117); „*számkivettettnek* hirdetet ki” (1: 168). Ide tartozik a kopula infinitívuszával alakult helyes forma is: „*meghatározottabbak* tudtak *lenni*” (2: 97).

Az igeneves szerkezetek közül, mint ismeretes, az idő tájt német/francia, ill. még latin mintára erősen terjedtek a *hogy* kötőszós tárgyi vagy határozói mellékmondatok helyett a tömör *infinitívusok*. Farkasnak becsületére szolgál, hogy ebben jobbára nem Kazinczyékát követte, hanem az egészséges beszélt nyelvet. Ám teljesen nem hiányzott nála sem az a regionális szerkesztés, amelyben az irodalmi nyelvben szokásos alanyi ragozású állítmány helyett *tárgyas* alak vonatkozik az igeneves szerkezetre: „Nem *szeretném* . . . *bézárkozni*” (1: 122); „Az ember fájdalomban *szereti* más szerentsétlenek társaságába lépni” (1: 231); „*szeretnéd* é egyedül *lenni*” (3: 100); „*szerette* . . . *nevetni*” (3: 86); „*szeretném* a' . . . *torkába látni*” (3: 52).

Ugyancsak erdélyizmus Farkasnál a főnévi *igenév tárgyának* *ragtalan*sága, ami voltaképp megőrzött régiség. Vö.: „*küldöttének tanács* kérdeni” (2: 110); „*jövendő* kérdezni” (3: 52).

Az „*Ötszázak' Tanáttsa-*” (1: 81) kifejezés többes számú számneve ugyan idegenszerű, de a kialakuló magyar történettudományi szaknyelv terminusa, s így elkerülhetetlen forma.

6. Ha mármost az előző pont anyagát *áttekintjük*, jól látjuk: az olvasó nyilván a helyesírás és a vokalizmus zavarossága miatt bosszankodhatott legtöbb joggal a regény kézbevételekor, bármilyen korú, anyanyelvi képzettségű, réteg-, ill. csoportnyelvhez szokott, nyelvújító vagy ortológus beállítottságú volt is. Szókincsének gazdagságát alighanem szívesen látta kora, bár a regionális vagy éppen nyelvjárási jellegű elemek nemigen kellették a művet az ország távolabbi vidékein élők közt, ha csak nem voltak erősen purista s egyben hagyományos-népies nyelvi ízlésűek. A nagyobb számban előforduló latin vagy latinos kölcsönszók, nevek — és persze a görög gondolkodást, életmódot stb. festő kifejezések — viszont csak az antik világgal s a klasszikus nyelvekkel ismerős közönséget nem fárasztották. A nyelvtani rendszernek sem az irodalmi nyelv egységesítése irányába eső, sem az ettől eltérő jelenségei nem okozhattak súlyosabb nehézséget az olvasóknak. A keleti területek, kivált a dél-erdélyiek viszont élvezettel ismerhették föl a maguk szájaizének megfelelő, ám a Kazinczy ízléséhez illő neológus és sokban idegenszerű elemektől mentes, és mégis ízléses, nem is ásatag, nem is magyartalan stílusesszközöket.

Mert Farkas valóban *gazdagította* az *akkori irodalmi stílust*, mégpedig sokszor éppen a *francia* eredeti kifejezéseinek, mondatformáinak ügyes, nem szolgái tolmácsolása által. Már említettem futólag, hogy szívesen használt választékosan irodalmias képes kifejezéseket, hasonlatokat, körülírásokat stb. Ezek egy része voltaképp már nem volt új: a felvilágosodás szépprózája, főleg érzelmes és bölcselkedő német, francia, angol művek fordításai már sokukat megteremtették, analógiás utánzásra is ösztökélve. S ami még fontosabb: terjesztették az ilyenféle eszközök élvezetét, a bennük való intellektuális örömet. Ilyenekre gondolok a regényben: (a) *szép* ('szép ifjú nő', igen gyakran); „*élete' öszében*” (1: 31); „[A szerető mellett] a' gyönyörűség poharából szenvedés 's a' megrészegeedés félelme nélkül ittam” (1: 41); „melyet [= a poézist] a' lélek' muzsikájának nevezett” (1: 69); „az olvasás a' léleknek

az, a' mi a' nap' sugárai a' plántáknak" (uo.); a szerelmi örömet áruló nő a „gyönyörűség' leánya" (1: 107; többféleképp írva másutt is); az impotens férjnek „a' leg kisebb [házi] adó sints tehetségében" (1: 138); „kővé váltam, mint Niobé" (1: 157); „A' vénség az élet' tele, de a' télnék is vagynak kellemei: ez, a' nyugalom' idő pontya" (1: 194); „a' sors nyílnak éppen a' hegyénél állok" (1: 231); „megtanultam a' másás nyomoruságot érezni" (uo.); a feláldozott szüzesség a szerelem „első zsenéje" (2: 18; másképp írva is többször); „a' kit most a' halál' árnyéka fedez" (2: 10); „virágjában volt életének" (2: 11); „a' házasságnak vagynak felleget napjai is" (2: 13); „szerelmeseink . . . elfelejtették meg mérni az eltölt órákat" (2: 14); „a' lárma nem hat a' sirba" (2: 17); és így tovább, in infinitum.

S amint e szólások szemlélete szinte mindig a francia eredetinek köszönhető, úgy a változatos, szép mondatépítés s a mondatokból való szövegszerkesztés ugyancsak Lantier-t veszi mintául. Különösen azokat a részeket tartom sokra, amelyekben némi rejtett meghatottság, gúny, irónia, cinizmus, harag stb. van a sorok mögé rejtve.

Íme egy átlelkesült érzelmekkel közvetített leírás: „A' vidék a' hól állánk, igen kedves volt; pompás láthatár nyílt ki szemeink előtt. A' nap tűz módjára fénylett a' kelet kapujában. »Milyen felséges rajzolat, így kiáltott fel a' megilletődött Lászhénia, milyen véghetetlen nagy tűzhely! Nap, ki teremtetted tégedet, hól vagy az a' teremtő? mitsoda tűztenger táplálja világodat!«" (1: 151).¹⁴

A tételes és misztikus vallást (s szervezett egyházát) elhárító, az emberi gondolkodás fejlődésében reménykedő deista hitet és életigényt szintén az athéni „szépnek" áradó reflexiói fejezik ki: „Lászhénia megvetette az Istenek' sokaságát, azoknak orákulumait, vállásbéli [!] titkait, és mézárszékké változtatott templomait. Ő magának külön vallást tsinált a' maga hasznára; vagy is inkább az ő gyökér igazságai nem állottak egyébből, hanem tiszta egy istenségből. Ő mint Szokrates nem esmért többet egy Istennél, a' ki boszszuállója a' véteknék, és jutalmazója a' Virtusnak. Azt mondá »hogy a' Virtus nem áll sem az imádkozásban, sem a' vallásos szertartásokban, sem a' maga megtagadásban . . .« Ilyen a' megvilágosodott emberek' vallása, és ez bizonyosan tetszik a Fővalóságnak. Az az igaz vallás, mely belénk szeretetet és háládatosságot, nem pedig rettegést önt . . . Oh nagy Jupiter! akár ki légy te, akár milyen nevet visely, a' megmérhetetlen kiterjedés a' te Tempломod, a' föld a' tenger és az Ég a' te óltáraid! Semmit se kételkedem hogy még valaha unokáinknak világosabb eszek ezen oly képtelen babonáinkot le ne alázza, el ne nyomja; . . . majd az Égből tsupán az egy Isten' tudományát [!] fogják minden babonaságtól megtisztítva kapni. Ez oly igazság, melyet a' perselyből ki bortsáttani még nints ideje: . . . a' mi papjaink haszon által a' valláshoz lévén kötve, mérték nélkül üldözik azt a' mérész embert, a' ki bátorodik tsak egy szegletét is fel emelni annak 'a' fátyolnak, mely képmutatásokat fedez" (uo. 151—153).¹⁵

¹⁴ A Voyage d'Ant. megfelelője: „Le site où nous étions étoit très-agréable; un brillant horizon s'ouvrait devant nous. Le soleil aux portes de l'orient resplendissoit de feux. »Quelle magnificence! s'écria Lasthénie enchantée de ce superbe tableau; quel immense foyer! Soleil, qui t'a créé? où existe ce créateur? quel océan de feux nourrit ta lumière?« (1, 123). — Megjegyzem: az e pontbeli szövegidézetekben is kihagyok néhol egypár, a mondat szerkesztésben jelentéktelen szót; ezt három ponttal jelölöm.

¹⁵ A francia minta: „Lasthénie méprisoit la multitude des dieux, leurs oracles, leurs mystères, leurs temples changés en boucheries. Elle s'étoit fait une religion pour elle, à

A következő kis részlet az izgatott, helyenként szarkasztikus p á r b e s z é d festéséből ad ízelítőt. „[A szerető lány a fenyegető veszélyről értesíti Ánténort.] »Kedves barátom, így szollita meg, 's megölelt, nekünk el kell válni, mentől előbb el kell utaznod. — Elutazni! téged' elhagyni, felkiálték megdöbbenve, 's elhalványodva. — Igen is gunyoló beszéded által megbántottad a' Bakhus papjait; ezek a' békesség' papjai boszszuállók, 's engesztelhetetlenek. Téged feladtak . . . : kétségekivül halálra fogsz ítéltetni, 's már most magam reszketek féltemben. Szaladj mentől előbb és ne felejtse el soha is legbuzgóbban szerető barátnédot.« Megnémultam es [!] kővé váltam mint Niobé” stb. (uo. 157).¹⁶

Egy s i k a m l ó s p l e t y k a: „Lais egy lett a' leg híresebb előkelő gyönyörűség' leányai közzül. Korinthus melyet pompás épületekkel meg szépitett, időtöltéseinek theátruma lett. Mikor a' Vénus Templomába ment, az örömtől felindult nép, tsoportoson kísérte, 's úgy tisztelte mint magát a' szépség' Isten asszonyját. Egész Görög Ország égett érette. Démosthènes éppen ázért [!] ment Korinthusba, hogy tölle egy ejszakát [!] meg vásároljon. De, elbámulván a' nagy áron, lemondott rólla, azt mondván hogy 'a meg bánást nem akarja olyan drágán vásárolni. Az öreg Metsző Myron is vágyott kegyelmére de megvettetett. Ezen szerentsétlenségét fejér hajának tulajdonítván, paróka alá rejtette azt, visszá ment Laishoz, a' ki néki ezt mondá: »Te bolond, olyan jó akaratot kívánsz töllem, a' mit tegnap apádtól megtagadtam.«” (1: 107—108).¹⁷

Milyen tanulságokat vonhatunk le e négy kis szövegminta alapján az ÁntUt.-ban használt írói szövegezősmódra és fordításra vonatkozólag? A legfontosabb talán az, hogy a magyarító szinte valószínűtlen hűséggel ragaszkodott mintájának mondatépítéséhez, ám anélkül, hogy stílusa ettől származóan idegenszerűvé lett volna. A másik az, hogy az eredetinek érzelmi színeit szintén jól sugározza a magyar. Már pedig a három jókora kötetből még akár húsz más

---

son usage; ou plutôt ses principes étoient le pur théisme. Elle ne reconnoissoit, comme Socrate, qu'un Dieu vengeur du crime, et rémunérateur de la vertu. »Ce n'est, disoit-elle, ni dans les prières, ni dans les rites, ni dans les privations que consiste la vertu; elle est toute active: elle est dans la chaîne réciproque qui nous lie, dans le bien que l'homme doit faire à l'homme. Telle est la religion des personnes éclairées, celle qui doit plaire à l'Être suprême, celle qui inspire l'amour, la reconnaissance, et non la terreur . . . O grande Jupiter! qui que tu sois, quelque nom que tu portes, l'immensité est ton temple; la terre, la mer et les cieus sont tes autels! Je ne doute pas qu'un jour des superstitions aussi absurdes que les nôtres ne dégradent la raison de nos neveux . . . ils recevront du ciel le théisme épuré de toutes superstitions. C'est une vérité qu'il n'est pas temps encore de laisser sortir de la boîte . . . et nos prêtres, liés par l'intérêt à la religion, poursuivent à outrance tout audacieux qui ose soulever le coin du voile qui couvre leur hypocrisie . . . «” (uo. 1: 123—124).

¹⁶ Eredetije: „»Mon cher ami, me dit-elle en m'embrassant, il faut nous séparer, partir au plutôt. — Partir! moi vous quitter! m'écriai-je, pâle d'effroi. — Oui, vous avez offensé les prêtres de Bacchus par des sarcasmes; ces ministres de paix sont vindicatifs et implacables. On vous a dénoncé . . . ; indubitablement vous serez condamné; à présent même je tremble. Fuyez au plus vite, et n'oubliez jamais la plus tendre de vos amies«. Je restois muet, pétrifié comme Niobé.” (I. m. 1: 127—128.)

¹⁷ Lais devint une des courtisanes les plus renommées. Toute la Grèce a brûlé pour elle. Démosthènes alla expressément à Corinthe pour acheter une de ses nuits; mais, étonné du prix, il y renonça, disant qu'il n'achetoit pas si cher un repentir. Le vieux sculpteur Miron ambitionna aussi ses faveurs; mais il fut repoussé. Attribuant sa disgrâce à ses cheveux blancs; il les cacha sous une perruque, et retourna vers Lais qui lui dit: »Sot que vous êtes! vous demandez une grâce que j'ai refusée à votre père«” (uo. 89).

árnyalású példát is bemutatathatnék: hol az „ógörög” női szépítőszeres használatának kuncogó bemutatása, hol az öngyilkosságig elkeseredett ember panasza, hol a megvadult bika leterítésének lázas izgalmát festő rész, hol az egyiptomi holtak városában végbemenő ceremóniáknak gúnyosból fokozatosan egyháziassá váló előadása stb. követel a fordítótól más-más árnyalást. S az egész Utazáson mégis végigvonul egy egységes, erősen intellektuális hozzáállás, melynek árnyalata még a szerelmi csalódások és áradó boldogság vagy a piperézés festéskor sem huny ki teljesen.

Számomra meglepő volt, hogy mind a francia, mind a magyar szövegben a vártnál kevesebb-halványabb példa akad arra a világos szerkezetű, jól tagolt, rendszeren ünnepélyes összetett mondatra, amelyet talán klasszicizálóknak nevezhetnénk, noha szentimentális és romantikus magyar szövegekből is van rá példa. Csak emlékeztetőül idézem Kölcsey Berzsenyi emlékezetére írt, 1836-i beszédének valaha memoriter megtanult befejezéséből: „Árnyéka az elköltözöttnek, sírod felett zeng az engesztelő szózat! Nemsokára követlek tégedet, s a maradék írói harcainkat nem fogja ismerni; s neveinket békés gondolattal nevezendi egymás mellett, ha korunk énekeseire visszaemlékezik. Emberek valánk; miért szégyenelnők azt?” Stb.¹⁸

Nos, ez a nálunk 1773 és úgy 1848 közt sokszor a legjobb prózairókat jellemző mondat- (és olykor szöveg)építés nem hiányzik az *ÁntUt.*-ből sem, de korántsem folyamatos és kristálytisztá jelenség. Íme, egy ilyen átlagos lüktetésű rész, melynek francia eredetijét nem ismerem, mivel a 3. kötetből való: „Ez a város a Méander torkolattyánál van: az ég és föld leányának nevezik: a folyó víz mosolygó és keringő partya, a lakosok gyönyörűsége hajlandó szokásai, az idegenek ujság kívánására, figyelmetességére érdemesek; ki terjedt híre nints nevelve [= túlozva]. A Miletóbeliek szeretetre méltok: nyájasságak, vidámságak [!], és eszek kellemetessége által talám többek az Athénébelieknél. Nem ok nélkül veték szemekre erköltsök' hiuságát, puhaságát, mely néha a zabalátlanságig mégyen. Ezen boldog lakó helyben, minden bájolja az érząceket: a levegő tisztasága, az aszszonyok' szépsége, az ő cziczomájok csinossága, az egymást felváltó innepek, 's végre muzsikájak, tanzak [!], játékaik; minden gyönyörűséget lehel, 's a' lelket kellemetes lankadtsággal hatja meg. Fánornak itten gyönyörűséggel jutott eszibe hogy ez a Théofánia hazája.” (3: 187—8.)

Ez bizony a helyesírás meg a hangállapot zavarossága ellenére is válaszköteles, művészi próza, korszerű kifejezéssel: „ékes szókötés”. Farkas a maga mintáját nálunk akkor szokatlan ízléssel követte, nyelve egy csöppet sem idegenszerűen tükrözi a franciát. Hogy a magyar irodalmi nyelv akkori, a szokásosnál erősebben átmeneti voltát, még folyó egységesítését nagyon érezni a munkáján, csak természetes. Szövege persze az erdélyi regionális nyelv csíráit is átvette elődeitől, de mindezt csiszoltabban hagyta utódaira — s ez szintén nagy érdem. Emlékét méltó ébren tartanunk, életművét is megbecsülnünk.

Quod erat demonstrandum.

Tompa József

¹⁸ Szauderék gondos kiadása szerint. — Ilyen szépen hullámzó, nemes pátoszú tagolt mondatokat — egyszerűeket és hatalmas ívűeket, szentimentális vagy romantikus művekből vettek is — többször idéztem régebben a felvilágosodás vagy a reformkor íróitól, fordítóitól. Egy viszonylag egyszerű, romantikus regényből való példám Eötvösből: „Valmontné nyájas vala irántam; nem vigasztaló, s nem keseríté bánatomat; nem vadoló, s nem menté barátját.” (Lásd Nyr. 78 [1954]: 52.)

A beszédmegértés folyamatának első szakasza

A beszédmegértés folyamatának vizsgálatáról számos kísérleti eredmény, tanulmány jelent meg, de a teljes folyamat leírása, a modell felállítása mind ez ideig nem történt meg. Ennek többféle oka is van; mindenekelőtt az, hogy a folyamat működésének számos részletéről hiányosak a fiziológiai, pszichoakusztikai ismereteink. Tekintettel a beszédmegértés kutatásának a tudományban elfoglalt sajátos helyére, különböző képzettségű kutatók foglalkoznak e témával, más-más megközelítésben, eltérő céllal és módszerekkel (nyelvészet, pszichológia, pszicholingvisztika, kommunikációkutatás stb.). Ez részben kedvez a fejlődésnek, hiszen alkalmat ad a határterületek eredményeinek összesítésére, ugyanakkor sok-sok zsákutcát rejt magában, amelyek kikerülése nem könnyű feladat.

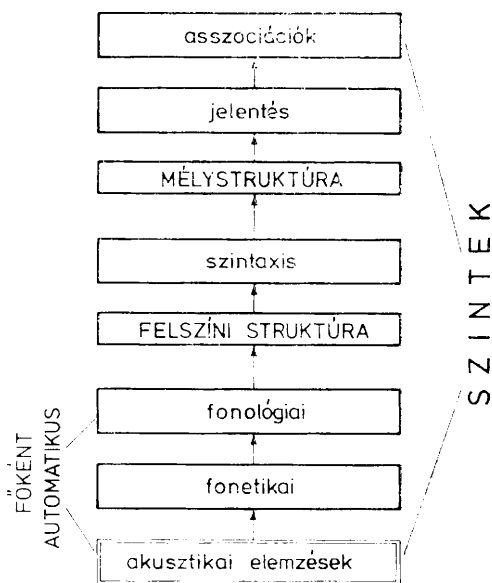
A beszédmegértési folyamat bemutatására számos modellt dolgoztak ki (G. Fant: *Models of speech perception*. ZPhon 21: 5–9; H. H. Clark—E. V. Clark: *Psychology and Language*. New York, Chicago, San Francisco, Atlanta 1977.; Gósy Mária: *A szegmentális hangszerkezet percepciójáról*. Magyar Fonetikai Füzetek 8: 87–104). Sokféleségük egyrészt azt mutatja, hogy jelentős még a feltételezések aránya, másrészt azonban a lényeges pontokon megegyeznek, ez pedig arra utal, hogy a folyamatról kialakult tudásunk nagyjából megfelel a valóságnak. Röviden ismertetem a három legjelentősebb modellt.

1. Az „analízis szintézissel” elmélet lényege, hogy a hallgató a beszédet, annak valamennyi részletét saját magának generálja, „szintetizálja”. A rendelkezésre álló belső (artikulációs) rendszerrel megpróbálja újra létrehozni azt, amit hallott. A megértés akkor következik be, amikor a beszélő hangjelenségei és a hallgató belső, szintetizált jelei (a belülről generált képzetek) megegyeznek. Ezzel a modellel magyarázható az egyes beszédhangok felismerése, de szavak, mondatok, hosszabb szövegegységek megértésére is alkalmazható.

2. Talán a legismertebb a megértés motoros elmélete, Liberman és munkatársai nevéhez fűződik (*A motor theory of speech perception*. Proc. Comm. Sem. II. Stockholm, 1963.). A modell lényege, hogy az agyban valahol a beszéd artikulációs és akusztikus szintje egyetlen mechanizmus formájában van jelen, ebből következik, hogy a képzési és az akusztikus jeleket a megértés folyamatában együttesen kell figyelembe venni. A megértés minden esetben egy nem megnyilvánuló, belső artikulációs mozgás közbeiktatása után jön létre. Az alapvető különbség az „analízis szintézissel” elmélethez képest, hogy itt szorosabb kapcsolatot tételeznek fel az artikuláció és a megértés között, mint az akusztikum (tehát az elhangzó beszédjel fizikai tulajdonságai) és a megértés között. Számos érvet és ellenérvet sorakoztattak fel a motoros elmélettel kapcsolatban. Ismeretes, hogy az idegen nyelvet általában könnyebb megérteni, mint be-

szélni (s ez nem csupán az aktív és a passzív szókinés különbségének tudható be); az anyanyelvét tanuló gyermek is megérti a hozzá intézett közléseket, de csak egy részüket képes maga is mondani. Sokszor felismerjük egy idegen nyelv számunkra idegen beszédhangját (néha többet is), anélkül azonban, hogy ejteni tudnánk. Ezek azt bizonyítják, hogy az artikulációs képesség nélkül is „értünk” (s az érveket még sorolhatnánk). Lássuk az ellenérveket! Ezek szerint az anyanyelvét tanuló gyermek megértési képessége más működések sorozatán alapszik; több kísérlet szerint afázisoknak lényegesen romlott a beszédmegértése, ha a beszéd hallgatása közben a nyelvüket a fogukhoz kellett szorítaniuk. A belső artikuláció miatt nem szabad a hangszalaggyulladásal küszködő énekesnek zene- vagy énekszámot hallgatnia (!) — és ugyanez a belső képzés segíti az olvasni tanuló gyermeket a szöveg megértésében (pontosabb és könnyebb az írott szöveget megértenie, ha hangosan vagy félhangosan ki is ejti az olvasottakat).

3. A legáltalánosabbnak tekinthető modellben a beszéd megértése a beérkező akusztikai jelettől fokozatosan történik a jelentés felismeréséig:

A modell követi a beszéd nagyságrendi változásait, jelzi azt is, hogy egyre elvontabb (absztraktabb) működések következnek egymás után. Az egyes szinteket jellemző működésmódjuk alapján főként automatikus és nem automatikus részre oszthatjuk; az első rész a fonémafelismerésig tart, tehát az akusztikai, a fonetikai elemzések szintjét és a fonológiai szintet tartalmazza. A felszíni és a mélystruktúra között helyet foglaló „szintaxis” további szinteket foglal magában (szószint, szókapcsolatszint, elemi mondat szintje, mondat szint stb.). A szintaxis sajátos kapcsolatot tart egyrészt az alsóbb szintekkel, másrészt a jelentéssel és az asszociációs mezőkkel. A fonológiai szint fölötti működésekben az alsóbbakénál jóval hangsúlyozottabban kap szerepet az egyedi ember személysége, intelligenciaszintje, olvasottsága, tanultsága, koncentráció képessége, percepció bázisainak száma, azaz idegennyelv-tudása, érdeklődése, hangulata,

életkora stb. Az egyes szintek kapcsolataiban a fölfelé mutató nyilakkal párhuzamosan lefelé mutató szaggatott nyilak is elképzelhetők. Ezek azt mutatnák, hogy a folyamat működésében a későbbi szintről visszaléphetünk egy korábbi szintre, ha szükség van rá. (Például: a földalattiban használt — nem éppen kifogástalan minőségű — magnetofonról olykor azt hallhatjuk: *A Diák tér következik!* Nyilvánvaló, hogy rendkívül gyorsan képesek vagyunk korrigálni az *i* magánhangzót *e*-re: *Deák tér.*) Ezt a módosítást, javítást újabb szakkifejezéssel késői kötés elvének nevezik (D. B. Pisoni: Some current theoretical issues in speech perception. *Cognition* 10: 249—59).

A továbbiakban az alsóbb szintek működését tárgyaljuk, amelynek eredményeképpen felismerjük a beszédhangokat és azokat a megfelelő fonémaosztályba soroljuk. A beszédmegértési folyamatot az elhangzó beszéd „hozza működésbe”, az az akusztikai jelsorozat, amely a feldolgozandó információt, üzenetet tartalmazza. A feldolgozás első lépcsője az ún. *e l s ő d l e g e s h a l l á s i e l e m z é s*: itt néhány előzetes döntés történik a frekvencia, az intenzitás és az idő tekintetében, amely három összetevő a beszédet akusztikai szempontból meghatározza. Ennek az eredménye az észlelési információtárban összegződik, ahonnan a tulajdonképpeni beszédfeldolgozás indul. (Az elsődleges hallási elemzésre az állatok egy része is képes.) Ezután lép be az *e m l é k e z e t i s* a feldolgozásba. Az elsődleges hallási elemzéssel kapott eredmények alapján (pl. a hallott akusztikai jel nem beszéd volt, hanem egyéb zaj, halk vagy erős, kellemes vagy kellemetlen, beszédjellegű inger, de az érthetőség határán kívül, beszéd, anyanyelvi beszéd) történik az *a k u s z t i k a i e l e m z é s*: az észlelési információtárban összegyűlt adatokból az akusztikai szempontból fontos kérdések eldöntése. Tegyük fel, hogy az elhangzott beszéd részlet egyetlen szó volt: *sír*. Az akusztikai elemzéssel választ kell kapnunk arra, hogy tartalmaz-e zöngés hangot vagy nem; van-e energiamaximuma vagy nincs; ha van, akkor hol; a frekvenciaváltozások miként jelentkeznek az időben stb. Példánkban a válaszok (a lényeg kiemelésével): az elhangzott jelsorozat első 48%-ában nem tartalmazott zöngés hangot, a további 52%-ban igen; az első 48%-ban 1500—2000 Hz táján, a további 45%-ban 300 és 2300 Hz-nél, az utolsó 7%-ban 500. 1600 és 3000 Hz körül van energiamaximuma stb. Ezekre az adatokra közvetlenül épülhet rá a *f o n e t i k a i e l e m z é s*, amikor döntési szabályok alapján nyelvészeti-fonetikai szempontból ítéljük meg az elhangzottakat. A *sír* szónál maradvá: az elhangzott és elemzett adatok a beszéd részlet első részében egy *s* típusú beszédhang jelenlétére utalnak, ezt egy *i* típusú, majd egy *r* típusú követi. A beszédhangok egy részét — például a felpattanó zárhangokat, *b*, *p*, *d*, *k* stb. — ezen a szinten nem tudjuk pókéletesen azonosítani; feltételezéseink vannak, amelyek végül is a fonológiai szinten erősödnek meg. A fonetikai feldolgozás eredménye egy újabb tárba kerül, nevezhetjük fonetikai tárnak. A tárolási rendszerre általában azért van szükség, hogy a magasabb szintű feldolgozásokhoz mindig az éppen szükséges adatokat hívjuk elő, de az összes elemzési eredménynek meg kell őrződnie a folyamat működésének időtartamára — éppen a már említett késleltetett kötés megvalósulásának biztosítékaként. Kísérleti körülmények között ez is kimutatható (a normál kommunikációban azért nehezebb, mert rendszerint azonnal szerepet kap a jelentés is): hangkapcsolatok azonosításakor — *bé*-nek, *dé*-nek vagy *gé*-nek kellett az elhangzott beszéd részletet felismerni — több kísérleti személy két hangkapcsolatot azonosított, az először kimondottat (vagy leírtat) „korrigálta” a másodikkal, például: *bé*, *dé*; *dé*, inkább *gé*. Az első esetekben tehát bizonytalan volt a mássalhangzó

pontos azonosításában, ezért a tárból felhívott újabb adatok segítségével igyekezett „javítani” az első döntést (az ilyen esetekben szinte kivétel nélkül átmenetiek voltak a mássalhangzók, tehát két mássalhangzó akusztikai sajátságait tartalmazták).

A majdnem automatikus feldolgozási szakasz utolsó lépcsője: a fonémaadöntés meghozatala — az adott beszédhangokat ezen a szinten, a fonológiai szinten soroljuk be a megfelelő fonémaosztályba. Mit jelent ez? Itt kell eldöntenünk, hogy — a hangképzés szempontjából hátul képzett, ajakkerekítéses, rövid magánhangzó, amely a középsőnél kissé magasabb nyelvéállással képet — az *o* vagy már az *u* fonéma kategóriájába tartozik-e, avagy hang — a képzése szerint felpattanó zárhang, foghang — zöngés volt-e oly mértékben, hogy a *d* vagy nem, s ez esetben a *t* kategóriájába kerüljön. Itt dől el, hogy például a *jéggpálya* szónál, ahol az első szótag végén egy zöngétlen *k* hangot azonosítottunk, valójában a zöngés *g* fonéma megvalósulásáról van szó (az *öt* követő *p* hasonító hatása miatt történik a zöngétlen pár megvalósulása). A fonémáról történő döntés a beszédhangok egy részének esetében megtörténhet izolált megjelenéskor is, tehát ha az adott beszédhangot egymagában ejtette a beszélő (óóóóó vagy ssssss). A beszédhangok másik részének felismeréséhez azonban szükség van a hangkörnyezet bizonyos mértékű részvételére is. Az elmondottakból látható, hogy a fonémaadöntést megelőzően az akusztikai és a fonetikai jellegű elemzési eredmények egy táriba kerülnek, amely mindezeket tartalmazza (és őrzi). Felfogható egy számítógép operatív memóriája-ként is, amelyből a felhasználó csak az éppen szükséges adatokat hívja elő a további munkához (itt: a további beszédfeldolgozáshoz). Mit értünk azon, hogy az éppen szükséges adatokat kell csak előhívni? A beszéd nagymértékben redundáns, vagyis jelentős többletinformációt tartalmaz, éppen a minél pontosabb megértés érdekében. Ez a többletinformáció az artikuláció, a beszédképzés nyomán létrejövő akusztikumban jelentkezik. Nézzünk erre egy példát! A *sz* mássalhangzó jellemző zörejfrequenciája a 6—8000 Hz-es sávban található, az ejtésre jellemzően 1—3000 Hz sáv szélességű intenzív góccal. Ez a *sz* azonban mintegy a 100—12 000 Hz-es (esetenként még magasabb) tartományban is tartalmaz a mássalhangzóra igen jellemző zörejekeket, amelyeknek a megértésben igen fontos szerepük lehet. Elegendő, ha a telefonvonal „áteresztő képességére” utalunk, amely kb. 300—3500 Hz-es sávban biztosítja a beszédjel akusztikai megvalósulását. Ha az előbb említett *sz*-t csak az intenzív (6—8000 Hz-es) zörejjó alapján tudnánk felismerni, akkor ezt hallanánk: „Honnan *etted* ett a kettyűt?” a „Honnan *szedtéd* ezt a kesztyűt?” mondat helyett. Mégis jól értjük a beszélgetőpartnert a telefonvonalon át is; ekkor jutnak fontos szerephez a többletinformációt hordozó részletek.

A fonetikai táriba — az elmondottaknak megfelelően — az összes adat bekerül, a fonémaadöntéshez azonban csak az éppen szükségeset, a legjellemzőbbet (legjellemzőbbeket) hívjuk föl. A megértési folyamat — éppen rendkívüli gyorsasága miatt — nagyon takarékos abban az értelemben, hogy azt és csak azt használja fel a különböző szintű döntéseihez, amire éppen szüksége van a hibátlan ítéletekhez. A javítás, módosítás érdekében azonban azt is biztosítani kell, hogy a többletinformációk is készenlétben legyenek. Az alsóbb szinteken hozott döntések a mind időben, mind elvontságban távolabb eső szintek eredményeinek ismeretében is korrigálhatók. Mindebben fontos szerep jut az emlékezetnek, egészen pontosan a hosszú idejű emlékezet éppen aktivált és rövid idejű memóriának nevezett részének.

A fonémaszint működése, az előzőekből következően, egyrészt az akusztikai és fonetikai elemzéseken alapszik, másrészt azon a szabályrendszeren, amely az adott nyelvre jellemző. Mindkettő sajátos kapcsolatot tart az emlékezettel, amely a beszédmegértés fejlődése során az anyanyelv elsajátításakor töltődik fel az adott nyelvre jellemző sajátosságokkal és szabályokkal. Például a *l* és a *r* beszédhangokra kapott és tárolt összes információ azonos lehet egy magyar és egy japán anyanyelvű beszédmegértésében; a fonémadöntés azonban különböző. A japán egyetlen fonémának felelteti meg a két beszédhangot, a magyar kettőnek. Szabály a magyarban, hogy *rg* hangkapcsolattal nem kezdődik szó; magyar anyanyelvűnek nincs is ilyen elvárása a megértés során, ez pedig elősegíti a mind pontosabb azonosítást.

Egyike a legfontosabb kérdéseknek, hogy a fonémadöntés milyen nagyságú beszédrésztelen történik (önmagukban ismerjük fel a beszédhangokat és soroljuk az adott fonémaosztályba vagy hangkapcsolatokban, szótagokban, esetleg szavakban). Ez a megértés elemi egységével, a minimális percepciós egységgel van kapcsolatban. A sok feltételezés közül — amely az elemi egység nagyságára vonatkozik — az látszik a legvalószínűbbnek, hogy minden egyes szintnek megvan a maga sajátos minimális egysége, amely a körülményektől függően jut(hat) szerephez (a szószinten például az egyszerű, toldalék nélküli szavak képezik az elemi egységet, az összetételekkel, a ragozott, képzett vagy jellel ellátott szavakkal szemben). A fonémaszint elemi egységének meghatározása előtt két kérdést kell megválaszolnunk. Az egyik, hogy — elméletileg — lehetséges-e működésbeli különbség a megértésben attól függően, hogy milyen típusú beszédhangot hallottunk (másként ítélünk-e az *á* és másként például a *ɤ* azonosításakor). Kísérleti eredményeim szerint nincs különbség (vö. On the perception of speech sounds in Hungarian. Abstracts of 10th Int. Cong. of Phon. Sci. Dordrecht, 1983. 509). A másik kérdés a fonémaszinten végbemenő döntés minősége. Egyértelműen bináris, azaz igen/nem típusú döntés történik minden esetben. Az érvek közül csupán egyet említek: a neuronok kétféleképpen működnek, vagy kiséülnek (pulzálnak), vagy nem. (Ha ismét a számítógéphez hasonlítjuk, azt mondhatjuk, hogy a folytonosan beérkező akusztikai jelet a neuronműködésnek megfelelő digitális jelfeldolgozás fogadja.) A fonémaszint elnevezés a döntési eredményre utal, de arra is, hogy sokak szerint a szint elemi egysége a fonéma. Az a tény, hogy a beszédhang egy része önmagában nem azonosítható egyértelműen, azonnal kétségessé teszi a fonémát mint elemi egységet. A leginkább elfogadott nézet szerint a fonémadöntés alapja a szótag. Ez két újabb nehézséget vet föl: egyrészt a szótag meghatározása vitatott, másrészt nem veszi figyelembe azt, hogy az egyes nyelvek szavainak szótagszáma igen eltérő (az angolban például jóval több az egyszótagú értelmes szó, mint a magyarban; a finnben az értelmes szavak kétszótagosak). Feltételezésem szerint a fonémadöntés alapja minimálisan egy magán- és egy mássalhangzóból álló kapcsolat, amely azonban állhat egy magán- és több mássalhangzóból is. A nyelv rendszerint eleve hordoz magában bizonyos korlátozásokat (amelyek a felismerést könnyítik), például a magyarban nem lehet döntési alap a magánhangzó + *h* (mivel a *h*-t abszolút szóvégen gyakorlatilag nem ejtjük). Hogyan működik a fonémadöntés a hangkapcsolat nagyságrendű beszédegységen? A magánhangzónak a megfelelő fonémaosztályba sorolásához elegendő a tárból a legjellemzőbb akusztikai információt felhívni, vagyis az első két formáns (a jellemző energia-maximum) értékét és a konkrét időtartamot. A beszédhang típusától függ,

hogy amennyiben önmagában nem azonosítható, akkor a hangkörnyezet milyen és mekkora része szükséges még a biztos felismeréshez — leggyakrabban a magánhangzó — mássalhangzó-átmenet. (Ez utóbbit leggye-
egyszerűbben a következőképpen magyarázhatjuk meg: a *liba* szó például nem a *l + i + b + a* hangok sorozatában valósul meg, hanem a következőképpen, *l + li* (átmenet) + *i + ib* (átmenet) + *b + ba* (átmenet) + *a*.) Amikor a más-
salhangzó biztos felismeréséhez szükséges összes adatot felhívtuk a tárból, akkor a magánhangzó azonosításához már rendszerint többletinformációhoz jutottunk, ezáltal utóbbiak megértése könnyebbé vált. A mindennapi életben is megfigyelhető, hogy a félreértések (pl. bemutatkozáskor a másik fél vezeték-
neve) többségükben a mássalhangzókkal kapcsolatosak.

Az elmondottak igazolásául két kísérletsorozat eredményeit vettem össze. Mindkét esetben különböző frekvenciákon szűrtem magánhangzókat és hangkapcsolatokat (a bemondó ugyanaz a személy volt). Eredmények: hang-
kapcsolatban általában 40–50, néhány esetben 80–90%-kal jobb a magán-
hangzók felismerése, mint az önmagukban ejtetteké. A szakirodalom egy része nem talált ilyen eltérést a hangkapcsolatban hallott magánhangzók felismerésére vonatkozólag; más része megerősíti a magyarra kapott eredményeimet, a jobb arányt az átmenetek tényével magyarázzák. Saját anyagomat műszeresen, hangszíneképeken elemeztem, ennek alapján egy újabb tényt láttam, amely a fonémaszint működésének leírásában eddig nem kapott kellő hangsúlyt. A hangszíneképek tanúsága szerint ugyanis az izolált ejtésű és a hangkapcsolatban szereplő magánhangzók nemcsak az átmenetek jelenlétében különböznek egymástól, hanem — a hangkörnyezet következtében — nagyobb intenzitással vesznek részt a magánhangzó kialakításában a magasabb frekvenciákon lévő összetevők. (Megjegyzem, mindez nem független a hangkörnyezet típusától.)

Mindezek ismeretében megmagyarázhatónak látszik az a feltételezés, hogy a tárgyalt szintek működése főként automatikus. Szemben az asszociációs mezők működésével például, az akusztikai vagy a fonetikai elemzés lényegében akarattunktól függetlenül megy végbe. Mégsem teljesen automatikus, hiszen az adott nyelvi sajátosságok már a fonetikai elemzés szintjén tudatosan jelentke-
(het)nek, szabályait a beszédmegértés elsajátítása során meg kell tanulnunk (a beszélni tanulással egyidőben). A felnőtt és a gyermek beszédmegértése első-
sorban ezeknek a szinteknek az eltérő működése miatt különböző. Egyrészt azért, mert a felnőtt sokkal gyorsabban jut el az akusztikai elemzésektől a jelentés megragadásáig, másrészt a gyermek sokkal több adatot hív elő a fonetikai tárból a döntéseihez. (Mindez a beszédmegértésbeli jártassággal van kapcsolatban.)

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a fonémaszint működése alkalmazkodik a bejövő beszédjel tulajdonságaihoz, mégpedig úgy, hogy a lehető legnagyobb mértékben biztosítja a pontos felismerést. Ezért történik nagyobb beszédjegységeken a beszédhangoknak a megfelelő fonémaosztályba sorolása. Az azonosítás igen/nem jellegű, bináris döntésekkel valósul meg minden egyes beszédhang esetében. Ezeknek az alsóbb szinteknek a pontos működése biztosítja azt, hogy a felsőbbek jól dolgozzanak, így a beszédmegértés korrekt legyen. A folyamat részletes ismerete segítséget nyújthat a hallássérültek neveléséhez, a kisgyermek beszédmegértésének fejlesztéséhez és az idegennyelv-tanítás módszereinek bővítéséhez.

Kísérlet egy új nyelvtani rendszer tanítására

A Magyar Nyelvőr 1972. évi 4. számában (442—51) „Nyelvtudomány és anyanyelvi oktatás” címmel fiatal nyelvészek egy csoportja számolt be nyelvtanítási kísérletéről a magyarországi gimnáziumok négy osztályában. Az eltelt évtizedben személyes kapcsolatot is sikerült velük teremtenem, sőt kísérleti tankönyveiket is módomban volt megismernem.

1982 júniusában a Pécsi Tanárképző Főiskola gyakorló iskolájában újra találkoztam a szerzők munkájával: kísérletüket ugyanis kiterjesztették az általános iskolára is, pontosabban a nyelvtan új rendszerű tanítását a 4. osztálytól kezdték. A kísérletben részt vevő tanulók nyelvi műveltségű képessége olyan magas szinten állt, hogy közelebből is meg szerettem volna ismerkedni azokkal az elvekkel, amelyek a szerzőket irányították munkájukban. Személyes kontaktus nélkül, csupán a kísérleti tankönyvek ismeretében szeretném az alábbiakban ismertetni észrevételeimet a kezdeményezésről.

A módszertani szakirodalomban szinte áttekinthetetlen azoknak az írásoknak a száma, melyeket röviden így foglalhatnánk össze: „Hogyan tanítsuk k o r s z e r ű b e n a magyar nyelvtant?” Minden szerző bizonyos szempontból szeretné előbbre vinni a tanítás ügyét, megkönnyíteni mind a tanárok, mind a tanulók munkáját. Közös vonásuk azonban az is, hogy mindannyian a hagyományos nyelvtan kereteiben igyekeznek reformokat végrehajtani. A pécsi kísérletet vezető Fiatal Nyelvészek Munkaközössége nem reformálni akar, hanem f o r r a d a l m a s í t a n i a nyelvtanítást. Szándékaikat így összegezhetnénk: „Hogyan tanítsuk k o r s z e r ű magyar nyelvtant?”

Az 1978-as magyarországi tantervi változások előtt Szépe György a következőképpen összegezte álláspontját a nyelvtanításról: „... a nyelvről szóló általános ismereteket kell tanítani —, de mindig konkrét nyelvi anyaghoz kapcsolódóan... ezeken a kereteken belül olyan mélységben kell tanítani az egyes nyelvi tényeket, hogy az egyszerre legyen általános és különös: a mi esetünkben egyszerre legyen az emberi nyelvnek és a magyar nyelvnek a bemutatása” (Szépe György: Az általános nyelvészet problémája az anyanyelvi nevelésben. Irodalom- és nyelvtudomány. Nyíregyháza, 1977.). A fiatal nyelvészek, akik a kísérletet megszervezték, nem rabjai a különböző hagyományos nyelvészeti iskoláknak, sem a nyelvtanítási hagyományoknak. Így képesek voltak arra, hogy az általános nyelvészet felismerései alapján tervezzék meg a nyelvtanítás anyagát. Abból indultak ki, hogy a 4. osztályban és az idősebb osztályokban a tanulók — mint a magyar nyelvközösség tagjai — rendelkeznek már a teljes nyelvi kompetenciával, azaz az anyanyelv szabad, teremtő használatával (Szépe: „... egy kilenc éves gyermek nyelvi g y a k o r l a t a fejlettebb — pontosabb, jobban működő —, mint a korunk legfejlettebb elmélete.” I. m.). A feladat tehát az, hogy a tanulóban tudatosítsuk a nyelv működési szabályait, a mondat tagjainak és a beszédmű egyes részeinek nyelvtani viszonyát úgy, hogy az ismeretek birtokában fejlettebb beszédképességhez jusson. A kísérleti tankönyvekbe épült elvek alapján világos, hogy a törekvés mögött egy új, magyar generatív-transzformációs mondattan tanításának elvei rejlenek.

A hagyományos nyelvtan tanításának legfőbb buktatóit abban látom, hogy a nyelvi kompetencia birtokosát olyan — szegmentumokra bontott — ismeretekre tanítjuk, amelyeket a gyakorlatban a nyelvműködés szabályai szerint általában kifogástalanul használ. Így a tanításban a tanuló olyan értékeket vesz át és hangoztat, amelyek el vannak szigetelve interiorizált értékeiktől, és erősen

függvényei a pedagógiai helyzetnek. Tulajdonképpen a tanuló behódol az adott pedagógiai helyzetnek, és legfőbb gondja a követelményeknek megfelelő nyelvi viselkedés. Jobbik esetben a z o n o s u l a nyelvi példákkal, azaz tudatosan megpróbál olyan lenni, úgy beszélni, mint a nyelvi példa (a környezet, a pedagógus). A legelfogadhatóbb oktatási szint az i n t e r i o r i z á c i ó lenne, azaz a nyelvről szóló ismeretek beépülése a személyiségjegyek rendszerébe.

Az egyéni habitushoz tartozik a beszédkészség. Mint nevelési-oktatási alapfeltétel, ez már megtalálható a 4. osztályos tanulóknál. Ha tehát az alapfeltétel adott, három mozzanat meglétét kell szem előtt tartanunk: 1. a nyelvi kiindulótevékenységet, 2. a tudatosítást, 3. a tudatosult, begyakorlott tevékenységet.

Mindezeket a kísérletben a tanárok messzemenően szem előtt tartották. A hagyományos nyelvtanítás csak a nyelvi drillt teszi lehetővé. A kísérletben az új nyelvi modell mellett a fenti elvek a képességek fejlesztését helyezik előtérbe, méghozzá minden esetben egyéni, személyes erőfeszítések útján. Hogy ez a gyakorlatban hogy történik, a kísérleti tankönyvek tartalmával vázolom föl.

A 4. osztályban a szerző (Bánréti Zoltán) a beszéd folyamatból indul ki.* Már ebben is eltér a hagyományos nyelvtankönyvek szerzőitől. Azokban ugyanis általában szépirodalmi idézetekből indultunk ki a nyelvi fogalmak bemutatásakor. Megfeledekezünk arról, hogy az irodalmi szöveg: művészet. Ritka szókapcsolatai, meglepő képei, sajátos mondat- és szövegszerkezete eltér a köznyelvi használattól. Általában több értelmű, egyéneként változó információtöltetű. A tanítás a köznyelvitől eltérő, művészi szintet tette az első helyre.

A kísérletben fordított a sorrend: a beszéd folyamat elemzését követi majd a tudatosítás után jóval később a művészi jellegű szövegek szerkesztése. Megismerik a tanulók a szokatlan (több jelentésű) mondatokat, majd állandó szókapcsolatokat szerkesztenek.

Miért ezt az utat követi a szerző?

A beszéd természetes fejlődésében is (nyelvjárásokban, népköltészetben az állandó szókapcsolatok jelentik az első lépcsőfokot a természetes költői nyelv, kifejezésmód kialakításához!

A beszéd folyamatokról megállapítják, hogy azok elemi és bonyolult mondatokból állnak, illetve a bonyolult mondat is elemi mondatok rendszere. Mindkét forma transzformálható: a bonyolult mondatok lebonthatók elemi mondatokra, az elemi mondatokból pedig bonyolult mondatok szerkeszthetők. A tanulók egyéni és állandó tevékenykedtetése azt a célt szolgálja, hogy mindig új tartalmú mondatot hozzanak létre.

A mondatok fogalmának tisztázása után a mondaton belüli viszonyok érzékeltetése a következő lépés. A m a g m o n d a t vagy predikatív szerkezet tisztázásakor először a névszói állítmánnyal ismerkednek meg, majd ezt követi a névszói-igei és az igei állítmány bemutatása. Hogy miért ezt a sorrendet tartják, annak szigorú logikai és tudományos alapjai vannak!

1. A nyelvtudomány szerint a jelző rangjavesztett állítmány (Deme: *A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Bp., 1976.). Ezt bizonyítandó, előbb a tanulókat a névszói állítmánnyal kellett megismertetni.

2. A kisgyermek anyanyelvtanulása kezdetén először a névszói állítmányt használja. A magyar mint idegen nyelv tanulásában szintén erről

* Bánréti Zoltán két kísérleti tankönyvének ismertetését l. Nyr. 107 (1983.): 166–70.

a szintről indulunk a magmondatok megszerkesztésében az orális-kondicionáló szakaszban.

A fentiek kapcsán ide kívánczik annak leszögezése is, hogy a strukturális magyar grammatika kidolgozása fogja forradalmasítani az idegen nyelvek, elsősorban a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítását. A jugoszláviai tanítási tapasztalatok szerint éppen a hagyományos nyelvtan erős jelenléte csökkentette tanítási eredményeinket ezen a téren. Ott, ahol lingvisztikai eredmények lehetővé tették, és eszerint a szemlélet szerint tanítottuk a magyart idegen nyelvként, világosabbak lettek a tanítás tennivalói, javultak az eredmények. Nem véletlenül. Ez a nyelvi szemlélet a nyelv működési szabályaira helyezi a hangsúlyt, előtérbe állítja a mondat formalizált modelljét. Így a tanuló már összevetheti anyanyelve szerkezetével a magyart, csupán az egyes nyelvi funkciók alaktani különbségeit kellett észrevennie ahhoz, hogy helyes magyar mondatokat tudjon létrehozni. Egyébként a szerző a 4–5. osztályos tankönyvekben következetesen összevetette a magyar mondat szerkezeti sajátosságait az idegen (orosz) nyelvi szerkezetekkel.

3. A névszó-igei állítmány előrehozásával leegyszerűsödött a létigei és igei állítmány tanítása. Aki tanított általános iskolában, az előtt világos, hogy milyen jelentős előrehaladásról van szó. Ugyanis szinte lehetetlen feladat volt, hogy a tanulók világosan megkülönböztessék a névszó-igei állítmány kopuláját a létigei állítmánytól. A hagyományos módszerekkel rendszerint csak formális ismeretekhez jutott a tanuló, amihez nem csatlakozott elemi nyelvtani felismerési képesség sem.

4. Az igei állítmányból vezetik le a mondat állítmányi részének szerkezeti elemeit, a tárgyat és a vonzathatározót. Ez az eljárás ismét két jelentős előnyvel jár: *a)* természetesen és könnyedén ismerik meg a tanulók az ige alanyi és tárgyas ragozásának lényegét; *b)* a nehezen magyarázható állandó határozó helyett a tanulók az állítmányi rész természetes velejárójának érzik a vonzathatározót.

Hegyvi Endre a kísérleti tankönyvekkel egyidőben hívta fel a figyelmet a vonzatközpontú nyelvtanításra (Hogyan tanítsuk idegen nyelvként a magyart? A vonzatközpontú nyelvoktatás és módszere. Tankönyvkiadó, Bp., 1976.). Az sem véletlen, hogy éppen a magyarnak mint idegen nyelvnek az oktatója figyelt föl erre a lehetőségre. Ismét a tanítási gyakorlat sürgette, hogy szakítsunk a hagyományos nyelvtani felfogással, ha eredményesebbé akarjuk tenni a nyelvtanítást.

A világos és indokolt logikai fölépítés eredményeként a 4. osztály végére a tanulók eljutnak a mondatrészek formalizálásához. Fokozatosan kialakul az elmi mondat ágrajza, amely érzékelteti az egyes mondatrészek közötti természetes és szoros viszonyt.

A hagyományos nyelvtanítás is alapvető szándékai közé iktatta a beszédművelést, a kifejezőképesség fejlesztését. Általánosságban azonban a szándék csak szándék maradt. A régi gyakorlat bírálói jól látták ezt. Temesi Mihály helyesen jegyzi meg: „Az anyanyelvi oktatásban társadalmi igényként jelentkező »kommunikációs technika« kialakítása érdekében . . . tantervünk (az 1963-as) a legfontosabb feladatok közé sorolja a kifejezőképesség fejlesztését, de a tanítási anyag elrendezésénél, tankönyveinkben történő feldolgozásánál az utolsó helyre került” (Temesi Mihály: Beszédművelés az iskolában. Irodalom- és nyelvtudomány, Nyíregyháza, 1977.). Ami a hagyományos nyelvtanításban jogosan számon kért és elhanyagolt terület volt, a kísérlet keretében

következésként véghezvitt tevékenység. A nyelvhasználati törvények minden újabb felismerését a beszédmű megszerkesztése követi. A tanulók felismerik a tartalmilag egymásra épülő mondatok szabályait. Beszédművelés és beszédfejlesztés harmonikus egységben valósul meg az egyéni és kollektív tevékenykedtésben.

A mondatfonetika nem valami különálló, elszigetelt terület. A mondat intonációja, hangsúly és szünet szerves része a mondatnak. Ezért a mondatépítkezés szerves részeként jelenik meg a tankönyvben és kerül gyakorlásra. Ennek köszönhetően ismerkednek meg a tanulók a mondat szórendjével. (Megjegyezzük, hogy a hagyományos oktatásban szinte figyelmet sem kap ez a kérdés!) A szórendi változásokról arra a felismerésre jutnak a tanulók, hogy az ún. „kötetlen” magyar szórendnek is szigorú szabályai vannak. Az azonos szavakból álló mondatok szórendi változásai pedig tartalmi változásokat idéznek elő — a beszédhelyzettől függően.

A hagyományos oktatás a szóbeli és írásbeli beszéd fejlesztését a fogalmazástani keretében igyekszik megoldani. Ám a beszédmű megszerkesztésének folyamatában általában kilúgozott, élettelen szövegeket szerkesztenek a tanulók. A kísérleti tankönyv szerzője már a 4. osztályban arra törekszik, hogy ez a tevékenység mindig valós, reális legyen, sohasem független adott (gyakori) beszédhelyzetektől.

Az 5. osztályban a mondat ágrajza bonyolódik: a kötelező mondatrészek mellett megjelennek a szabad (igei vonzatokon kívüli) mondatrészek. Magyarán: a tanulók a mondatról elsajátítják mindazt, amit a hagyományos módszer a bővített mondatokról tanít. Ugyanitt jelenik meg az összetett mondat fogalma (a nem kísérleti osztályokban ezt az anyagot a 8. osztályban tanítják).

Ezzel az anyagrendezéssel két dolgot is bizonyít a kísérlet: 1. oktatás-élektani szempontból bizonyítást nyer, hogy a 10—11 éves korban túl bonyolultnak, nehéznek tartott mondattani anyag megfelelő módszerekkel feldolgozható; 2. az összetett mondat fogalmának kialakítása egyrészt elválaszthatatlan a mondatról tanultaktól, másrészt a szövegtani ismeretektől.

Mintha a magyartanítás idegenkedne attól, amit a matematikatanítás már magáévá tett. Nevezetesen azt, hogy a tanulók szellemi képességeit a megfelelő módon értékelje, azaz a gondolkodás fejlettségének megfelelő tartalmi elemeket irányozzon elő a tantervekben. Az új matematikatanítás (hosszas előzetes kísérletek után) a gyakorlatban bebizonyította, hogy megfelelő módszerekkel sokkal bonyolultabb fogalmakat is képes elsajátíttatni a tanulókkal, mint ahogy azt sokáig hittük. A kísérlet az 5. osztályban ehhez az elvhez igazodva alakítja ki az összetett mondat fogalmát.

Míg azonban az alárendelő összetett mondatok kidolgozása pontos és érthető, a mellérendelő összetett mondatokat csak érinti a szerző, hogy aztán a 6—7. osztályos szövegtani ismeretek keretében pontosítsa a tudnivalókat. Így, ebben a bemutatásban nem hogy világos fogalmat nem alakít ki, de zavarólag hat a szemlélőre, és feltehetően a tanulóra is.

A példák között vannak itt-ott olyan mondatok is, amelyek alakilag kifogástalanok, de beszédben soha nem használnánk; pl. „Peti a sünt azzal tartja a víz fölött, amit kéznek neveznek.” Lehet, hogy az eszközhatározós szerkezet levezetése ezt az alakot követeli, ám ebben az esetben olyan példát válasszunk, amely ellen nem berzenkedik a tanuló nyelvi kompetenciája!

A két tankönyv itt-ott érinti a helyesírás kérdését is. Áttanulmányozva sorról-sorra mindkét kötetet, az olvasó arra a megállapításra jut, hogy ezek

csupán felületes kísérletek, melyek nem teszik lehetővé a helyesírási készség rendszeres fejlesztését. Pedig vannak jelzések, amelyek arra mutatnak, hogy többek között ez is megoldható lenne a mondat keretében.

Kísérlet történik a szófajtnai anyag feldolgozására a mondat keretében. Szinte kifogástalan az igenevek felismerési algoritmusai. Zavaró viszont, hogy az általánosan elfogadott beálló történésű igenevek helyett a „jövő idejű” terminust használja. Ahogy gondolkodás és kételkedés nélkül elfogadjuk az új mondatnapi terminológiát, mert új nyelvtani szemléletről van szó, nem értünk egyet a túlhaladott terminusok használatával a szótan keretében.

Természetesen és szemléletesen vezeti le a szerző a személyes és mutató névmás fogalmát az alanyi részből. Ezzel szemben elnagyolt és felületes a határozatlan és általános névmás feldolgozása.

Mindezekkel a jelenségekkel kapcsolatban kissé nyersebben fogalmaztam. Éppen azért, mert teljesen egyetértek a szerzővel abban, hogy a szótani ismeretek is levezethetők — és így lenne rendjén — a mondatnapi anyagból. Ha a nyelvi jelenségeket a funkció—alak—jelentés hármasságában egységben igyekszünk bemutatni, mi sem lenne természetesebb, mint ha a szótani anyag is az összes helyesírási törvényszerűségekkel beépülne a mondatnapi anyagba. Ahogy az ige tárgy- és alanyi ragozását kitűnően tudta bemutatni a szerző, úgy az igei állítmánnyal, az alanyi és állítmányi rész összes szerkezeti elemeivel kapcsolatban is megkísérelhetette volna, hogy a teljes tantervi anyagot beépítse a mondatnapi anyagba. Nem az eszközhatározó az egyetlen szerkezeti elem, ahol a helyesírás szerve része a funkciónak. Minden alaktani változás és jellegzetesség a mondatban betöltött funkciótól függ! A kísérlet még tart. Az esetleges korrekciók felmerülésekor nem lenne elvetendő fontolóra venni a tervbe vett nyelvtani anyag megfelelő elemekkel való kibővítését.

Már a 4. osztályos tankönyvvel kapcsolatban rámutattunk a tankönyv egyik erényére: szem előtt tartja a művészi szövegek alkotását is. Az 5. osztályban ez az irányzat József Attila nézetét tartja szem előtt: „A líra: logika”. A beszédműködés törvényeit megismert tanuló elé a szerző új feladatot állít. Nevezetesen azt, hogy a mai magyar líra elemzésével hatoljon be a szöveg struktúrájába, és jusson el az üzenetig. Ha van valami, ami miatt nagyon dicsérjük a szerzőt, akkor ezert is érdemes. Ezzel az irányzattal az anyanyelvi műveltséget nem választja ketté nyelvi és irodalmi műveltségre. Ezzel a megközelítéssel az irodalom művészi szöveg, amelynek működési törvényei épp olyan érthetőek, mint a beszéd, melyet a nyelvközösséghez tartozó tanuló ismer.

A 4—5. osztály mondatnapi anyaga után a 6—7. osztályban a kísérleti tankönyvek szerzője szövegtani ismereteket dolgoz föl. Logikus folytatása ez az aprólékosan megtervezett tantervi anyagnak: *a)* a mondat belső szerkezeti rendjének megismertetése, *b)* a mondatokból építkező szöveg kapcsolódási szabályainak feltárása.

Húsz évvel ezelőtt még így határozták meg a mondatot: „a mondat a beszédnek két vagy több, nyelvtani szabályok szerint megszerkesztett (ritkában egy, esetleg grammatikailag szerkesztetlen) szóból álló alapegysége, mely a beszélőnek egy valóságra vonatkoztatott, kerek tudattartalmát s ehhez való állásfoglalását fejezi ki, s amelyet az esetleges előző vagy következő mondattól a szerkesztés különféle nyelvi eszközeinek viszonylagos lezárttsága jellemez — ide értve a zeneikét (mondatfonetikaiakét) is” (MMNyR. 2: 19).

Az eltelt időszakban a nyelvtudomány felfogása a mondatot illetően is módosult: „A mondat a beszédnek elemi, láncszemnyi egysége. Mondat minden

olyan nyelvi eszközből álló megnyilatkozás vagy megnyilatkozásrész, amely a beszéd folyamatot, illetőleg a beszélő és a hallgató közötti kommunikációs kapcsolatot egy kerek kifejező és/vagy felhívó mozzanattal építi tovább” (Deme: A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, Bp., 1976.).

Közös mindkét meghatározásban az, hogy a mondat a beszéd folyamat része, azaz megelőzhetik és követhetik mondatok. A másodikul idézett szemléletben új az, hogy feltételez egy kommunikációs helyzetet. A konstans elem és a változó figyelembevételével a szerző a szöveggrammatikai elveknek megfelelően igyekszik a jelzett osztályok tanulóival érzékelteni, hogy melyek azok a logikai és nyelvi elemek, amelyek a mondatokat beszédművé, szöveggé szervezik. A törekvés gyakorlati megvalósításának egyik legsikeresebb szakasza szerintem a mellérendelő mondatok fogalmának és szerepének bemutatása, feldolgozása. Nagy erénye a manipulációs úton történő levezetésnek, hogy a tanulók az összetett mondatok e csoportját nem önmagáért és önmagában valónak, hanem a konkrét kommunikációs helyzettől függő nyelvi alakulásoknak ismerhetik meg. Éppen az itt található példás kidolgozás indított arra, hogy szervesen megjelenését elmarasztaljam az előző osztályban. Nagy kár, hogy amikor már megértette a tankönyv a tanulókkal a mellérendelés összes eseteit, nem folytatja az indukciós utat, és nem jut el a logikai megfogalmazásig, azaz a nyelvtani terminusok alkalmaztatásáig.

A beszédhelyzettől függően a beszédmű mindig monologikus vagy dialogikus. A szerző ezt, a korosztály érdeklődését szem előtt tartva számtalan közléshelyzetben interiorizáltatja a felismeréseket, juttatja el őket a készség fokáig. A gyakorlásban ismét előremutató innovációval találkozunk: kerüli a látszatát annak, hogy egy beszédművet csak egyféleképpen és csakis úgy hozhatunk létre. Olyan közléshelyzeteket teremt, amelyben a tanulók számtalan variációját hozhatják létre az azonos vagy hasonló témájú beszédműveknek.

Amikor megértette és elsajátította a mondatkapcsolódás lehetőségeit a tanulókkal, a mondat belső tartalmi elemeinek változatos és választékos használatára hívja fel a figyelmet: a) a szavak többértelműségére, b) a helyzettől függő (szövegekörnyezetbe illő) szavak használatára.

A nyelvi jelek helyes megválasztásához igyekszik kialakítani a tanulóknak a szótárhasználati alapképességet. Ezzel a törekvésekkel találkozunk újabb iskolai nyelvtanunkban és olvasókönyveinkben is, ám itt ez szervesen beleépül a tanulók nyelvi manipulációs tevékenységébe. Mintegy szükségletté válik a kifejező nyelvi jelentéstartalmak megválasztásához.

A tankönyv utolsó szakaszában találkozunk az ún. hagyományos fogalmazástanítási formákkal, pl. elbeszélés, leírás szerkesztésével. Ám ugyanakkor feltűnően nagy teret szentel a könyv az ún. közhasználatú beszédművek megszerkesztésének: a vitának és a vitában való felszólalásnak, reklámszövegek, gyártmányutastítások szerkesztésének, beszámoló írásának.

Észrevételeim lezárásaként szeretném hangsúlyozni, hogy véleményem szinte teljes mértékben a kísérlet segédeszközei alapján alakult ki. Bizonyára módosulna, ha a gyakorlati megvalósításból nem néhány órát látok csupán.

Még valamit szeretnék felvetni! A kísérlet mindig hipotézis. Bármilyen helyes elképzelések épülnek is be az anyagába, a hipotézisből akkor válik elmélet, ha a gyakorlatban beválik. Azaz: a szerzőnek a mérésmetodika eszközeivel bizonyítania kell, hogy az általa felkínált nyelvtani modell eredményesebben tanítható a hagyományosnál.

Horváth Máttyás

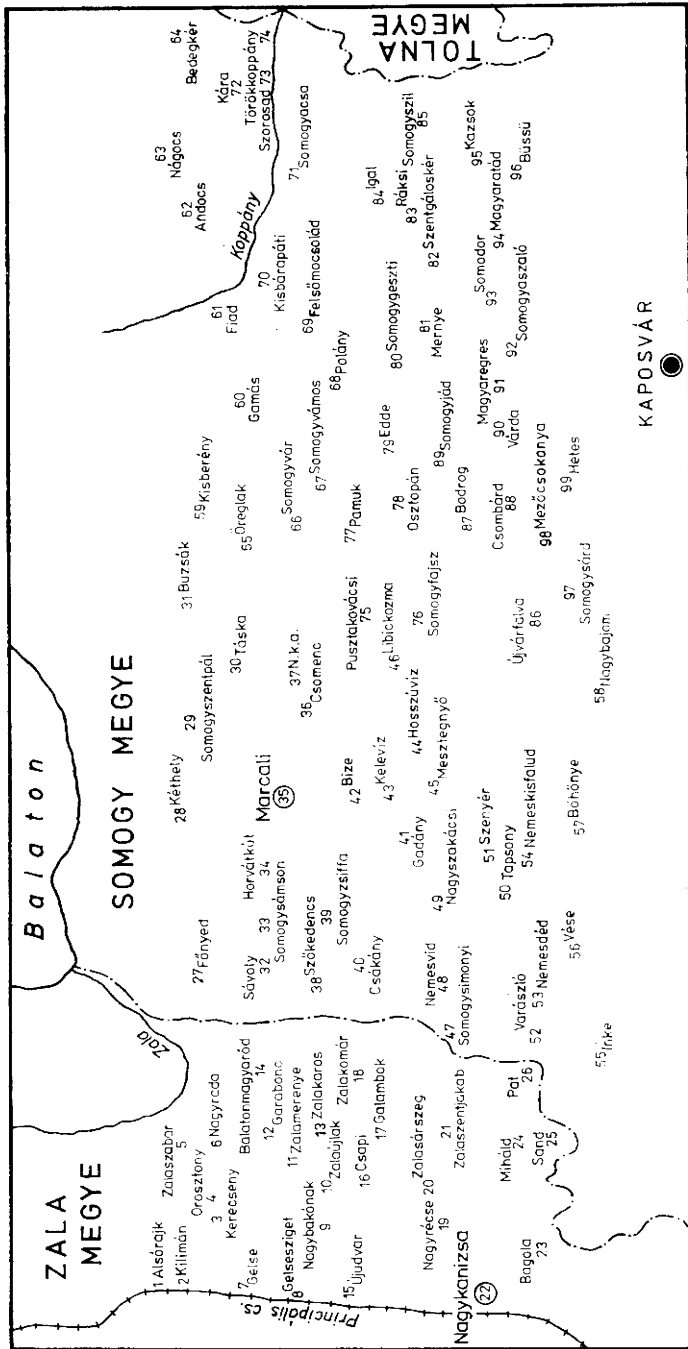
Öt gyakran használt idegen szavunk nyelvjárási képe a Somogy—zalai nyelvatlasz alapján

Készülő nyelvatlaszom címszavai között több meghonosodóban lévő, ún. „idegen szó” is szerepel. Főlvételükkel az volt a célom, hogy gazdag élő nyelvi példaanyagot vizsgálhassam meg beilleszkedésük tanulságait, elsősorban azt, hogy használatuk formáiban miképpen érvényesülnek a nyelvjárási sajátosságok. Alakváltozataik számbavétele jól szemlélteti, hogy melyek ma az egyes nyelvjárástípusokban a legerősebb, ezekre az idegen szóelemekre is ható jellegzetességek. A gyűjtött adatok ugyanakkor a hagyományos nyelvjárási rendszer felbomlási folyamatát is dokumentálják, kitűnik belőlük, hogy a tájnyelven beszélő ember a hivatalos használatú szavakban egyre inkább elfogadja a nyelvjárási rendszerétől idegen formákat is. Úgy gondolom, hogy a feltárt jellemző vonások nemcsak egy-egy szűkebb nyelvjárásterületre, hanem sok tekintetben a regionális köznyelvekre és a köznyelv egészére is érvényesíthetők. Az idegen szavak közül főként a egyes hangúak, a magyarban szokatlan hangkapcsolatokat tartalmazók nyelvjárási formáit érdemes megvizsgálnunk, hiszen kiejtésük és toldalékolásuk módja a köznyelvben is többféle megoldást mutat. Az idegenszerűségek kiküszöbölésének különböző változatai nemcsak a nyelvjáráskutatás számára, hanem a pszicholingvisztika szempontjából is érdekesek lehetnek.

Atlaszom címszóanyagából ezúttal öt vegyes hangú szót választottam ki: hármaltoldalék nélküli alapformájában (*influenza*, *peronoszpóra*, *megröngtenezik*), egyet *-k* jeles, egyet pedig *-t* ragos alakban (*noteszek*, *konzervet*) gyűjtöttem. Az anyaggyűjtés Somogy és Zala megye területén, 99 községben történt (lásd a kutatóterület mellékelt térképét), az adatok lejegyzésében a Magyar Nyelvjárások Atlaszában hangjelölési módszerét követtem. Ennek az öt címszónak az anyagát nem volt célszerű térképlapra rajzoltatni, mert az adatok megoszlása nem mutat markáns, jól szemléltethető nyelvföldrajzi különbségeket. Ahol mégis van néhány jele a területi elhatárolódásnak, ott az adatleírás utáni megjegyzésben utalok erre. A Somogy-zalai nyelvatlaszban a nyelvjárási alaprétteget kívántam feltárni, a közölt adatok normatív értékűek, kivéve a ritkának < >, terjedőben lévő újnak [ ] és az archaikusnak ( ) minősített példákat. A térképlapok anyagát megpróbálom tőváltozatok szerint csoportosítani, bár ez a nagy változatosság miatt nehezen kivitelezhető. Az elrendezéskor alkalmazott bekezdések és elválasztó jelek nem az etimológiai egybetartozást mutatják, hanem csupán a jobb áttekinthetőséget szolgálják. Az egyes adatok utáni sorszámok az előfordulási helyet szemléltetik (vö. a kutatóterület térképével), ezekből az alakváltozatok gyakoriságára és földrajzi megoszlására is következtetni lehet. Mindegyik címszó után közlöm a kérdező mondatot is.

influenza. Mi a neve annak a lázas, megfázásos betegségnek, amely tavasszal járványt szokott okozni?

infulēnza 2—8, 10—4, 16—28, 31—3, 36—41, 43—52, 54—9, 61—2, 64—79, 82—3, 87—91, 93, 96 — *infulēndza* 1, 64, 84, 86, 90, 94—5, 97—9 — *infulēnzia* 15, 39, 47, 85, (89), 93 — *infulēndzia* 1, 10 — *infulēnzija* 50, 78 — *infulēncija* 1, 5 — *infulēncia* 8

— *infulénz* 39 — *inful^ulénza* 89, 92 — *infulenza* 91 *infulénzq* 81 *infulénza* 63 — *infulénza* 16, 21, 27, 69 — *infulénza* 64 — *infuluzija* 29 — *infulindza* 42

infulénza 3—5, 8, 10, 15, 26, 59, 90 — *infuléndza* <96> — *infulénzia* 3, 6, 15, 19, 32, 45—7, 54, 75, 93, 97 — *infulénzija* 1, 10, 37 *infulencija* 24 — *infulujza* 97 — *infulunza* 87 — *infulunza* 97 — *infulénca* <96>

infulénza 2, 63, 79, 91 *infulénza* 7, 22 *infulénza* 83 — *infulénzia* 20

infulunza 20 — *infulica* <(35)>

infulénza 13, 15, 25, 29—32, 37, 42—4, 54, 57, 60, 64, 66—8, 76, 79, 80, 86, 92, 94—5, [97] — *infuléndza* 17, 59 *infulénzia* 77 — *infulénzija* 24 — *infulunza* 77

infulénza 9, [13], 31—2, 34—5, [36], 38, 51, 53, 60, 66, 71, 75, 77—8, 80 *inful^uénza* 22, 55, 92 *inful^uéndza* 63 — *inful^uénzija* 18, 24, 38 — *infuluzija* 29 — *infulunza* 99 — *infulujza* 70, 75, 80 — *infuluncincija* (60) — *infulinza* 51 — *infulézija* 49 — *infuloénza* 27

infulanca <28>, 49, <58>

infulenza 26 — *infulensa* <71> — *infulunza* 42

Az adatok területi megoszlásáról megállapíthatjuk, hogy az *inful* — mássalhangzó-torlódást feloldó *infulénza* szóalakot az egész kutatóterületen ismerik, leggyakoribb azonban az archaikusabb nyelvjárásúnak számító nyugati részen, főleg a zalai községekben (1—26), itt ugyanis alig találunk *inful*-kezdetű példát. Ugyanezen a részen megfigyelhetjük a hangrendi kiegyenlítődésre való törekvést is (pl. *infulénzija*, *infulénza* stb.). A köznyelvi formával megegyező *inful^uénza* szóalak és alakrövidítéses változata (*infulénza*) kutatóterületem keleti részén általánosabb használatú. Nyelvjárási szempontból még figyelemre méltó az *nz* : *ndz* megfelelés számbavétele (pl. *infuléndza*, *infuléndzia*, *infuléndza* stb.), ez a jelenség Somogyban és Zalában más szavakban is előfordul (pl. *béndzin*, *péndzér*, *kondz^urv* stb.).

Bár az *influenza* szó nyelvünkben a TESz. szerint már 1791-ből adatható, a népnyelvben mégis az 1950-es, 60-as években terjedt el. Mivel hivatalos használatú orvosi szakszónak számít, alakja nem vehet részt szabadon a hangváltozásokban, a köznyelvi forma legfőképpen a zárt *ē* vagy a nyílt *e* szabad választását engedi meg. A példákban kiténik, hogy a szó eleje (*inful-*) és a végző (*-a*) hangja mindig azonos. Tapasztalataim szerint a nyelvjárási beszőelő egy idegen szó megtanulásakor a szó elejére és a végére figyel, a köznyelvet nehezen tudja megjegyezni. A mi példánkban ehhez még az is hozzájárul, hogy nyelvünkben az eredeti és jövevényszavakban nincsen *fl* hangkapcsolat, ez csak néhány idegen szóban jelenik meg (pl. *flanell*, *flekk*, *flotta* stb.). A *flu-* kapcsolat még ebben a körben is ritka (*fluktuál*, *fluor*), nem csoda, hogy a népnyelv kerüli is. B. Lőrinczy Éva az orrhang + réshang + laterális kapcsolatára 10 tömorfémát sorol fel (A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei. Akadémiai K., Bp., 1979.), ezek közül — *nflu* — hangsor csak az *influenza* szóban található. Ezt az idegenszerű mássalhangzó-torlódást a népnyelv hangátvetéssel oldja fel: *influenza* > *infulénza*; talán szerencsésebb lett volna, ha a köznyelvben is ez a forma terjedt el. Meg kell jegyeznünk, hogy a Szóvégtanató Szótár tanúsága szerint csak két *-nza* végű szavunk van (*menza* és *influenza*), viszont nagyon sok *-zia*, és *-cia* végződésű idegen szót használunk (pl. *burzsoázia*, *fantázia*, *demokrácia*, *konferencia* stb.). Az *infulencia*-típusú alakokat a TESz. latinostással magyarázza, ez a forma a népnyelvben is analógiás hatásra jött létre.

Teljes egészében népetimológias alakulásának minősíthető szóalak a gyűjtött anyagban nem fordul elő, azonban felfedezhetők az erre a szándékra utaló részletek. Ezek a szavak gyakran tréfás jellegűek, pl.: *infulujza*, *infulénza*, *infulica*, *infulanca* stb.

megröntgenezik. Mit csinálnak a tüdőszűrőn az emberrel?

röntgönözik 23, 46, 48—9, 51, 56, 74 *röntgön'özik* 44 — *röntgönnyözik* 18, 40, 51 *röntgönnyözik* 23 — *röntgönözik* 63 — *röntgönözik* <24>, [42] — *röntgönzik* 6, 39, 50 — *röntgönnyzik* 49, 51

röngölözik 52—3, 75, 87 röngölözük 86 — röngölzik 52
 röngönyözik 32 — röngönözük 9 — röngönyözik 28 röngönzik 1
 röngözzik 15

mégröngönözük 5, 9, 11—2, 16, 22, 24, 28, 31—2, 34—6, 59—61, 63, 65, 68, 71—3, 79, 83—4, 93 mégröngönözük 44 mégröngönözük 8, 15 — mögröngönözük 52—3, 57, 81—3, 85, 89, 92, 94—7 mögröngönözük 43 — mégröngönözük 5, 13—5, 18—9, 36, 38, 59, 62, 87 mögröngönözük 42 — mögröngönözük 25 — mégröngönözük 2, 5, 6, 8—10, 12, 14, 21, 24, 27—33, 39, 47, 56, 71, 74 mögröngönözük 15, 22 — mögröngönözük 25—6, 45, 50, 54, 81, 89 mögröngönözük 26 — mégröngönözük 2, 16, 32, 35, 38 — mégröngönözük 4 — mégröngönözük 84 mégröngönözük 4, 11 — mégröngönözük 7 — mégröngönözük <31> — mégröngönözük <22>

mégröngölözük 8, 23, 27, 34, 36—7, 46, 61, 65—8, 76—8 mégröngölözük 87, 93 — mögröngölözük 45, 57—8, 82, 86, 88, 90—1, 93, 97—9 — mégröngölözük 17, 40, 59, 69, 75, 80 — mögröngölözük 54—5, 91—3 mögröngölözük 41
 mögröngönyözik 10 — mögröngönözük 2 — mögröngönözük 27, 64 — mögröngönözük 7, 10, 19, 20, 64 — mögröngönözük 1, 3, 5, 13—6, 19, 20, 64 mögröngönözük 17 — mögröngönözük 64 — mögröngönözük 9
 mögröngözik 54, 92 — mögröngözik 44
 mögröngönöz 22

Nyelvföldrajzi megjegyzések: A *meg-* igekötő *ë-ző* : *ö-ző* megoldása egybeesik más *ö-ző* térképlapok tanulságaival. A *-gg-*t tartalmazó adatok (pl. *mégröngönözük*) legtöbbször a zalai községekben fordulnak elő.

A *röntgenezik* ige leggyakoribb nyelvjárási formáiban az 1—3. szótagban *ö* hangot találunk. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a regionális köznyelvből átvett *ë-ző* alapszó ezekben a nyelvjárásokban labializálódik (*röngön* > *röngön*); másrészt szerepet játszhat a hangrendi kiegyenlítődés, valamint a hasonló végződésű szavak analógiája is. A szóbeljei mássalhangzó-torlódást — a köznyelvhez hasonlóan — a nyelvjárás is *a* -*t*-hang kivetésével oldotta fel.

Az *ny*-hangú adatok azt bizonyítják, hogy ebben az idegen eredetű szavunkban is érvényesül a dél-dunántúli nyelvjárásoknak az a jellegzetessége, hogy a magánhangzóközi helyzetben lévő *-n* gyakran *ny*-nyé válik (*röngön* > *röngönözük*). Az *-l* fonémát szerepeltető adatokat népetimológias eredetűnek tartom: a *röngöre mögy*; *mögröngözik* stb. példákat ugyanis *l-s* megoldásának tekinthették, ezért egészítették ki az inetimológus *l*-lel. Mivel a vizsgált szónak a hivatalos köznyelvi formával (az orvosi szaknyelv útján) állandó kapcsolata van, ezért nem is alakulhatott ki ettől jelentősen eltérő népetimológias változata, kivételként talán csak a *mögröngönöz* adatot lehet megemlíteni.

peronoszpóra. Mi a szőlő egyik legnagyobb gombabetegsége, amitől a levelei elszáradnak? (Régen kizárólag rézgáliccal permeteztek ellene.)

përamosz 37, 42 — përanosz 78 — peremesz 41, 45, 61, 74 përemesz 36 përemesz 6, 31, 36, 72, 75—6, 80, 90, 98 — përemosz 76 — perenec 49 — perenesz 74 përenesz 31, 65, 72 — përenosz 2—5, 7—12, 15, 28, 43, 48, 57, 72, 78, 88, 93 — përenosz 15 — përenosz 50 — përomosz 43 — përonész 50, 67 — peronosz 32, 41, 53, 71, 76, 88, 97 përonosz 1, 3—5, 8—13, 15—19, 22, 27—8, 33—4, 38, 40, 42, 46—7, 52, 54, 56, 58, 71, 78, 86—7, 89—97 përonosz 1 përonosz 10 përonosz 18 — përenusz 21

peremeszpor 51, 61, 69, 70, 74 përemeszpor 31, 46, 57, 59, 75—7, 80, 84, 87, 90, 93, 97—8 — përemeszpor 64, 85 — peremeszpor 74 — përemoszpor 36, 66 — përeneszpor 38 përeneszpor 29, 57, 59 — perenészpor 35 — perenészpor 48 — perenoszpor 62, 93 përenoszpor 97 — përenoszpor 89 — peronoszpor 6, 44 — përonoszpor 10, 18, 22, 24, 35, 47, 54, 57—9, 64, 71, 83, 93, 99 përonoszpor 47 — perenuszpor 69

përemeszpor 30, 66, 75 përmënezszpor 91

pereneszpór 70 *perēneszpór* 63 *pēronospór* 14, 25, 44, 77

peremeszpóra 33, 69, 70 *perēmeszpóra* 60 *perēmēszpora* 50, 68, 77, 98 — *peremoszpóra* 81 — *pēromospóra* 6, 99 — *pereneszpóra* 51, 79, 97 *perēneszpóra* 38, 68, 94 — *perenēszpora* 64 *perenēszpora* 71 — *perenoszpóra* 60, 69, 79, 86, 92 *perēnoszpóra* 67 — *pērenospóra* 60 — *pērenospóra* 20, 79 — *peronoszpóra* 78 — *pēronospóra* 13—4, 17, 22, 24—5, 32, 35, 42, 47—9, 55, 67, 86, 89, 97, 99

peremeszpóra 45, 70, 83 *perēmeszpóra* 80 *perēmēszpóra* 68, 87 *perēmēszpóra* 81 — *pēromospóra* 96 — *perenēszpóra* 82 *perēneszpóra* 37, 63, 95 *perēneszpóra* 66 *perēneszpóra* 91 *perenēszpóra* 39 — *perenoszpóra* <28>, 82 *perēnoszpóra* 31 — *pērenospóra* [7], 60, 65 *pērenospóra* 71 *pērenospóra* 64 — *peronoszpóra* 60, 85 *peronoszpóra* 92, 98 *peronoszpóra* [16] *per^onoszpóra* 23 — *pēronospóra* 2, 5, 9, 11—2, 22—3, 25—7, 32, 34, 40, 44, [56], 62, 64—5, 67, 73, 92—3, 96 *pēronospóra* 58 — *pērunospóra* 2

permoszpóra 88

pēnorospóra <96>

Néhány példa van a magyar szóval való helyettesítésre is: *penész* 33, 38, 48 *penész* 40

Megjegyzés: A gyűjtés során megfigyeltem, hogy a *-pora* végződésű szóalakokat néhány (főleg zalai) községben 2 hangsúllyal ejtik, az első szótagon kívül a 4. szótagon is nyomaték van. Pl.: *pēronospóra* 9, 13, 21, 24 *perēnoszpóra* 20. Ezt a jelenséget azonban csak a legfeltűnőbb esetekben jelöltem, kutatásom erre a szempontra nem terjedt ki.

A mintegy 80 alakváltozat területi eloszlásában nehéz nyelvföldrajzi jellegzeteségeket fölfedezni, mégis megállapíthatjuk, hogy a rövidebb alakok (pl. *perenosz*, *pēronosz* stb.) gyakoribbak a kutatóterület nyugati részén, mint a keletin. Ugyanakkor az *-m-* hangot tartalmazó szóalakok (pl. *peremesz*, *pēromosz*, *peremosz*, *peremeszpóra*, *peremeszpóra* stb.) a somogyi nyelvjárásokra jellemzőek, Zalából csak egy községből van erre példa. A zalai részén (1—26) csak egy nyílt *e-ző* adatot hallottam; a többi példa *ē-ző*; a somogyi kutatópontokon vegyesen vannak *e-ző* és *ē-ző* formák, de több olyan község is akad, ahol csak nyílt *e-s* adatot jegyeztem föl. (pl. 29—31, 36, 41, 45, 41, 61, 63, 66 stb.). A nyílt *e-s* formák gyakorisága, és természetesen a szó vegyes hangrendűsége az oka annak, hogy a gyűjtött anyagban egyetlen *ö-ző* példa sem található.

Az adatközlők között sokan vannak, akik a *peronoszpóra* szó nyelvjárási formáját szóösszetételnek értelmezik. Szerintük a *pēronospóra*, a *pēronospóra* stb. szóalakok minőség- ill. birtokjelzős összetételek, amelyeknek a determinánsa önállóan is megjelölheti a fogalmat (pl. *pēronosz*). Ezt alátámasztani látszik az a tény, hogy a hosszabb és a rövidebb alak az egész kutatóterületen egymás mellett él, és a rövidebből éppen a népetimológián magyarázható *-póra* ~ *pora* végződés hiányzik. A *-pora* „utótag” sok helyen még mellékhangsúlyt is kap, ez is a téves szófejtéssel van kapcsolatban.

Az alakrövidítéses forma már egyfajta beilleszkedést jelent, hiszen a 3 szótagú szó használata sokkal könnyebb, mint az 5 szótagúé. A rövidebb alakban a vegyes hangúság föloldására is lehetőség van, a nyelvjárás már eddig is több esetben élt ezzel (pl. *peremesz*, *perenesz* stb.). Érdekes, hogy a szó nyelvjárási képe a magas hangrendűség felé fejlődik, ehhez a rövid alakból két *o* hangot kell *e*-vel fölcserélni; holott egyetlen hang, az első szótag *e*-jének mély hanggal való helyettesítésével a teljes szóalak mély hangrendűvé válhatna. Úgy gondolom, hogy ebben az esetben a monotonia veszélye miatt a nyelvjárás is eltévedt ettől a megoldástól. A nyelvérzék bizonyos körülmények között előnyben részesíti a változatosabb, könnyebben kiejthető hangalakot, mint a hangrendi azonosságot.

A *peronoszpóra* szó példáján is láthatjuk, hogy a hivatalos használatú szavak legfontosabb része (az első szótagja) megegyezik a köznyelvi formával, hiszen a mintegy háromszáz adat között egy sincs, amely ne *pe-* szótaggal kezdődne.

A gyűjtés során nem érdeklődtem tudatosan a tréfás, népetimológiás megnevezések után, talán ezzel magyarázható, hogy nekem nem sikerült *feneroszpör*, *fenerossz póré*, *feneroszpára*, *feneroszpóra*-típusú (TESz.) adatokat feljegyezniem.

konzervet. Ma már mindegyik élelmiszerboltban lehet kapni dobozban vagy üvegben eltett tartósított készélt, más szóval . . .

konzervét 18, 22, 31–2, 35, 37, 39, 41, 48–9, 51, 59, 61, 64–5, 72, 74, [75], [79], 97–8 *konzervét* 3, 6, 7, 11–3, 15, 27–8, 34, 40, 47, 52 *konzervét* 24 *konzervét* 9, 43–4, 67–8, 76, 78, 82, 90, 99 *konzervét* 7, 14 *konzervét* 8 – *konzervét* 78, 93 *konzervét* 1 *konzervét* 52 – *konzervét* 9, 22, 45, 53, 55–8, 69, 71, 80, 82, 89, 91–2, 94–6, <98>, 99 *konzervét* 10, 14, 25, 50, 54 *konzervét* 26, 30, 36, 38, <59>, 66, 71, 75, 77, 79, 89, 91 *konzervét* 3–6, 8, 15–6, 19, 25, 27, 34 *konzervét* 97 *konzervét* 81 – *konzervét* 83–4, 91, 94–6 *konzervét* 42, 67–8, 73, 85, 87–8 – *konzervét* 91

konzervet 35, 78 – *konzervet* <82>

konzervat 49

konzervot 5, 6, 20–2, 29–31, 35, 38, 41, 44–6, 51, 58–61, 63–4, 66, 70, 74, 76–7, 83–5, 87, 92, 97, 99 *konzervot* 1, 2, 4, 11, 16, 19, 25, 36, 97 *konzervot* 58 – *konzervot* 52, 83 – *konzervot* 58, 98

konzervát (30), 32–3, 35, 39, 41, (75) *konzervát* 2, 12, 16, 19, 26, 40, 49, 55 *konzervát* (46), 80, 86, 90 *konzervát* 1, 5, 13–5, 21, 23–4, 50–*konzervát* 81, 86, 93 *konzervát* 2

konzert 15, 18, 32, 42–3, 48, 53–4, 66 *konzert* 17, 20 – *konzert* <59>, 76

A *konzervet* szóalak nyelvjárási példáit a tőváltozatok, és a tárgyragos forma előhangzói szerint rendeztem el. A köznyelvben ez a szó egyalakúnak számít, kutatóterületen azonban 3 tőváltozata létezik: *konzerv* ~ *konzerva* ~ *konzér*. A TESz. a *konzerva* alakot tekinti eredetinek: „Végős forrása talán az óprov. *conserva* 'az, ami konzerválva van' . . ., s ezt a k. lat. *conserva* 'ua' közvetíthette. A magyarba a németből, esetleg a franciából kerülhetett át. A *konzerva* szóvégi *a*-ja a ném. *Konserve* *e*-nak hangzó végződését helyettesítheti, de felfogható latinositásnak is.” Bár a TESz. már 1664-ből adatolja, adatközlőim arról tanúskodnak, hogy ez a szó a nyelvjárásban csak a 20. században jelent meg, sőt ma is ritkán használt lexéma. Alapformáját, ragos alakjait bizonytalanul nevezik meg, kérdésünkre sokszor még ugyanaz a személy is 2–3 féle alakváltozattal válaszol. Mivel a *konzerv* szó a vizsgált nyelvjárásokban újkeletű, ebből arra következtethetünk, hogy a *konzerva* alakváltozat sincs egyenes összefüggésben az átadó nyelv hasonló végződésű szavával. Az *-a* hangot a nyelvjárásban toldották a szó végéhez, ezzel egyrészt a mássalhangzó-torlódást oldották fel, másrészt a toldalékolást tették egyszerűbbé.

A három tőváltozat közül a köznyelvvvel azonos *konzerv* forma a gyakoribb, majd sorrendben a *konzerva*, s végül az alakrövidítéses *konzér* következik. Területi megoszlásukban nem lehet nyelvföldrajzi elkülönülést kimutatni. A szótó kiejtése a köznyelvben az ÉrtSz. szerint *ē*–*e* változatban fordul elő. Ebből a szempontból tanulságos megfigyelni, hogy adataim döntő többsége zárt *ē*-zű, csupán 4 községben hallottam nyílt *e*-zű formát. Az idegen eredetű szavak nyílt *e*-s ejtése kutatóterületemen a református lakosságú kutatópontokra jellemző, ez a jellegzetesség más térképlapokon is feltűnik (pl. *benzines*, *notesz*, *méter*, *október*, *december* stb.)

Azt hiszem, a köznyelvi használat szempontjából is tanulságos, hogy a nyelvjárásokban milyen előhangzó kapcsolódik a tárgyraghoz. Az ÉrtSz. első helyen *-et* [ē] formát javasol, csak zárójeliesen említi meg az *-ot* változatot. Kutatóterületemen is az *-et* (az *ö*-zű déli részeken az *-öt*) előhangzós forma a gyakoribb, de jelentős számú adat van az *-ot* változatra is. A *konzerva* és a *konzér* tőváltozathoz a *-t* rag közvetlenül kapcsolódik. Az adatok szociális értékéről a kutató nyelvjárásokban még nem alakult ki határozott

vélemény, de az informátori közlésekből arra lehet következtetni, hogy a *konzervét* és a *konzervot* formákat tekintik köznyelvinek, a második azonban lényegesen kisebb gyakoriságú. A *konzervát* szóalak most is jobbra az idősebbek körében használatos, ez a nyelvjárásból is vissza fog szorulni. A *konzért* formára csak 14 községből van példa, ritkának számít, nem valószínű, hogy el fog terjedni.

noteszok. Mi a nevük azoknak a zsebben hordható, kis alakú füzeteknek, amelyekbe jegyzetelni szoktunk?

notészék 26, 35, <46>, <59>, 64, 66, 73, 82 *nofészék* 12 — *notészök* 22, 80, 92 — 3 *nofészök* <55> *notészök* 97 — *noteszök* <89>, 92

notészok 20 — 3, 29, 30, 32 — 3, 35, 39, 41, 43 — 6, 48, 51 — 3, 56 — 72, 74 — 80, 83 — 91, 93 — 6, 98 — 9 *nofészok* 1 — 19, 23 — 8, 31, 34, 36 — 8, 40, 42, 47, 49, 50, 54 — 5, 96 *notészok* 25 — *noteszok* 58, 81 *nofészok* 25

Nyelvföldrajzi szempontból megállapíthatjuk, hogy a zárt *ē*-s adatok szinte általános érvényűek, nyílt *e*-t tartalmazó példákat csak a református lakosságú somogyi kutatópontokon jegyeztem föl (58, 81, 89, 92). A *-k* többesjel legtöbbször mély hangrendű előhangzóval kapcsolódik a szótőhöz (pl. *notészok*), az *-ék* ~ *ök* változat inkább csak a déli *ö*-ző községekben használatos. A hátrább képzett *ŋ* ejtése a kutatóterület nyugati felére jellemző, ez egybevág más *t*-hangot tartalmazó térképlapok (pl. *kút*, *ütötte*, *tanító* stb.) tanulságaival.

Érdekes megfigyelni, hogy a *konzerv* és a *notesz* szavakban megegyező sorrendben, ugyanazokat a magánhangzókat találjuk, mégis az első szóban a magas hangrendű, a másodikban pedig a mély hangrendű toldalékolás a jellemzőbb. Ebből arra következtethetünk, hogy a kapcsolódó előhangzó minőségét nemcsak a szótő magánhangzói befolyásolják, hanem ez függ a szóvégi mássalhangzó(k)tól is, sőt bizonyos esetekben morféma-hoz kötött sajátosságának értékelhető.

Király Lajos

A külgazdasági szaknyelv és nyelvészeti leírásának útjai

A gazdaság és a nyelv fogalmi kategóriáinak összekapcsolása az utóbbi években egyre gyakrabban fellelhető a nyelvvel foglalkozó diszciplínákban. Ez tulajdonképpen természetes dolog, mert az eszmerendszerek, a társadalmi és gazdasági berendezkedések megkülönböztető jegyei a filozófián kívül leginkább a gazdasági élet fogalomrendszerében jutnak felszínre. Ezen megkülönböztető jegyek nyelvi reprezentációja az alkalmazott nyelvészettől a nyelvfilozófiáig terjedő, a nyelvvel foglalkozó diszciplínák hierarchiájának minden szintjén vizsgálható problémakört alkot.

A gazdasági életben a mindenkori társadalmi-gazdasági berendezkedésnek megfelelően kialakultak a különböző Marx előtti, majd a viszonylag egységes marxista és az egymástól sok tekintetben eltérő jelenkori nem marxista közgazdasági elméletek fogalmai. E fogalmak nyelvi megjelenése a korunkban párhuzamosan létező gazdasági rendszerek esetében az ekvivalenciák és/vagy azok hiányának mindig érdekes kutatási területét biztosítja az alkalmazott nyelvészet számára. Közismert, hogy az eltérések példái leggyakrabban a gazdasági élet szókinéséből származnak.

Valamely szaknyelv terminológiájának leírása után általában felmerül az adott szaknyelv horizontális elhatárolásának és vertikális tagolásának igénye. Így van ez a gazdasági nyelv esetében is, de az elhatárolási és tagolási feladatok bonyolultabbak, mint például a természettudományok vagy valamely pontosan körülhatárolható társadalomtudomány esetében. Bizonyára ez a körülmény is hozzájárul ahhoz, hogy az absztrakciós szint vonatkozásában a nyelvvel foglalkozó diszciplínák hierarchiája legfelső

fokának tekinthető nyelvfilozófia is felveti a gazdaság és a nyelv összefüggéseinek kérdését. Kelemen János szerint a nyelv „lényegének” vagy „természetének” magyarázatakor két lehetőség között választhatunk. Az első lehetőség valamely nyelven kívüli realitás, egy alapvetően más típusú jelenségsorozat kategóriáival való leírás. A másik lehetőség a nyelvnek „önmagában” való magyarázata (Kelemen 1984. 168–9). Ferruccio Rossi-Landi, amint erre a későbbiekben még visszatérek, az első lehetőséget választja, amikor a gazdaság és a nyelv homológiáját tételezi fel (Rossi-Landi 1974, 1976). Kelemen János bírálva elemzi Ferruccio Rossi-Landi túlzott általánosításait, a bírálat során ugyanakkor megállapítja, hogy Rossi-Landi kísérletét egy megfelelőbb elemzési szinten nemcsak érdekes, de kell is folytatni (Kelemen 1984. 187). Mindenesetre Kelemen Jánosnak az itt általam csak felületesen érintett okfejtéséből is az következik, hogy a gazdasági életben használatos szaknyelvek leírásakor célszerű a nyelv lényege magyarázatának első lehetőségével élni. Helyesen járunk el, ha a leírás tárgyát képező szaknyelv denotátumából, nem pedig az arra vonatkozó nyelvi jelek rendszerezéséből indulunk ki.

Ilyen megfontolások alapján jogosnak látszik, hogy a gazdasági élet nyelvével a gazdaság szakterületeinek megfelelő felosztások szerint foglalkozzunk. E szakterületek között fontos helyet foglal el a külgazdaság, amely a társadalmi munkamegosztás egymástól meglehetősen távol eső területeit foglalja össze. Ha a nyelv lényegét önmagában kereső leírás módszert választanánk, akkor a külgazdaság — mint a gazdasági életben belüli önálló terület — nyelvét aligha írhatnánk le egyetlen szaknyelvként. A nyelven kívüli meghatározó kategóriák posztulálása esetén azonban ez a vállalkozás lehetséges és szükséges. Szükséges a társadalmi gyakorlat szempontjából, mert a külgazdasági szakembereknek sokoldalúaknak kell lenniük, és ennek nyelvi következményei vannak. A külkereskedelmi üzletkötőnek nemcsak tárgyalásokon kell részt vennie, hanem kereskedelmi leveleket és telexeket is kell írnia, valamint olvasnia és értenie kell a partner országokból érkező szakmai publikációkat. A külgazdaságra szakosodott elméleti közgazdász idegen nyelven írott szakkönyveket és szakfolyóiratokat olvas, a vállalati közgazdász a cégek közötti kapcsolatok okmányait. De még a leggyakorlatibb területen dolgozó szakembereknek, például a szállítmányozóknak is érteniük kell az idegen nyelven írott árukisérő okmányokat, ugyanakkor szakmai dialógusokat is kell folytatniuk, általában nem is csak egy idegen nyelven.

A külgazdasági szaknyelv horizontális elhatárolása a gazdasági élet más szaknyelveitől nem zárja ki, hogy más határokat is megvonjunk, más célokra, más megközelítésből. Elképzelhető az egész népgazdaság területén használatos nyelv összefoglaló leírása csakúgy, mint például a börze vagy a külkereskedelmi levelezés nyelvée. A szaknyelvek száma sehol sem eleve meghatározott, ez a szám szemlélet, cél és igény szerint bővíthető vagy szűkíthető. A szaknyelvkutatás mai szintjén a fő kérdés már nem a szaknyelv mibenléte. A hatvanas és hetvenes évek elméleti vitái után általánosan elfogadottnak tekinthető az a Lothar Hoffmann-tól származó meghatározásban kifejezésre jutó felfogás, amely szerint a szaknyelv azoknak a nyelvi eszközöknek az összessége, amelyeket a szakemberek szakmai kommunikációjuk során használnak (Hoffmann 1984b. 53). Jelenleg a szaknyelvkutatás legérdekesebb kérdése a szaknyelvek leírásának módja. E kérdésre jelentős válaszadási kísérlet Lothar Hoffmann „Seven Roads to LSP” című cikke (Hoffmann 1984a). A szaknyelvkutatás hét útja Lothar Hoffmann szerint a lexikológiai megközelítés, a szaknyelv funkcionális nyelvként való leírása, a gazdasági nyelvészet, a funkcionális stilisztika, a természetudományos-filozófiai szaknyelvkutatás, a fordítástudományi irányultságú szaknyelvkutatás és a résznyelvek (Subsprachen, sublanguages) elméletén alapuló kutatások.

Ha a Kelemen János által kifejtett nyelvreírési alternatívára gondolunk, úgy megállapíthatjuk, hogy a szaknyelvek kutatásának Lothar Hoffmann által leírt hét útja közül

öt esetében a nyelven kívüli kategóriák alapján történő megközelítés dominál. A lexikológiai és a fordítástudományi szaknyelvreírás a nyelvet a nyelvből megközelítő elméletnek tekinthető. A kérdés bonyolultságát jelzi, hogy a nyelven kívüli kategóriákból kiinduló szaknyelvreírás ismeretelméleti helyessége és nyelvészeti haszna ellenére eddig mégis kétségtelenül éppen a lexikológiai és a fordítástudományi megközelítésből születtek a legjelentősebb konkrét, korpuszvizsgálatokon alapuló eredmények. Elsősorban a lexikológiai kutatásokat emelhetjük ki, amelyek igen nagy múltra tekinthetnek vissza. Másodszorban azt kell elismernünk, hogy a terminológia a szaknyelv immanens fogalmi rendszerének hordozója, tehát nyelvészeti feldolgozása mindenkor fontos volt és fontos lesz.

A külgazdasági szaknyelv lexikológiai leírásának kísérleteivel sem lépünk járatlan útra. A gazdasági élet szókincse már korán felkeltette a szókincs kutatóinak figyelmét. A német Alfred Schirmer 1911-ben jelentette meg „Wörterbuch der deutschen Kaufmannssprache” című munkáját Straßbourban. 1913-ban a csoportnyelvekről (Sondersprachen) írott tanulmányában a példaanyag zöme szintén a kereskedelmi nyelvből származik (Schirmer 1981). Német szakos lévén a német kereskedelmi nyelv leírását kísértem figyelemmel, ezért példáim is abból származnak. Ismeretes, hogy a mai kereskedelmi nyelvben – s ennek sajátos területén, a külgazdasági szaknyelvben is – sok terminológiai jellegű idegen szó van, amelyet a nem közgazdászok gyakran purista módon üldöznek. E purista törekvéseket már Schirmer is nehezményezte és „dogmatikus állásfoglalásnak” nevezte. Különösen érdekes ez a probléma, ha figyelembe vesszük a mai német nyelv fejlődésének divergens irányzatait. Az olyan szavakat, mint például *Partner* [a *Partnerfirma*, *Partnerland*, *Geschäftspartner*, *Handelspartner* összetételekben] vagy *Clearing* egyes mai szerzők a II. világháború utáni angol vagy orosz befolyás eredményének tekintik az NSZK és az NDK gazdasági nyelvében. Nem érdektelen figyelembe venni, hogy e szavakat már Schirmer is említi 1913-ban mint a német kereskedelmi nyelv angol jövevényszavait. Az idegen szavak átvétele és használata jogosultságának megítélésekor mindenkor célszerű az adott szakterület szakembereinek a véleményét is tekintetbe venni, hiszen erről dönteni elsősorban ők jogosultak. Nyelvművelő szempontból magyar vonatkozásban Pintér Jenő és szerzőtársai 1938-ban sikraszálltak például az olyan külkereskedelmi szakszavak magyarítása mellett, mint a *skontó* (javaslatuk szerint *árendedmény*), a *csekk* (javaslatuk szerint *fizetőlap*, *pénzesutalvány*), *klíring* (javaslatuk szerint *bankelszámolás*, *bankkövetelés*) (Pintér 1938). Csakhogy e javaslatok megszívlelése esetén nem tudnánk kifejezni, hogy a *skontó* azonnali fizetés, a *rabatt* pedig nagyobb vásárlás esetén adott mennyiségi árendedmény. A *csekk* szó magyarítására javasolt két szónak a gazdasági életben egymással ellentétes jelentése van, a *clearing* pedig csak a lehetséges bankelszámolási módok egyike, nem is szólva a *bankkövetelésről*, ami egészen mást jelent. Az idegen szavak problémája minden szaknyelvvvel kapcsolatban gondot okoz a nyelvészeknek, nyelvművelőknek. Ezzel kapcsolatban feltétlenül meg kell különböztetnünk a fölöslegesen használt, nem terminológiai jellegű idegen szókincset az esetleg csak bonyolult körülírásokkal helyettesíthető, nemzetközileg elfogadott szakszavaktól. Természetesen joggal pellengérezte ki Dengl János már 1937-ben az olyan mondatokat, mint: „Az asszociált institúciók a profiton egyenlő mértékben participáltak, végső esetben nem sokat profitáltak”. Ugyanakkor nincs igaza, amikor a következő mondatokat is kifogásolja: „A cég bonitása nem kétséges”; „Az export kontingens évről évre csökken” (Dengl 1937. 395). A *bonitás* és az *exportkontingens* olyan szakszavak, amelyek a nyelv mai állapotában csak nehézkes körülírásokkal lennének helyettesíthetők. Látnunk kell azt is, hogy egy adott szaknyelvben a nemzeti nyelv minden idegen eredetű szava nem tekinthető az adott szaknyelv idegen szavának. E téren Deme László véleményét osztom, aki a magyar csizmadiák szaknyelvével kapcsolatban megállapítja, hogy e szaknyelv minden olyan szava magyar eredetűnek tekintendő, amely a magyar nemzeti nyelvben már az adott szaknyelv keletkezésekor jelen volt (Deme 1947).

A nemzetközi gazdasági élet sok idegen szava mind a németben, mind a magyarban már a mai értelemben vett külkereskedelem létezése előtt is jelen volt a nemzeti nyelvben, többnyire mint jogi szakszó. A szakszókincsrel kapcsolatban óvakodni kell a kutatások nélküli feltételezések általános érvényfűvé tételétől is. A némettel kapcsolatban gyakran olvasható, hogy az angol szavak elburjánzása főleg az NSZK gazdasági nyelvére jellemző. A „Wörterbuch der Außenhandelspraxis” igazolja, hogy a kép az NDK-ban sem alakult másként: A címszavak 9,71%-a közvetlen átvétel az angolból (Stassen 1977). Ebben az esetben bizonyára annak a jelenségnek vagyunk tanúi, amelyet Mario Wandruszka ír le: a nemzetközi szakmai kommunikációban az angol ma sajátos technolektus szerepét tölti be (Wandruszka 1979. 320). Különösen érvényes ez a megállapítás az olyan területekre, amelyeken a gyors ügyintézés ellenére messzemenő pontosságra van szükség. Ezek közé tartozik a külgazdaság is, amelynek egyes területein az angol viszonylagos terminológiai egy nyelvűséget biztosít. Példák erre a fuvarparitások elnevezései: *job*, *cif* stb., amelyeket a nemzetközi áruforgalomban minden szakember megért.

A fentiekben sok szó esett az idegen szavakról. De már az idézett Schirmer is megállapította, hogy a kereskedelmi nyelvnek sok köznyelvi eleme is van (Schirmer 1981. 33). A *Ware*, *Geld*, *Markt*, *Preis* főnevek, akárcsak a magyar *áru*, *pénz*, *piac*, *ár*, az *ambieten*, *kaufen*, *verkaufen*, *zahlen* igék, akárcsak a magyarban az *ajánlani*, *vásárolni*, *eladni*, *fizetni* nemcsak az alapszókincs, hanem a külgazdasági szakszókincs lényeges elemei is. Fontos példája ez annak, hogy az általános nyelvet a szaknyelvektől nem választhatjuk el szigorúan. Az a leegyszerűsítő nézet, hogy a szaknyelv azonos a szakszókincsrel, már régen túlhaladott. Mégis, a lexikológiai vizsgálatok a komplex szaknyelvi elméletek szempontjából is mindig meg fogják tartani jelentőségüket. Érdekes kutatási feladat lehet például a terminus technicus kialakulásának nyomon követése. A köznyelv már idézett szavai a szaknyelvben egészen más absztrakciós szintű fogalmat jelölnek. A külgazdasági *piac* nem egy adott hely, de bizonyos értelemben mégis lokalitást implikáló fogalom. A külkereskedelemben pedig *fizetni* általában úgy szokás, hogy a *pénz*, noha az a maga tárgyi mivoltában és mindennapi jelentésében is csak jelkép funkciót tölt be, tovább absztrahálódik, „könyvpénzzé” válik, a valóságban meg sem jelenik. A külkereskedő a jelkép jelképével fizet. A nem külkereskedő a terminologizált köznyelvi szavak magasabb absztrakciós szintjét nem értheti meg. Ez is érv amellett, hogy a lexikológiai szaknyelvi kutatásoknak az izolált szakszavak formai elemzésén túl kell jutniuk.

A szaknyelvek funkcionális nyelvként való felfogása, amely a prágai nyelvészeti iskolától kapott közvetlen impulzusokat, a gazdasági nyelv leírása szempontjából igen jelentős volt. Itt elsősorban a gazdasági nyelvészetre gondolok, amelyet Lothar Hoffmann cikkében a szaknyelvkutatás hét útja egyikének tekint. A gazdasági nyelvészet, különösen annak „funkcionális és strukturális” irányzata (funktionelle und strukturelle Wirtschaftslinguistik) a külgazdasági szaknyelv komplex leírási kísérleteinek kétségtelenül a legfontosabb nyelvészeti előzménye. Ennek az irányzatnak a tézisei olyan kommunikatív-funkcionális nyelvszemléletet fejeznek ki, amelyek a mai szaknyelvi elméletekben szinte változatlanul jelen vannak. Ma is friss és modern az a tézis, hogy a nyelvészeti vizsgálódások tárgya a nyelv a sajátos funkciójában. Második tézisük, amely szerint a gazdasági nyelv gazdasági célokat szolgáló strukturált és funkcionális egységeket alkot, a mai pragmatikai elméletek előzményeként hat ránk. A prágai gazdasági nyelvészek további két tézise szerint a gazdasági nyelv kommunikációs eszköz, amelynek kutatásában a szinkronikus nyelvszemléletnek kell dominálnia (Drozd, Seibicke 1973. 74. kk.). E tézisek igazságát kimondásuk óta senki sem vitatta, ám a maguk korában mégsem érvényesültek. A hatvanas évektől kezdve a funkcionális nyelvszemlélet hagyományát Csehszlovákiában a szaknyelvi kutatások terén főként Eduard Beneš vitte tovább, akinek munkássága módszertanilag sok rokon vonást mutat

a gazdasági nyelvészettel, noha ő nem sajátosan a gazdasági nyelvvel, hanem a műszaki tudományok nyelvével, illetve általában a szaknyelvek problematikájával foglalkozik (vö. pl.: Beneš 1971, 1972, 1981).

A szaknyelvek, így a külgazdasági szaknyelv funkcionális stilisztikai megközelítése is a prágai hagyományokra vezethető vissza. A külgazdasági szakszövegek stílusbeli sokrétőségük miatt gazdag anyagot szolgáltatnak a funkcionális stilisztika számára. Szövegfajtákba sorolásuk fontos feladat, különösen az oktatás szempontjából, mert a kereskedelmi levelek stílusjegyeit meg kell különböztetni a tárgyalások közvetlen interakcióiban használt fordulatoktól. Például: „Um Ihnen entgegenzukommen, sind wir gerne bereit, Ihnen einen Rabatt von 5% zu gewähren” – ez az ajánlati levél szokványos fordulata mennyiségi árengedmény kilátásba helyezésekor. Szóban ez egyszerűbben, közvetlenebbül fogalmazódik meg: „Sie können von uns 5% Rabatt bekommen.” A kereskedelmi szerződések, a reklámanyagok, a prospektusok, a kárjegyzőkönyvek stb. sajátos szakszövegfajtákat alkotnak csakúgy, mint a külgazdaság elméletének szakirodalma. E szövegfajtákat jelenleg még nem elsősorban a szaknyelvkutatás tartja számon, hanem inkább a szaknyelven belül is szakosított, tantárgyakra osztott oktatás. A külgazdasági szaknyelv nyelvészeti leírása a funkcionális stilisztika alapján azonban legalább három szempontból problematikus: 1. A szaknyelvek stílusuk alapján nem minden esetben írhatók le egységes funkcionális egységként. Különösen vonatkozik ez a stílusában több rétegű külgazdasági szaknyelvre. 2. A funkcionális stílusok elméletéből kiinduló vizsgálatok a tapasztalatok szerint a gyakorlatban végül is lexikai és nyelvtani kategóriákhoz jutnak el, ha a vizsgálatokat a nyelvész korpuszok alapján valóban el is végzi. 3. A stilisztika tudománya a Szovjetunióban 1954-ben folytatott és nemzetközi visszhangra talált vita után is újra meg újra arra kényszerül, hogy saját tárgyát meghatározza, hogy a nyelvi kultúrát, egy adott szöveg stílusjegyeit és az elméleti stilisztikát egymástól fogalmilag elhatárolja. Ezzel kapcsolatban utalok Péter Mihály tanulmányára (Péter 1978), amelyben a szerző nyomatékosan felhívja a figyelmet a stilisztika fogalmának összetettségére. Mind ezen elméleti problémák miatt egy alkalmazott stilisztika, amilyen a funkcionális stílusok elmélete is, nem nyújt eléggé éles kategóriákat ahhoz, hogy például a tárgyalt szaknyelv lényeges jellemzőit összefoglalóan feltárja. Egy svéd kutatócsoport vizsgálatai a lundi egyetemen igazolják azt a feltételezést, amely a fentiekből következik. A „kereskedelmi levél” szövegfajta lényegének kommunikatív jegyei mélyebben gyökereznek a konvencióvá vált fordulatok nyelvi kliséinél. Az ún. „lundi tervezet” (Lunder Projekt) lényege a levelek beszédaktusainak feltárása, méghozzá azzal a céllal, hogy a kereskedelmi levelezést a jövőben számítógépek segítségével lehessen majd folytatni (Rosengren 1978). Ha a tervezet megvalósul, úgy például „fel lehet majd szólítani” a számítógépet, hogy „írjon” nagyon udvarias figyelmeztetést a késedelmes fizetőnek, vagy ha később sem fizet, szólítsa fel igen határozottan, helyezzen szankciókat is kilátásba.

A Lothar Hoffmann által természettudományos-filozófiaiának nevezett szaknyelv-leírási útra a külgazdasági szaknyelv nyelvészeti vizsgálata során is rátérhetünk, ha a hangsúlyt a filozófiai jellegre helyezzük. Ezen a ponton a szaknyelvkutatás a szociolingvisztikához kapcsolódik, amelynek a bevezetőben említett olasz képviselője, Ferruccio Rossi-Landi egyik németül megjelent tanulmányában (Rossi-Landi 1976) a gazdaság és a nyelv közötti homológiát feltételezve többek között a következő fogalmakat használja: *sprachliches Geld*, *sprachliches Kapital*, *sprachliches Privateigentum*, *sprachliche Ausbeutung*, *sprachliches Verbrauchertum*. Tehát *nyelvi pénz*, *tőke*, *magántulajdon*, *kizsákmányolás* és *nyelvi fogyasztás* létezését tételezi fel. Szerinte a beszélő embert a társadalom mintegy „bérbe veszi”, és az ember arra kényszerül, hogy „nyelvi munkaerejét bérbeadja”. Mint ahogyan a bevezetőben arra röviden kitértem, Rossi-Landinak a marxi értékelméletet leegyszerűsítő elméletével Kelemen János is vitába száll, noha magát a homológiát további

elemzésre érdemesnek tartja. Elméletileg differenciált alapokról kiindulva vizsgálja Fülel-Szántó Endre a gazdaság és a nyelv közös vonásait. Szerinte az árut termelő ember élete nemcsak az anyagi javak, hanem a nyelvi jelek megtermeléséből és felhasználásából is áll. A kommunikáció résztvevői lehetnek egy ország és a világ többi országa is — ez esetünkben megfelel a külgazdaság kommunikációs szituációinak. Fülel-Szántó Endre — akárcsak a más vonatkozásban említett svéd kutatócsoport — a gazdasági élet nyelvészeti vizsgálata legfontosabb lehetőségének a beszédaktus-elmélet alkalmazását látja. A beszédaktusok szerinte a reklámszövegekben, a levelezésben, a telexekben és táviratokban, a szerződések szövegeiben, a gazdasági konferenciákon tartott előadásokban és vitákban valósulnak meg (Fülel-Szántó 1980).

Ha a filozófiai megközelítésbe az ideológiai-politikai szempontot is beleértjük, akkor a német külgazdasági nyelv valóságos kincsesbánya a szaknyelvi vizsgálatok céljaira. A KGST, az EGK és más gazdasági integrációk, szervezetek tevékenységéből adódóan új fogalmak német megjelölése vált szükségessé. Gyakran azonban ugyanazt a fogalmat különböző módon jelölik. A KGST német elnevezése a szocialista nyelvhasználatban *der RGW*, a kapitalista német nyelvű országokban viszont az angolból átvett *das/der COMECON* elnevezés használatos, ami — noha szó szerint ugyanazt jelenti, mint a *RGW* [*RGW* = *Rat für Gegenseitige Wirtschaftshilfe*, *COMECON* = *Council for Mutual Economic Assistance* vagy *Aid*] — az NDK-ban erősen negatív konnotációval bíró szó. Mi az oka az egyes konnotációk kialakulásának, a kívülálló számára nem mindig megmagyarázható azonosulásnak vagy elutasításnak egy szóval kapcsolatban? Az ilyen és hasonló kérdésekre a filozófiai komponens is magukban foglaló szemantikai vizsgálatoktól várhatunk választ.

A szaknyelvkutatás fordítástudományi útja újszerű megfogalmazás Lothar Hoffmann cikkében. Korábban ugyanis inkább a fordítástudományi kutatások szaknyelvi orientációjáról olvashattunk, de nyilvánvaló, hogy e két alkalmazott nyelvészeti diszciplína viszonyát a szaknyelvkutatás szempontjából is vizsgálhatjuk. Ugyanakkor a fordítástudományt nem tekinthetjük a szaknyelvkutatás részterületének. A fordítástudomány önálló diszciplína, amelynek vizsgálati anyaga, a szöveg, azonos lehet a szaknyelvi kutatások korpuszával, de kérdésfeltevései nem lehetnek azonosak a szaknyelvkutatás hipotéziseivel. A külgazdasági szaknyelv kutatása szempontjából a fordítástudományi megközelítés igen fontos, hiszen a külgazdasággal kapcsolatos tevékenységben a szakszövegek fordítása jelentősebb szerepet játszik, mint más szaknyelvek esetében, amikor a szakfordítás tulajdonképpen a szakemberek nyelvtudásának hiánya miatt szükséges. De az államközi gazdasági megállapodásokat, a kereskedelmi szerződéseket akkor is le kell fordítani, ha a két partnernek van közös nyelve. Nem véletlen, hogy a gazdasági felsőoktatásban oly nagy figyelmet szentelünk a szakfordítás oktatásának és az oktatás alkalmazott nyelvészeti megalapozásának.

Akár a fordítástudomány szaknyelvi érdeklődéséről, akár a szaknyelvkutatás fordítástudományi útjáról beszélünk, látnunk kell, hogy a fordítás problematikája a szaknyelvkutatás fontos, de nem alapvető megközelítési módja, hiszen minden egybevető vizsgálat szükségképpen alkalmazott jellegű. Egybevető vizsgálatokat pedig csak valamely átfogó igényű nyelvészeti elmélet alapján lehet végezni.

A szaknyelvek átfogó jellegű leírásának útját Lothar Hoffmann a résznyelvek elméletének alkalmazásában látja. A résznyelvek meghatározása tartalmilag meglehetősen hasonlít a szaknyelveknek a fentiekben idézett meghatározásához. A résznyelv a nyelvi elemek kiválasztott mennyiségét és ezek egymáshoz való viszonyát jelenti meghatározott témájú szövegekben (Hoffmann, Piotrowski 1979. 156–7). Ugyanakkor a résznyelvek nemcsak szaknyelvek, hanem például a mindennapi élet vagy a költészet nyelve is egy adott nemzeti nyelv résznyelvének tekinthető. Mégis úgy tűnik, hogy a résznyelvek elmé-

letéből leginkább a szaknyelvkutatás juthat el konkrét eredményekhez azzal, hogy a szaknyelvek horizontális és vertikális tagolását a nyelven kívüli létező: a szakterület rendező elvként való posztulálásával rendkívüli módon megkönnyíti. Arra a kérdésre, hogy hány résznyelv létezik, Lothar Hoffmann szerint lehetetlen, de szükségtelen is választ adni, mert az ember cselekvési területeinek számát és ezek további felosztásának elvét nem lehet meghatározni: „It is difficult, if not impossible, to say how many sublanguages a language has, because nobody can tell the exact number of fields of human activity, nor does there yet exist a commonly accepted principle of division between them” (Hoffmann 1984a. 33). A résznyelvek elmélete átfogó jellegű szaknyelvreírásról tesz lehetővé, alapjairól kiindulva az előzőekben említett hat utat is nagyobb összefüggésbe helyezhetjük. A külgazdasági szaknyelv leírásakor a résznyelvek elmélete átsegít azon a módszertani nehézségen, hogy mindazt, amit külgazdasági szaknyelvként frunk le, más szaknyelvek is leírhatják. A szaknyelvek vertikális felosztása Lothar Hoffmann szerint a következő kritériumok alapján történik: 1. az absztrakció foka, 2. a szakkifejezéseket tartalmazó természetes nyelv és a szaknyelv mesterséges szimbólumai közötti viszony, 3. a milió, amelyben a szaknyelvet használják, 4. a kommunikáció hordozói, illetve résztvevői. E négy kritérium és azok egymáshoz való viszonya jellemzi az egyes valóságterületek résznyelveit, amelyek a tudományok és szakmák világában a következők: *A*: elméleti alaptudományok, *B*: kísérleti tudományok, *C*: alkalmazott és műszaki tudományok, *D*: anyagi termelés, *E*: fogyasztás. E résznyelvek mindegyike jelen lehet minden szaknyelvben, de ez nem szükségszerű (Hoffmann 1984b. 64 kk.).

A külgazdasági szaknyelvben a *C*, *D* és *E* résznyelvek lehettek fel elsősorban. A külgazdasági szaknyelv a természetes nyelv elemeiből épül fel, absztrakciós szintje eléggé magas, szövegeiben viszonylag nagy a szakszókincs hányada. Szintaxisát csak szövegtípusai szerint jellemezhetjük. Éppen ezért látszik a funkcionális stílusok elmélete e szaknyelv egységes egészként való leírásának céljaira kevésbé alkalmasnak. A kommunikáció miliójét, annak hordozóit, illetve résztvevőit tekintve igen sokrétű ez a szaknyelv, amint arról a bevezetőben már szó esett. Említésre méltó e szaknyelv ama sajátossága is, hogy gyakran kerül sor szakemberek és nem szakemberek külgazdasági tárgyú kommunikációjára. Ennek oka az, hogy a külgazdaság problémái mindennapjainkat is érintik. Az ország exportképessége, hitelpolitikája, egyáltalán a nemzetközi gazdasági életbe való bekapcsolódásának sikeres vagy sikertelen mozzanatai életszínvonalunkat messzemenően meghatározzák. Az elmondottakból következik, hogy a külgazdasági tevékenység nyelvi reprezentációja igen sokféle szövegtípusban történik meg. Nyilvánvaló, hogy ezt a sokféleséget leginkább egy dinamikus elmélet alapján lehet nyelvészeti leírni, és a résznyelvek elmélete dinamikus elmélet.

Ugyanakkor a résznyelvek elmélete sem tekinthető a végső, nagy felismerésnek, amely a szaknyelvek leírásával kapcsolatos minden módszertani gondot megold. Nyilvánvaló, hogy akár a résznyelvek elmélete, akár más elmélet alapján a jövőben főként a szövegtípusokból kiinduló szaknyelvi vizsgálatok hozhatnak gyakorlati hasznot a szakemberek képzése szempontjából. Nem célo, hogy a szaknyelvek leírási módjai körül éppen kibontakozó, termékenynek ígérkező vitát valamilyen végső következtetéssel lezárjam. A Lothar Hoffmann által leírt hét út mindegyike hasznos lehet, és bizonyos, hogy ez a hét útton kívül más utak is léteznek, illetve nyílnak majd a jövő nyelvészeti kutatásainak nyomán.

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy a külgazdasági szaknyelv nyelvészeti leírására a jövőben fontos feladatok várnak. Ezek közül különösen az alábbiakat szeretném kiemelni:

1. A külgazdasági szaknyelv terminológiája a szinonímia és a homonímia sok jelenségét tartalmazza. Terminológiai problémák adódnak a különböző társadalmi

rendszerek egymás mellett létezéséből is, mint arra a fentiekben röviden kitértem. A különböző gazdasági rendszerű országok közötti gazdasági tárgyú kommunikáció megkönnyítésére olyan, a szocio-kulturális háttérrel is figyelembe vevő lexikológiai munkát kell végezni, amely a kultúrák közötti megértést is elősegíti.

2. A külgazdaság egyes kommunikációs területein ugyanazokat a tartalmakat gyakran különböző nyelvi eszközökkel fejezik ki. Ha ezt a kérdést nemcsak a konvencióvá vált nyelvi fordulatok szintjén kezeljük, hanem a közlési szándékot és a nyelvi stratégiát vizsgáljuk, például a beszédaktus-elmélet és a szociolingvisztika felismeréseinek figyelembevételével, úgy fontos összefüggéseket tárhatunk fel a társadalom és a nyelv adott vonatkozásában.

3. A külgazdasági szaknyelv a nemzeti nyelvek területi változatait is tartalmazza. Ez különösen a beszélt szaknyelv vizsgálata szempontjából fontos. A tárgyalóképes külgazdasági szakembernek e változatokat meg kell értenie, tisztában kell lennie azok pragmatikai értékével. Hogy e változatokat az idegen nyelven tárgyaló szakember megfelelő módon használni is tudja, annak igen nagy jelentősége lehet például egy üzletkötési stratégia alkalmazása során. Ha az üzleti partner anyanyelvének intim, nem mindenképpen általánosan ismert sajátosságait a készségek szintjén uraljuk, úgy fontos pszichológiai győzelem birtokában vagyunk.

4. Mint arra már utaltam, a külgazdaság szakszövegeit a befogadó kommunikációs partner tárgyi és szakmai ismereteinek foka szerint is osztályozhatjuk. A külgazdasági tárgyú népszerű tudományos szövegek leírása azért is fontos feladat, mert ez a szövegfajta jelenti az átvezetést a mindennapi nyelv oktatása és a szaknyelv oktatásának szakosított formái: a levelezés, a külkereskedelem technikája idegen nyelven, a szakfordítás és a szaktolmacsolás között.

5. A gazdasági reklám nyelvének érdekes példáit említi a szaknyelv-kutatás irodalma, ám e példák beható nyelvszemléleti elemzése terén még sok a tennivaló. A reklám nyelvvel kapcsolatos nyelvszemléleti vizsgálatok és ezek eredményeinek a szakemberképzésben való hasznosítása Magyarországon különösen fontos feladat. A jó, magyar nyelvű reklám sem tartozik még belkereskedelmünk hatékony eszközei közé. Ugyanakkor már jó, idegen nyelvű reklámszövegeket is kell alkotnunk, ha áruinkat külföldön akarjuk eladni. A reklámtevékenység az exportőr feladata. Ha az árucserén kívül a nemzetközi gazdasági együttműködés új formáit kívánjuk meghonosítani külgazdaságunkban, akkor a fogyasztói reklámon kívül megfelelő írásos propagandaanyaggal kell ellátnunk a partnerországokban a potenciális vevőket, illetve a kereskedelmi képviselőket. Ezeket az írásos anyagokat a partnerország nyelvén vagy valamely világnyelven kell előállítanunk.

6. A szóbeli nyelvhasználatra tanítás nemcsak az általános, hanem a szaknyelvi idegennyelv-oktatásban is előtérbe került. Ezzel az oktatási célnak megfelelő nyelvi anyag gyűjtése és rendszerezése rendkívül aktuális feladattá vált. Nem könnyű autentikus tárgyalási anyagok birtokába jutni, még nehezebb ezekben a jellemző nyelvi elemeket az esetlegesektől elkülöníteni, a jellemzőket rendszerezni és taníthatóvá tenni. De éppen e feladat nehéz volta teszi azt a nyelvész és a nyelvtanár számára egyaránt érdekessé és vonzóvá.

Irodalom

- Beneš, Eduard: Fachtext, Fachstil und Fachsprache. Sprache und Gesellschaft, Jahrbuch des Instituts für deutsche Sprache. Düsseldorf, 1971. 118–32.
 Beneš, Eduard: The Syntax of Scientific German in Foreign Language Teaching. The Prague School of Language Teaching. Szerk. Fried, V., London, 1972. 142–59.
 Beneš, Eduard: Zur Didaktisierung der gesprochenen Wissenschaftssprache. Fachsprache, Wien, 1982/1. 11–8.

- Deme László: A nyelvjárási anyag művelődéstörténeti értékesítése. Magyar Nyelv 43 (1947): 225—30.
- Dengl János: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. Budapest, 1937. 468.
- Drozd, Lubomir—Seibicke, Wilfried: Deutsche Fach- und Wissenschaftssprache, Wiesbaden, 1973. 207.
- Fülei-Szántó Endre: A gazdasági nyelvészet lehetőségei. Szaknyelvkutatás — szaknyelvkutatás, szerk. Gárdus János et al., Budapest, 1980. 63—70.
- Hoffmann, Lothar: Seven Roads to LSP. Fachsprache, Wien, 1984/1—2, 28—38. (1984a)
- Hoffmann, Lothar: Kommunikationsmittel Fachsprache. Berlin, 1984.² 307. (1984b)
- Hoffmann, Lothar—Piotrowski, R. G.: Beiträge zur Sprachstatistik. Leipzig, 1979. 214.
- Kelemen János: Visszavezethetők-e a nyelv kategóriái gazdasági kategóriákra?: „A nemes hölgy és a szolgálóleány”, tanulmányok. Budapest, 1984. 168—87.
- Péter Mihály: Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról: ÁNyT. XII., szerk. Dezső László, Hajdú Péter, Telegdi Zsigmond. Budapest, 1978. 221—31.
- Pintér Jenő et al.: Magyar Nyelvvédő Könyv. Budapest, 1938.² 288.
- Rosengren, Inger et al.: Projekt: Fachsprachliche Kommunikation. Lund, 1978/1.
- Rossi-Landi, Ferruccio: Linguistics and Economics: Current Trends in Linguistics, szerk. Seboek, Th. The Hague—Paris, 1974. (Hivatkozás Kelemen János idézett tanulmánykötete alapján.)
- Rossi-Landi, Ferruccio: Ideen zum Studium sprachlicher Entfremdung. Soziolinguistik, szerk. Schaff, A. Wien, 1976. 173—96.
- Schirmer, Alfred: Die Erforschung der deutschen Sondersprachen, 1913: Fachsprachen, szerk. Hahn, W. von, Darmstadt, 1981. 15—39.
- Stassen, Benno et al.: Wörterbuch der Außenhandelspraxis. Berlin, 1977. 218.
- Wandruszka, Mario: Die Mehrsprachigkeit des Menschen. München—Zürich, 1979. 357.

Pongrácz Judit

Szövegkohézió és a globális stilisztikai elemzés

A szövegkohéziót egy sajátos stilisztikai szempontból vizsgálom. Azt taglalom, hogy mi a szerepe, jelentősége a kohézióknak egy szövegnyelvészeti megalapozású stilisztikai elemzésben, amelynek megkülönböztető jegye a globalitás. A vizsgálat eredményeit egy Ady-vers elemzésével világítom meg.

1. Magáról a stilisztikai elemzésről itt csak a leglényegesebb szempontokat vázoló fel, hisz másutt már részletesebben tárgyaltam (Szabó 1982a). Az elemzés elméleti alapjául a szöveg és a stílus közötti viszony szolgál (Szabó 1984).

A stilisztikai elemzés, (itt szűkebb értelemben) egy irodalmi mű stílusának a vizsgálata teljesen alárendelődik egy átfogóbb szövegleírásnak és ezen belül is a műelemzés egészének. Vagyis a stílust nem lehet elszigetelten vizsgálni, hanem csakis az irodalmi mű többi rétegének a leírásával, bemutatásával egybekötve lehet elemezni.

Az elemzés legfontosabb, minden más szempontot meghatározó alapelve a globalításra való összpontosítás. Az elemző nem a részletekre van figyelemmel, hanem az irodalmi szöveg egészére, „globális struktúrájára” (Dijk 1972), hisz a szöveg „egységes egészet alkot” (Halliday és Hasan 1976: 1), sőt „egyedi egész” (Petőfi 1973: 205).

Ez a globalitás azt is jelenti, hogy a szöveg „szervezett komplexitás” (Oomen 1979: 276), vagyis összetett jelenség, több rétegből (vagy más szakszóval: szintből, komponensből) áll. Szerintünk háromból: (1) a megjelenített valóság (eszme, gondolat, érzelem, hangulat stb., a szövegnek a valóságra való vonatkozása), (2) a megjelenítő valóság, illetőleg fikció, (3) a stílus. Mindegyik réteg részstruktúra és mint ilyent önmagában is globális jellegűnek kell tartanunk.

De az elemzés során nemcsak a szöveg belső viszonyait kell vizsgálnunk, hanem a külső tényezőket, feltételeket, körülményeket, a szövegalkotást meghatározó helyzeteket is, például az író életrajzának megfelelő mozzanatait, a társadalomtörténeti feltételeket, a művelődés-, irodalom-, művészet- és stílustörténeti körülményeket, az író más műveit stb. A szöveg ugyanis „a helyzeti és szemantikai szerveződés egysége: egy külső kontextustól függő jelentésfolytonosság” (Halliday és Hasan 1976: 293). Éppen ezért a belső kontextus mellett mindegyik réteg esetében a jellegének megfelelő külső kontextussal is számolnunk kell.

2. Az, amit az így felfogott stilisztikai elemzésről szólva különös nyomatékkal kell kiemelnünk, nem más, mint az elemzés globális célja és jellege. Érthető, hogy legfontosabb módszertani alapelvünk is erre vonatkozik. Ez pedig összefügg a szövegkohézióval.

Az idevágó fő kérdés ugyanis így fogalmazható meg: minek a segítségével lehet az elemzés globális célját megvalósítani, globális jellegét biztosítani? A szövegelméletekből levezethető legfőbb következtetésként a felelet ez lehet: a szövegszervező elv, illetőleg az annak alárendelt szövegkohézió segítségével.

Maga a szövegszervező elv már szóba került (Szabó 1977: 38–40). Ezen a szövegnek egy olyan átfogó sajátosságát értjük, amely az irodalmi mű egészére, valamenynyi rétegére, legkisebb alkotóelemére is jellemző. Látni fogjuk, hogy ez az elv a szövegkohézióra is jellemző.

Ennél jóval többet kell mondanunk a szövegkohézióról, mert meglehetősen eltérően ítélik meg, sok a vele kapcsolatos tisztázásra váró kérdés, és természetesen azért is, mert nemigen tárgyalták épp a minket közelebbről érdeklő stilisztikai elemzés szempontjából.

3. A szövegkohéziónak gazdag szakirodalma van. Ebből kiderül, hogy a rá vonatkozó felfogásokban még nagyobb a tarkaság. Ahány szövegelmélet, annyiféle felfogás. Valóban a szövegkohézió mindegyik értelmezése az alapul szolgáló szövegelmélet tartalmától, jellegétől függ. Emiatt (is) többféleképpen ítélik meg fogalmi tartalmát, osztályozzák változatait, sőt még a szakszóhasználatban is vannak különbségek. Így például Beaugrande-nál és Dresslernél (1981) a *kohézió* a grammatikai, a *koherencia* viszont a tartalommal összefüggő jelentéstani viszonyokat foglalja magába. Hatakeyama, Petőfi és Sözer (1983: 24) úgy véli, hogy a *konnektív* és *kohézió* a szöveg felépítésére, a *koherencia* viszont a szövegben kifejtett helyzetek, tényállások közötti viszonyokra utal. Mi a továbbiakban is csak a *kohézió* műszót használjuk.

E nagyfokú tarkasággal magyarázhatjuk meg azt is, hogy a szövegkohéziónak a stilisztikai elemzésben való hasznosításáról, tehát egy viszonylag egyszerű alkalmazási kérdésről szólva, egy nagyobb kitérővel épp a tisztázás, a véleménynyilvánítás szándékával a szövegkohézió sokféle, vitatott kérdéséről is szót kell ejtenünk.

4. A sokféle nézetet természetesen nem ismertethetjük, csak néhány jellegzetes felfogást említünk meg.

Kiindulópontunk az, hogy a kohézió az egyik legfontosabb szövegsajátosság, olyan, amely minőségileg különbözik a mondaton belüli viszonyoktól, a mondat alkotóelemeit összekötő erőttől (l. azonban Dascal és Margalit 1974, Vasiliu 1979). Mint ilyen a szöveg léténe a feltétele.

Egy másik kiindulópontunk a kérdéses jelenséget egészen részletesen tárgyaló munka, Halliday és Hasan (1976) könyve, mindenekelőtt azért, mert felfogásuk több fontos vonása más szakemberéhez hasonló, sok más nézetre jellemző.

A két szerző úgy véli, hogy a kohézió egy szöveg két eleme (mondata) közötti szemantikai viszony, amit részben grammatikai, részben pedig lexikológiai kategóriák jelölnek, például a határozott névelő, névmás, kötőszó, egy valamilyen általánosító szó stb. Maguk a kölcsönös összefüggések mint utalások, helyettesítések, ráértések, kötések stb. fejeződnek ki. Néhány példa. Utalás: „Egy mondatot írt a táblára. *Erről* nem tudták megállapítani, hogy mit jelent.” Helyettesítés: „Elvesztettem az *esernyőmet*. Vettél-e egy *másikat*?” Hiány ráértéssel: „Kiket láttál az uszodában? Csak Pétert [ti. láttam].”

Látható, hogy a szövegkohézió fogalma Hallidaynál és Hasannál csak a mondatok közötti összefüggéseket foglalja magában. A kohéziókat ezt a fajtáját lineáris, helyi, mondatközi kohézióknak vagy mikrokohézióknak nevezik (Dijk 1972: 277, Petőfi 1983: 22). Következésképpen ezek a kohéziós viszonyok csak mondatfeletti, de még nem igazi szövegszintet képviselnek, más szóval, Halliday és Hasan (1976) és a többi hozzájuk hasonlóan vélekedő szakember felfogása nem elégíti ki a globalitás igényeit.

5. A szövegkohézióknak olyan értelmezéseire van szükségünk, amelyek nemcsak a szöveget alkotó mondatok közötti viszonyokkal, hanem a szövegszintűséggel is számolnak, amelyek beleférnek a globális kohézió vagy más szakszóval a makrokohézió (Dijk 1972: 77, Petőfi 1983: 22) fogalmi körébe.

Ez a globális kohézió azonban nemcsak a szöveghierarchia legmagasabb szintjét jelenti, hanem a fentebb jelzett komplexitásnak megfelelő kiterjedtséget is. Ezért beszél Van Dijk (1979) szemantikai és pragmatikai kohézióról, ezért számol Brinker (1979: 5–8) a kohézió három lehetőségével: grammatikai (szintaktikai és szemantikai), tematikai és pragmatikai. Genot (1979: 535) pedig kifejezetten a kohézió területeiről beszél. Eszerint az irodalmi mű mindhárom fentebb felsorolt szintjének, rétegének megvan a maga saját kohéziója, ami természetesen része a szövegkohézió egészének. Ilyen értelemben beszélhetünk tehát a stílus rétegének megfelelő stíluskohézióról is.

Égészen természetes az is, hogy a már szóba került lineáris, helyi vagy mondatközi kohéziós viszonyok alkotóelemei a globális kohézióknak, pontosabban ezen belül a grammatikai vagy szemantikai részlegnek.

6. Az előbbi megfontolások figyelembevételével felsorolok néhány kohézióértelmezést, olyanokat, amelyek produktívnak és a leginkább alkalmasnak látszanak a globális stilisztikai elemzés számára.

(1) A kohéziót egy átfogó szemantikai sajátosság alkotja (Bellert 1971, Paduczewa 1971), például bizonyos szavak ismétlődése. Balassi Bálint egyik versében (Csókolván ez minap az én szeretőmet) tizenháromszor fordul elő a *lelkem*, amely így a szöveg jelentésszerkezetét alkotja és a vers alkotóelemeinek igazi összetartó ereje. Hasonló a helyzet a szecesszió stilizációját alakító szóismétlésekkel is (például Bródy regényének, *Az ezüst kecskének* egyik fejezetében gyakran ismétlődik a *fehér szó*). Kohéziós szerepüknek velejárója, hogy kiemelik és összefoglalják a lényegét: a tartalmat, a jelentést; a stílust alapvető vonásaira egyszerűsítik.

(2) Eléggé nyilvánvaló forrása a kohézióknak a „topic — comment” vagy a „téma — réma” viszony, vagyis a szövegnek már ismert és az új információkat tartalmazó részei közötti kapcsolat (pl. Dahl 1969, 1974, Sgall 1974, Sgall, Hajičova és Benešova 1973).

(3) A kohézió megállapításának alapja a modális logika is lehet. Genot (1979: 535) szerint a kohézió olyan predikátum, amelynek argumentumai adott (a π -vel jelölt) szerkezetek. Különösen elbeszélésszövegek elemzésében látszik hasznosíthatónak ez a fel fogás.

(4) Mayenowa (1971) szerint a kohéziót egy integráló erejű mondat segítségével állapíthatjuk meg. Ez a mondat egy olyan globális jelentést tartalmaz, amely a szöveg többi mondatában van kifejtve, részletezve. Az integráló mondat rendszerint az első, a bevezető mondat, de lehet az utolsó, és előfordulhat másutt is, sőt az is lehetséges, hogy egyáltalán nincs ilyen mondat. Ez esetben a befogadónak, az elemzőnek kell egy ilyen jellegű mondatot megszerkesztenie.

Ez utóbbi esetre jó megvilágító példa (bár egészen más alapon) Julow (1972: 648) eljárása, aki Balassi Katonaénekének kulcsszavaiból egy olyan mondatot alkot, amelyben benne van a vers mondanivalójának lényege: „végek, vitézek, mező: szebb mindennél”.

(5) Greimas (1966) nyelvi izotópiája a kohézió alapjaként fogható fel. Ez nála az azonos szemantikai egységek (klasszémák) csoportjainak hierarchikus ismétlődéseiből áll, és mint ilyen a szöveg szemantikai kohézióját alkotja. Egy szövegnek többféle tartalmú és különböző hierarchikus értékű, szintű izotópiája lehet (Rastier 1972).

(6) Phillips (1973) szerint a kohézió a témához kötődik. Ha egy szöveg alkotóelemei közvetlenül vagy közvetve egy egységes témához kapcsolódnak, akkor koherens szövegről beszélhetünk.

(7) Hays (1973) úgy véli, hogy a kohézió a szöveg szerveződésétől függ. A következő szövegalkotó tényezőket különíti el: téma, cselekmény, szereplő, stílusalakzat és a szempont. Ezek a tényezők a szöveg szerkezetében egymással kölcsönös viszonyokba, egymást kiegészítő kapcsolatokba kerülnek. Például a téma sok mindenben meghatározza

a szereplők jellemét, a szereplők viszont sok mindent elárulhatnak a témáról, megvilágíthatják a téma nem nyilvánvaló összefüggéseit. Ezek a tényezők nemcsak elbeszélésszövegekben, hanem a megfelelő átváltással bármilyen szövegben lehetségesek.

(8) Van Dijk (1979: 518–9) szövegméletében a kohéziós viszonyokat az ún. makrostruktúra segítségével lehet megállapítani és megmagyarázni. A globális szöveghohéziót meghatározó makrostruktúra a szöveg mélyszerkezetével azonosítható, azaz egy szöveg alapjául szolgáló elvont, logikai szerkezettel. Mint ilyen meghatározza a szöveg globális jelentését is (Dijk 1972: 17). E szemantikai makrostruktúra, illetőleg kohézió mellett Dijk (1979, 1980) a megfelelő pragmatikait is elkülöníti. Ez esetben a makroszabályok a beszédtekerekre vonatkoznak, és segítségükkel azt lehet eldönteni, hogy milyen beszédtekerek általánosíthatók a szöveg globális szintjén.

A mélyszerkezet és szöveghohézió összefüggését mások is jelzik. Bellert (1970) határozottan állítja, hogy a szemantikai elemek ismétlődését, ami az (1) alatt jelzett felfogás lényegét alkotja, a mélyszerkezetben kell vizsgálni. Petőfinek (1971: 232–248) a (re)kompozícióra (szintézisre) vonatkozó nézete magában foglalja a mélyszerkezetből fakadó globális kohézió lehetőségét.

7. A fentebb felsorolt nyolc felfogást és nyilván minden más ezekhez hasonló hasznosítani lehet a globális stilisztikai elemzésben. És egyikük-másikuk kombinációi is lehetségesek.

Természetesen nem foglalkozhatunk mindegyik felfogással és a stilisztikai elemzésben való alkalmazásuk módozataival. Csak egy lehetőséget mutatunk be, azt, aminek az alkalmazása már régóta érdekel. Eddigi tapasztalataim egy olyan elemzési gyakorlati hasznosságát igazolják, amelynek magja Mayenowa (1971) felfogása (l. a megelőző alfejezetben a (4) al.). Eszerint a kohézió alapja egy integráló erejű mondat. A továbbiakban ezzel az egy esettel foglalkozunk.

Az ilyen mondat integráló erejét fókusz jellegűnek kell tekintenünk, olyanak, mint amiben egy szöveg különböző jellegű alkotóelemei bele vannak sűrítve. „Mint magban a növény” (Julow 1972: 648), úgy van benne ebben a fókusz-mondatban a vers mondanivalójának vagy stílusának lényege. Emiatt ezt mint kohéziós jelenséget „fókuszkohézió” nevezhetjük.¹

Ezzel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy e kohézió lényegét nem a szövegalkotó, hanem a befogadó, az elemző részéről szemléljük, hisz egy elemzési modell egyik tényezője, és nem a szövegalkotás tanulmányozásának a tárgya. Tehát a fókuszkohézió, az integráló erejű mondat egy forrás (mag, premissza, kiindulópont), amelyből az irodalmi mű és ezen belül a stílus valamennyi alkotóeleme levezethető.

8. A fókuszkohézió lényegét kiegészíthetjük és megvilágíthatjuk más, mindenképp a fentebb felsorolt kohéziófelfogásokkal és egyáltalán más, idevágó nézetekkel, fogalmakkal.

A fókuszkohézió bizonyos velejárói közel állnak Dijk felfogásához (l. fentebb a (8) al.). Szerinte a befogadó a kohéziót meghatározó makrostruktúra segítségével egy szöveghez egy globális tartalmat tud hozzárendelni. Ez a globális tartalom részben hasonlít az integráló mondat globális és főleg sűrített jelentéséhez.

További hasonló vonások mutathatók ki a fókuszkohézió és Greimas izotopikus kohéziója között (l. fentebb az (5) al.), minthogy ez utóbbi alapját is egyfajta globális

¹ Longacre és Levinsohn (1978: 107) a közlés „fókuszszándéká”-ról beszélnek, és arra is hivatkoznak, hogy Hale ugyanazt „fókusz tartalom”-nak nevezi. Mindkettőt a szövegre vonatkoztatják.

jelentés alkotja. Sőt ezen túlmenően az izotópia elvére alapozó elemzésben úgy járnak el, mint abban, ami a fókuszmondat alapján fejleszthető ki. Ruwet (1964) Louise Labé egy szonettjét úgy írja le, mint egyetlen izotopikus mondat („Je t’aime”) transzformációinak a sorozatát.

A fókuszkohézió néhány sajátossága összekapcsolható Petőfi (1977) újabb elméletének két fogalmával: atomi szöveg és tematikai háló. Az első a szemantikai „ábrázolás” egy komponense. A második a szövegvilág valamennyi jelenségének a foglalata. Mint ez utóbbihoz is hasonló fogalmat idevonhatjuk Beaugrande és Dressler (1981: 94) elméletéből a „hálózat” fogalmát, ami a kohézióval függ össze. Szerintük ugyanis a kohézió úgy fogható fel, mint a fogalmaknak és viszonyoknak egy olyan hálózatban való kombinálásának az eredményét, amelyet egy fő téma körül összpontosult ismeretek alkotnak.

Jó analógiaként említhetjük meg az angol elbeszéléskritikában elterjedt sajátos tényezőt a „szempontot”. Leech és Short (1981: 341) szövegnyelvészeti elbeszélés-elméletükben metaforikusan a fikció „reflektorának” nevezik ezt, és úgy vélik, hogy ha az író a dolgokat, eseményeket egy szereplő szempontjából látatja, akkor ez a szereplő az elbeszélés „reflektora” lesz. A „szempont” köthető minden megnyilatkozásban — ugyanúgy, mint a fókuszmondatban — a „beállítottság” jelzésével járó kisebb vagy nagyobb fokú sűrítettség van, aminek a segítségével a szereplő és egyáltalán az író célját, szemléletét, magatartását könnyebben, sikeresebben meg lehet világítani és magyarázni.

9. Az említett nézetek és fogalmak mellett ugyancsak hasznos analógiák kimutatásának a szándékával a szövegleírás technikák bizonyos eljárásait is idevonhatjuk. Segítségükkel más oldalról is megvilágíthatjuk a fókuszkohézió lényegét, az integráló erejű mondat bizonyos sajátosságait.

Van Dijknél (1972: 6), mint láttuk, szóba kerül az, hogy a makrostruktúra segítségével a befogadó egy globális tartalmat tud egy szöveghez hozzárendelni, azaz megvan az a képessége, hogy egy szöveg tartalmának a kivonatát „adja” (= elkészítse), ami Dijk (1980: 157) szerint a kérdéses szöveg tényleges makrostruktúrájának az egyedi (egyéni, személyi) változata. Ez a tartalmi kivonat és elkészítése hasonlít, és emiatt kapcsolatba hozható azzal, amit Doležel (1971: 103) elbeszéléselemzésében „sűrítésnek” nevez. Szerinte ugyanis az elemzés lényege a tartalomnak mind sűrítettség átírása. Az átírás eredménye: a sűrített tartalom.² Számunka legalább ennyire fontos, ha nem fontosabb az, hogy Doležel (1971: 102–104) e mellett „sűrített kifejezést” is számon tart, ami részben hasonlít az integráló mondat stílustényeinek fókusz jellegéhez.

A tartalmi kivonattal és sűrítéssel bizonyos technikai eljárások is kapcsolatba hozhatók, például: Dijknél (1980: 143) kiválogatás (szelekció), lerövidítés (redukálás) és összevonás (integrálás), Dijknél és Kintschnél (1978: 68–69) az információk csökkentése, kiszűrése és átszervezése törlés, általánosítás, kiválogatás és megszerkesztés segítségével.

Egy szöveglogikai elmélethez kötődő eljárás, a levezetés szintén jelentős analógiának látszik. Dijk (1973: 33) szerint ugyanis egy szöveg formálisan mondatainak mint tételeknek, teorémáknak a levezetésével építhető fel.

Mindezek az eljárások olyan modellként, analógiaként foghatók fel, mint amelyek valamit tükröznek abból, ami a fókuszmondatban megnyilvánuló kohézió felfedezésében, magyarázatában szintén lehetséges művelet.

² Összefügg ez az eljárás azzal, amit talán „magvasítás”-nak lehetne nevezni. Ez Harrisnél (1959) a „kernelization”, amittől nem áll távol (az elbeszélésszövegekre alkalmazott) „háló” és annak „mag”-ja Chatmannél (1968: 14).

10. A szövegkohézió alárendelődik egy magasabb és átfogóbb „princípiumnak”, a szöveg „totalitásának”, amit „szövegszervező elvnek” nevezünk. Ez a szövegalkotásnak vagy a szövegbefogadásnak egyaránt „elve”, és — mint fentebb már említettük — egy olyan átfogó sajátosság (pl. párhuzam, ellentét), amely a szöveg egészére és valamilyeni alkotóelemére, így a kohézióra is jellemző. Mint a kohézió, a szövegszervező elv is itt, témánk körében csakis a befogadás (leírás, elemzés, értelmezés) és nem a szövegalkotás szempontjából számít.

Hogy a kohézió egy magasabb szintű kategóriának rendelődik alá, azt mások is állítják. Dijk (1972: 7–10) is úgy véli, hogy a kohézió alapja a makrostruktúra, ami nélkül a kohézió nem magyarázható meg. Halliday és Hasan (1976: 299) szerint a kohézió része, egyik tartozéka a nyelvi rendszer szöveg- vagy szövegalkotó komponensének.

Ezt az összefüggést azért tárgyaljuk itt, az elméleti rész végén, hogy közvetlen közeléből tudjunk átváltani a következő részre, egy vers elemzésére, ahol a kiindulópontunk a szövegszervező elv lesz.

11. A következőkben egy Ady-vers (Párisban járt az Ősz) stilisztikai elemzését mutatjuk be, amivel elsősorban azt akarjuk megvilágítani, hogy a fókuszkohéziót hogyan tudjuk hasznosítani a globális elemzésben (az elemzés elveiről az 1. alatt felvázolt szempontok mellett l. még Szabó 1982a: 114–30, 1982b: 62–73). Ez az elemzés elsősorban helyszűke miatt a szóba jöhető szempontokat nem mind meríti ki. Így például a kohézióra alapozott elemzési részben csak a stílus alkotóelemeire van figyelemmel, és a történetiség szempontjait (Szabó 1971: 284–6, 1981: 464) is csak részben alkalmazza. Különben a kohézió hasznosítását nem számítva, az elemzés menete, eljárása ugyanaz, mint az eddig megjelölt elemzésekben (pl. Szabó 1982a: 114–30). A vers szövege:

Párisban járt az Ősz

Párisba tegnap¹ beszökött az Ősz.
Szent Mihály² útján suhant nesztelen.
Kánikulában, halk lombok alatt
S találkozott velem.

Ballagtam éppen a Szajna felé
S égtek lelkemben kis rőzse-dalok:
Füstösek, furcsák, búsak, bíborak,
Arról, hogy meghalok.

Elért az Ősz és súgott valamit,
Szent Mihály útja beleremegett,
Züm, züm: röpködtek végig az úton
Tréfás falevelek.

Egy perc: a Nyár meg sem hőkölt belé
S Párisból az Ősz kacagva szaladt.
Itt járt, s hogy itt járt, én tudom csupán
Nyögő lombok alatt.

(1906)

A vers szövegszervező elve az ellentét: a (hasonlóságokból, azonosságokból álló) ellentétpárokat alkotnak. Ez az ellentét valamennyi velejáró sajátosságával jól ki-

vehetően megnyilatkozik mind a kohézió jellegében, mind pedig a vers három elemzési rétegében.

12. A vers fókuszkohéziójának alapja az integráló erejű első mondat: Párisba tegnap beszökött az Ősz. Négy tartalmas szava a vers stílusának mindegyik eszközkategóriáját képviseli: valamennyi jelen van, bele van sűrítve ebbe a mondatba. Ezekből le lehet vezetni a vers valamennyi stilisztikailag releváns elemét. Az integráló erejű mondat szavai, stíluskategóriái (a levezetés forrása) és a versegész stílusának alkotóelemei (a levezetendő elemek) közötti viszonyokat, a levezetés lehetőségét (a szükséges magyarázatokat, érveléseket) és ezen át az így felfogott kohézió egészét a vers szövegszervező elve határozza meg: az ellentét.

A mondat két szava, az *Ősz beszökött* képviseli a vers legátfogóbb, legjellegzetesebb stíluseszközét, a megszemélyesítést. Az azonosság erejénél fogva hozzákapcsolhatjuk az *ősz* valamennyi megszemélyesítést: az *ősz suhant nesztelen, találkozott velem, elért és sügött valamit, kacagva szaladt, itt járt*. Hasonlósági, kategóriabeli kapcsolat alapján összefüggésbe hozhatjuk minden más megszemélyesítéssel: *halk lombok, furcsa és bús dalok, Szent Mihály útja belemeregett, tréfiás falevelek, a Nyár meg sem hőkölt belé, nyugdó lombok*. Ugyanilyen alapon idevonhatunk minden más képet (az eddig még számba nem vettek, azokat tehát, amelyek nem megszemélyesítések): *rőzse-dalok* (a dalok mint rőzsék égtek), *füstös és bíbor dalok*.

Az *ősz*-nek és a *beszökött*-nek külön funkciói is vannak. Az *ősz* különböző hasonlósági képzetársítások alapján a következő szókat vonzza magához: *bíbor* (az *ősz* vörösös színe), *bús* (az *ősz* szomorú, melankolikus hangulata és ennek sokféle asszociációi), *meghalok* (az *ősz* és a halál kapcsolata a vers legfontosabb, leggazdagabb konnotációja) és a lehullt *falevelek*. És összefügg vele az ellentétes jelentésű *nyár* és az erre vonatkozó szók: *kánikula, lomb, meg sem hőkölt belé*.

A *beszökött* külön funkciója egy rejtett grammatikai jelentéssel, a történés kategóriáival függ össze. A befejezett történésminőség és az egyszeri, pillanatnyi történéstartam a vers több azonos kategóriájú igéjével köti össze: *suhant, találkozott, meghalok, elért, belemeregett, meg sem hőkölt belé, itt járt*. Az egyszeriség és pillanatnyiság és egyáltalán a befejezettség a hirtelenség és váratlanság jelentésével társul, minthogy az *ősz* váratlanul és csak egy pillanatra szökött be a nyárba, a halál gondolata a robbanáshoz hasonló hirtelenséggel lepte meg a költőt.

Az ellentét erejénél fogva a *beszökött* és társai összekapcsolhatók a be nem fejezett történésű és a tartós, gyakorító történéstartamú igékkel, *igenyekkel*: *ballagtam, égtek, sügött, röpködtek, kacagva szalad, tudom, nyugdó*. Ezek az igék a nyugodt élet folyamatosságát nyomatékosítják, de azt is sejtetik, hogy a halál gondolatától keltett ijedelem szintén tartós lehet. Látható, hogy a két jelentéktelennek látszó, meglehetősen rejtett grammatikai jelentésből fontos közlési funkciók fakadnak, amelyek egybefogják a vers valamennyi igéjét.

A harmadik szó, *Páris* látszatra jelentéktelenebb, minthogy csak két szót vonz magához: *Szent Mihály útja, Szajna*. Nagyobb a jelentősége azonban, ha a Párizshoz társuló jelentésekre is figyelemmel vagyunk (ha a szóba jöhető külső kontextust is idevonjuk). Ady néhány verséből ugyanis kiderül, hogy Páris a „szép ámulások szent városa” (A Gare de l’Est-en) menekülést jelent számára: „Páris szívén fekszem, | Rejtve, kábultan és szabadon” (Páris, az én Bakonyom). Ez a vers viszont azt sugallja, hogy még Páris sem jelenthet menekülést, védelmet az *ősz*, a halál elől.

A negyedik szó, *tegnap* a vers időviszonyait foglalja magában. Mint múltra utaló időhatározószó magához kapcsolja a felidézett, múltra vonatkozó emlékkép különböző mozzanatait: *beszökött, suhant, találkozott, ballagtam, égtek* stb., és kontrasztként a fel-

idézés jelen idejűségét: *én tudom csupán*. Ez az egyedüli jelen idejű igealak (a *meghalok*-nak jövő időre utaló jelentése van) a tartalomnak egy nagyon fontos részletét nyomatékosítja, azt, hogy az ősz megjelenése a nyárban csak egy percig tartott, mégis az ettől keltett ijedelem, félelem a jelenben is hat.

13. A vers első rétegének, az elvont tartalomnak az elemzéséhez a kiindulópont Király (1970: 475–80) értelmezése, amit stílustörténeti felfogásunknak megfelelően módosítunk és a szövegszervező elvnek megfelelően rendezünk. A halálnak tőle elkülönített kétféle szemléletét ennek az elvnek, az ellentétnek megfelelően polarizáljuk: az idilli (dekadens, átesztétizált) szemlélettel szemben áll a halál tragikus (abszurd, fatális) felfogása.

A halál dekadens vágy, amelynek szépsége, mámore van, hisz az égő rőzséhez hasonló és füstös, furcsa, bús, bíbor dalok szólnak róla. Ezek is azt jelzik, hogy a halál gondolatát áthatja a századforduló, a szecesszió szépítő tendenciája: fényessége, díszítő színezése és ugyanakkor a szomorúság ugyancsak szecessziós dekadens hangulatának megfelelően a sötétítés, tompítás, tűnékenység kiemelése és egyáltalán a zsongító, illúziókhöz kapcsolódó hangulatiság érzékeltetése. Mindebből következően a hangtalanság, halkság az uralkodó hangulat: *nesztelen, halk lombok*. Hogy mennyire a halkság az uralkodó, azt az is bizonyítja, hogy még a „dalok”-hoz sem valamilyen hangadást kifejező ige csatlakozik, hanem az illúziót, a valamilyen mámoros állapotot sejtető „égték”. Fontos persze az is, hogy minden nyugodt, csendes, a mozgás is gyenge vagy lassú: *suhant, balagtam*.

De a halál gondolata nyugtalansággal, félelemmel, hirtelen támadt rémülettel is társul. És ebben Király (1970: 478) szerint már nemcsak a tragikus halál nyilatkozik meg, hanem egy hozzákapcsolódó még mélyebb gondolat is: „az élet értelmetlenségének tragikus érzése”. Érthető, hogy a nyugtalanság miatt megnövekszik a hangerő: a kezdeti *halk lombok*-at a vers utolsó sorában *nyögő lombok* váltják fel. És fokozódik a mozgás: *beleremegett, hőkölt, szaladt*.

Különben az elmúlás, a halál gondolata sok Ady-versnek témája. A halálvágy, amit Király (1970) sok helyt mint élőhalottságot és önhalottságot árnyal tovább, még az Új versek előtti szakaszból is kimutatható. De Király (1970: 468–9) szerint lényeges változás volt az, hogy „a vádló-panaszló halál átesztétizált halállá változott”, hogy a korábbi „komor, sűrű halál megszépült: sugárzást kapott”. Erről tanúskodik a Párisban járt az Ősz dekadens, idilli, szépítő halálképe, ami sok más verséből kimutatható: „a bús, nagyszerű Sötét” (A Holnap elébe), „óh, gyönyörűség éjszakája: | Szememet már lefogták szépen” (Ha a szemem lefogták). Magának a dekadens szemléletnek a csúcsa minden bizonnyal A Halál rokona. De ugyanekkor az elemzett versünkben az idill mellett a tragédia is jelen van. Igaz — állítja Király (1970: 480) —, hogy ez még tragikus dekadencia, ami aztán átadja helyét a „lét értelmetlenségének tükré”-t jelző abszurdizáló halálnak” (A fekete zongora vagy Sírni, sírni, sírni). Nem sokkal később a „halál” már nem annyira izgató, idegesítő téma: „Ma már a Halál sem félelmes” (A szűz Pilátus), hanem inkább képanyag, motívum, analógia (pl. A Halál lovai, Zilahi ember nótája, A menekülő Élet, Magyar fa sorsa).

14. A második réteg a fentebb körvonalazott tartalmat megjelenítő valóság. Ez a közeget itt nem más, mint a két évszak, a nyár és az ősz ellentéte.

A nyár melege (kánikula) szembeállítható az ősz hidegségével. Ez a vers szövegében meg nem fogalmazott konkrétum magából az őszből mint hidegebb évszaktól következik, amihez hozzátársul az őszhöz és elvont jelentéséhez, a halálhoz kötődő dermesztő, ijesztő hangulat (beleremeg, nyög).

A nyár kellemessége (zöld lombok, dalok) ellentétes az őszi kellemetlenségével, különösen a feltűnően hangsúlyozott gúnyos, fölényes viselkedésével (kacagva szaladt).

Végül a nyár nyugodtsága és közömbössége (halk, meg sem hőkölt belé) ellenlábasa az őszihöz kötődő sokféle mozgásnak és nagyfokú nyugtalanságnak (beszökött, suhant, beleremegett, röpködtek, nyögő).

Látható, hogy maga a két évszak, valamint a rájuk vonatkozó szavak konkrét és elvont (gyakran metaforikus, szimbolikus) jelentésben szerepelnek. Ezek közül kétségkívül a legfontosabb az őszinek a halálra utaló jelentése. A nyárhoz viszont a fentebb említett részletek miatt részben idilli, dekadens hangulati tartalom kapcsolódik.

Ez a két évszak, de főleg az őszi és egyáltalán az évszakok gyakori „megjelenítői” a vers tartalmával egybeeső vagy ahhoz hasonló jelentéseknek. Az őszi és a halál kapcsolata sok helyen feltűnik, például: „Ősz lesz. Mintha a halál jönne” (Lázár a palota előtt). Nem ritka az őszi és az öregedés kapcsolata sem: „Láttam... Őszi virágát Legény-volt őszi szívemnek” (Őszben a sziget). Ennél jóval ritkább a nyár. De így is sokféle jelentést sugall. Itt például, mint az elemzett versben idilli hangulatiságot sejtet: „Az elnémított remete | Mint hó-nyári melódiák | Süket délutánokban úszván” (A némulás bosszúja).

15. A harmadik réteg, a stílus legfontosabb sajátosságait és eszközeit a kohézió elemzése során már tárgyaltuk. Itt most a szövegszervező elvnek megfelelő globális kategóriák szerint rendezzük őket.

A kohézióról szóló részben megállapítottuk, hogy a vers legátfogóbb és legjellegzetesebb stílus eszköze a megszemélyesítés. Ezek a megszemélyesítések, továbbá valamennyi más kép, valamint a stílus mindegyik alkotóeleme az ellentétnek megfelelően vehető számba. Valamennyiük ellentétpárokba sorolható. Ezek közül mint fontosabbat, átfogóbbat hármat emelek ki:

(1) a halkságot, csendességet, gyenge mozgást és a hangosságot, nyugtalanságot, mozgalmasságot kifejező szók ellentéte: *suhant, halk* — *züm, züm, nyögő, beleremegett*;

(2) a lassúságot és a gyorsaságot, hirtelenséget kifejező igék ellentéte: *ballagtam, égtek* — *beszökött, suhant, beleremegett, szaladt*;

(3) az ige nélküli és az igés (igeneves) képek ellentéte: *halk lombok, rőzse-dalok, tréfás falevelek* vagy *füstös, furcsa, bús, bíbor dalok* — *az őszi beszökött, suhant, az őszi szaladt, nyögő lombok*.

Pusztán a (3) alapján megállapíthatjuk, hogy a stílus globális szintű átfogó sajátossága a nominális és igés ellentét. Az (1) és (2) idevonásával ez a sajátosság még átfogóbbá, statikus és dinamikus ellentétté szélesíthető, amit a verszene és a versszerkezet hasonló jellegével is kiegészíthetünk.

A statikus és dinamikus ellentéthez társíthatjuk a versritmus lassúságát, illetőleg gyorsaságát. Ezt többek között azzal magyarázhatjuk, hogy az első két szakaszban úgyahogy érvényesül a lassú tempóval járó ugyan nem tiszta, hanem vegyített és lazított jambikus séma, és hogy az „Ady-tízesekben (Szepes és Szerdahelyi 1981: 426) a félsorokat elvágó metszetek jó része szabályos, ami egyenletessé teszi a ritmust. A harmadik és negyedik szakaszban viszont jóval több a »szabályostól« való eltérés, több a kihagyás, emiatt is gyorsabb, sőt »zihálóbb«” (Király 1970: 478) a ritmus.

Ugyancsak a fentebbi ellentétet egészíti ki a stílussal csak részben összefüggő versszerkezet. A vers felépítésére egy rejtett, de mégis igazolható láncszerűség jellemző, hisz alapja az integráló erejű mondat két szavából (*őszi, beszökött*) kiinduló párhuzamos láncolat. A másik két szóhoz (*Páris, tegnap*), mint láttuk, a sok és sokféle konnotáció (pl. Páris mint nem menekülés) vagy az elvont idősíkok miatt kevés tényleges szóelőfordulás kapcsolódik, ezért kihagyásos, csonka láncolatukat itt elhanyagolhatjuk.

Az első lánc alkotóelemei, láncszemei az *ősz* előfordulásai akár kiírt, tényleges, akár ráértétes formájában (pl. „elért az Ősz”, de „itt járt [ti. az Ősz]”). Az *ősz* előfordulásai láncszemenként kapcsolódnak össze és az ezekből összeálló lánc végigvonul a vers egészén, átfogja az egész versszerkezetet.

A második, a *beszökött*-el kezdődő lánc alkotóelemei a vers igéi, az *ősz* és más fogalmak megszemélyesítői, a tartós és pillanatnyi grammatikai jelentés hordozói.

A két lánc alkotóelemei szemantikailag kiegészítik egymást: az első láncba a megszemélyesített *ősz*, a másodikba az *ősz*-t (és más fogalmakat) megszemélyesítő igék tartoznak. E kétféle jelentés és funkció egymással ellentétes: az *ősz* lánc statikus, az igéké viszont dinamikus. És ez megfelel a vers szövegszervező elvének, az ellentétnek. Egymással ellentétes tartalmukkal kiegészítik a stílusbeli ugyancsak statikus és dinamikus ellentétet.

A vers stílusa a benne megnyilvánuló két századfordulói irányzatot, a szecessziót és a szimbolizmust kevésbé feltűnő színekkel képviseli.

Mint a tartalom elemzése során láttuk, a szecessziós életérzésekkel összefüggő idilli, dekadens halálszemlélet kifejező díszítő, szépítő funkciójú szavak: (1) a szecesszióban közkedvelt fényes jelenségeket példázó (égő) *rőszedel* és maga az *ég* ige, valamint a *bíbor*, (2) a dekadens szomorúságra utaló *bús* szó, valamint az illúziókedveléssel összefüggő érzettompítás, a sötétítés és tűnékenység kiemelése a *füstös*-sel.

A szimbolizmus ennél jóval gyengébben képviselt, és az a kevés is, ami erre vallana meglehetősen rejtett módon érvényesül. Emiatt a verset távolról sem tekinthetjük igazi szimbolista műnek. Az *ősz* a maga elvont jelentésével (elmúlás, halál) aligha fogható fel szimbolista szimbólumként. Valamivel többet mond e tekintetben az eléggé feltűnő szinesztézia: a *dalok égtek*, valamint a zeneiség több formája, mindenekelőtt a hangszimbólumnak tekinthető kettős alliteráció: *füstösek, furcsák, búsak, bíborak*, továbbá a verszene. Az eléggé feltűnő (a hagyományost széttörő, „szabálytalan”, és a költő saját prozódijából fakadó) verszene, elsősorban a második részben, ahol a „ziháló” ritmusa a halálfélelem ideges nyugtalanságát sejteti. Ennek a kifejező ritmusnak a jelentőségét maga Ady így méltatta: „A versnek forrósága és belső ritmusa lesz a lelke” (A Grand Guignol).

16. Az elmondottakból, az elméleti fejtegetésekből és az elméletet igazoló, példázó elemzésből kiderült, hogy a kohézió számbavétele, hasznosítása lényeges szempont, hisz javítja, gazdagítja a szövegszervező elvre alapozó globális elemzést. Ez az elemzés igazi ellenlábasa mindenféle „elszigetelő” és nem termékeny „atomizáló” eljárásnak, többek között a szövegmagyarázat francia változatának (explication de textes), amelyik a szöveget alkotó szavakat vizsgálja egyenként és rendszerint előfordulásuk sorrendjében vagy Leo Spitzer módszerének, amelynek kiindulópontja egy vagy több részlet.

Kiderült a vizsgálatból persze az is, hogy az újabb szövegelmélet termékeny kohézióértelmezésekkel gazdagítják az egyedi szövegtudományokat, köztük a stilisztikát is. De az is nyilvánvalóvá vált, hogy a különböző kohéziófelfogásokhoz kapcsolódó tisztázásra váró, vitás kérdések közvetve a stilisztikát is érintik.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a szöveghohézió igazi módszertani jelentősége a stilisztikán belül ma még csak a stilisztikai elemzésben mérhető fel, minthogy egy másik ága, az egyéni stílus vagy a funkcionális stílusok jellemzése még távol áll a tényleges szövegnyelvészeti megközelítésekétől. Tehát más ágak szempontjából a szöveghohézió jelentősége kisebbnek látszik. Igaza lehet Leechnek és Shortnak (1981: 245) abban, hogy a kohézió nem mindenben jelentős tényezője a szépírói stílusnak. Hasonlatuk szerint az épületet összetartó keret ritkán a legérdekesebb része az épület architektónikájának.

Külön következtetésként szólnunk kell az irodalmi mű harmadik rétegének, a stí-

lusnak megfelelő részkohézióról, a „stíluskohézióról”, ami nem más, mint a mű stílusát alkotó elemek (stílustények) összetartó ereje. Az így felfogott stíluskohézió elfogadható, számon tartható kategória. De eltúlozni, mindenes tényezőnek megtenni nem szabad. Éppen ezért világos megkülönböztetésként a stíluskohéziót el kell határolnunk egy több évtizedes múltra visszatekintő felfogás alaptényezőjétől, amelynek a lényegét így lehet megnevezni: a stílus mint kohézió (l. ennek jogos bírálatáról Todorov 1971: 30). Több szakember (pl. Kayser 1948, Leo 1966, Vianu 1968) is úgy véli, hogy a stílus (persze egészen tág értelemben véve) az irodalmi alkotás egységét, totalitását, harmóniáját jelenti, amivel mint túlzással nem lehet egyetérteni.

Szabó Zoltán

Irodalom

- Beaugrande, R. és Dressler, W. 1981: *Introduction to Text Linguistics*. London — New York.
- Bellert, I. 1970: On a Condition of the Coherence of Texts. *Semiotica* 2; 1971. O pewnym warunku spójności tekstu [A szövegkohézió egy feltételéről]. *Mayenowa* (szerk.).
- Brinker, K. 1979: Zur Gegenstandbestimmung und Aufgabestellung der Textlinguistik. *Petőfi* (szerk.).
- Chatman, S. 1968: *New Ways of Analyzing Narrative Structure with an Example from Joyce's Dubliners*. *Language and Style* 2.
- Chatman, S. (szerk.) 1971: *Literary Style: A Symposium*. London — New York.
- Dahl, Ö. 1969: *Topic and Comment — A Study in Russian and General Transformational Grammar*. Göteborg — Stockholm; 1974: *Topic-Comment Structure Revisited*. Dahl (szerk.).
- Dahl, Ö. (szerk.) 1974: *Topic and Comment, Contextual Boundness and Focus*. Hamburg.
- Dascal, M. és Margalit, A. 1974: A New 'Revolution' in Linguistics — 'Text Grammars' vs. 'Sentence Grammars'. *Theoretical Linguistics* 1—2.
- Dijk, T. A. van 1972: *Some Aspects of Text Grammars*. The Hague — Paris; 1973. *Text Grammar and Text Logic*. *Petőfi és Rieser* (szerk.); 1979. *New Developments and Problems in Textlinguistics*. *Petőfi* (szerk.); 1980. *Text and Context Explorations in the semantics and Pragmatics of Discourse*. London — New York.
- Dijk, T. A. van és Kintsch, W. 1978: *Cognitive Psychology and Discourse: Recalling and Summarizing Stories*. *Dressler* (szerk.).
- Doležel, L. 1971: *Toward a Structural Theory of Content in Prose Fiction*. Chatman (szerk.).
- Dressler, W. (szerk.) 1978: *Current Trends in Textlinguistics*. Berlin — New York.
- Genot, G. 1979: *Narrativity and Text Grammar*. *Petőfi* (szerk.) 1979.
- Greimas, A. J. 1966: *Sémantique structurale*. Paris.
- Halliday, M. A. K. és Hasan, R. 1976: *Cohesion in English*. London.
- Harris, Z. S. 1959: *Linguistic Transformations for Information Retrieval*. *Proceedings of the International Conference on Scientific Information*. Washington (D. C.). Vol. II.
- Hatakeyama, K., *Petőfi* S. J. és Sözer, E. 1983: *Text, Connexity, Cohesion, Coherence*. Bielefeld. (sokszorosított kiadvány)
- Hays, D. G. 1973: *Textual Organization*. Buffalo. (sokszorosított kiadvány)
- Julow Viktor 1972: Balassi Katonaénekének kompozíciója. *ItK.* 5—6.
- Kayser, W. 1948: *Das sprachliche Kunstwerk*. Bern.
- Király István 1970: *Ady Endre*. I—II. Budapest.
- Leech, G. N. és Short, M. H. 1981: *Style in Fiction — A Linguistic Introduction to English Fictional Prose*. London — New York.
- Leo, U. 1966: *Stilforschung und dichterische Einheit*. München.
- Longacre, R. és Levinsohn, St. 1978: *Field Analysis. of Discourse*. *Dressler* (szerk.) 1978.
- Mayenowa, M. R. 1971: *Spójność tekstu a podstawa odbiorcy* [Szövegkohézió és a befogadó álláspontja]. *Mayenowa* (szerk.).
- Mayenowa, M. R. (szerk.) 1971: *O spójności tekstu*. [A szövegkohézióról]. *Wrocław stb.*
- Oomen, U. 1979: *Texts and Sentences*. *Petőfi* (szerk.).
- Paduczewa, J. 1971: *O strukturze akapitu* [A bekezdés szerkezetéről]. *Mayenowa* 1971.

- Petőfi S. János 1971: Transformationsgrammatiken und eine ko-textuelle Texttheori. Frankfurt am Main; 1973: Towards an Empirically Motivated Grammatical Theory of Verbal Texts. Petőfi és Rieser (szerk.); 1977: Text Representation and Lexicon as Semantic Network. Bielefeld. (sokszorosított kiadvány); 1983: Towards a Semiotic Theory of Verbal Texts — On General Verbal Semiotic Textological Research in Europe. I. Research Topics, Aims, and Methodological Questions. (sokszorosított kiadvány).
- Petőfi S. János (szerk.) 1979: Text vs. Sentence. Hamburg.
- Petőfi S. János és Rieser, H. (szerk.) 1973: Studies in Text Grammar. Dordrecht — Boston.
- Phillips, B. 1979: Topic Analysis. (sokszorosított kongresszusi előadás: International Conference on Computational Linguistics. Pisa)
- Rastier, F. 1972: Systématique des isotopies. Essais de sémiotique poétique. Paris
- Ruwet N. 1964: Analyse structurale d'un poème français. Linguistics 3.
- Sgall, P. 1974: Focus and Contextual Boundness. Dahl (szerk.)
- Sgall, P., Hajičová, E. és Benešová, E. 1973: Topic, Focus and Generative Semantics. Kronberg.
- Szabó Zoltán 1971: Történetiség és stilsztika. MNy. 3; 1977: A mai stilsztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár; 1981: Text Levels and Their Historical Dimensions. Revue roumaine de linguistique 5; 1982a. A szövegnyelvészet stilsztikai jelentősége. A szövegvizsgálat új útjai. Szerk. Szabó Zoltán. Bukarest; 1982b: Szövegnyelvészet és stilsztikai elemzés (József Attila: Favágó). Nyr. 1; 1985. The Importance of Text Coherence for the Global Stylistic Analysis. Text Connexity, Text Coherence. Aspects, Methods, Results. Sözer E. (szerk.). Hamburg.
- Szepes Erika és Szerdahelyi István 1981: Verstan. Budapest.
- Todorov, T. 1971: The Place of Style in the Structure of the Text. Chatman (szerk.) 1971.
- Vasilii, E. 1979: On Some Meanings of 'Coherence'. Petőfi (szerk.) 1979.
- Vianu T. 1968: Studii de stilistică. București.

Szó- és szólásmagyarázatok

Ismerem még szilvafa korából. Mint az ÉrtSz. egykori munkaközösségének tagja emlékszem arra, hogy az ötvenes évek második felében egyik buzgó munkatársunk, Nyigri Imre nyomatékosan szorgalmazta, hogy ez a tőle szívesen használt szólás kerüljön bele az ÉrtSz.-ba. Javaslatát Lengyel Lajos és Loványi Gyula is támogatta. A szótár frazeológiai anyagának gondozója, O. Nagy Gábor, e szólást nem ismerte, s irodalmi adatot sem talált rá. Homályban volt előtte a különös szólás eredete, keletkezésmódja is. Az O. Nagy Gábor halála után az MTA Nyelvtudományi Intézetének tulajdonába került kéziratos szólásmagyarázó anyagból kitűnik, hogy argó eredetűnek gyanította. 1960 folyamán O. Nagy végre maga is hallotta a szólást a „Három tavasz” című operettben. (L. uo. a kéziratos anyagban.) Mindezek alapján O. Nagy Gábor teljes joggal felvette a szólást az ÉrtSz. *szilvafa* szócikkének végére ekképpen: „Sz: (*ritk, gúny*) [= ritka, gúnyos] ismerem (még) ~ [= szilvafa] korából: ismerem még abból az időből, amikor jelentéktelen ember volt” (ÉrtSz. 6: 278). Hasonló értelmezéssel és „elavulóban” minősítéssel szerepeltette a szólást O. Nagy Gábor a „Magyar szólások és közmondások” (Bp., 1966. 641) című összefoglaló művében is. L. még ÉKsz. 1288: „Sz: *kiv* [= kiveszőben, elavulóban]: ≈ [= szilvafa] korában, korából: jelentéktelen ember k.”

Azóta én magam is figyelemmel kísértem e szólást, s megállapítottam, hogy időnként fel-felbukkan a mai nyelvben is. Nemrég a rádió egyik prózai adásában hallottam. S váratlanul az eredetére, keletkezésének körülményeire is fény derült. Ember Mária Viccgyűjteményében (Bp., 1985. 35) a „Paraszt viccek” fejezete tartalmazza a következő, „Régi ismeretség” feliratú viccet: „Új fakesztet állítanak fel a falu végén. Az összesereglettek mind leveszik kalapjukat, csak Kovács nem. Észreveszi a pap, rászól: — Kovács uram, miért nem veszi le a kalapját a mi urunk Jézus Krisztus előtt? Kovács így felel: — Azért nem, tisztelendő úr kérem, mert én még ismertem szilvafa korában.”

A szólás tehát egy hatásos vice csattanójából önállósult. A tréfás történetek, közkeletű adomák, viccek csattanójából nem kevés szólás született. A régebbiek közül ilyen az *előre iszik a medve bőrére; ha akarom, vemhes, ha akarom, nem vemhes; megrázza, mint Krisztus a vargát* stb. Az újsütetű szólások közül közismert vice csattanójára megy vissza a *most itt állok megfürödve; túl szép a menyasszony; lenyeli a békát* stb. (Az adomás szólások kérdésköréhez l.: Éri-Halász Imre: Ki ne mondja! Bp., [1943.] 113; O. Nagy Gábor: MNyTK. 87. sz. 16—9, Mi fán terem?³ [1979] 78—9.)

Kiss Lajos

Szamosszeg földrajzi nevei és a népetimológia. Egy korábbi tanulmányomban (NyK. 75:412—3) említést tettem a szamosszegi *Küsszeg* dűlőnévvel kapcsolatban arról, hogy e Kraszna—Szamos közén fekvő település lakóinak körében mennyire dívik és mennyire fontos az általuk használt földrajzi nevek népetimológiával történő értelmesítése

akkor, ha a név valamilyen oknál fogva nem mutat számukra jelentéstartalmat. A népetimológiának ez a jelentést adó funkciója addig nem zavaró a névkutató számára, amíg nem jár a név hangalakjának megváltoztatásával, mint azt az említett *Küsszeg* esetében is tapasztalhattuk. Akkor viszont, ha a népetimológia a név eredeti hangalakját is eltorzítja, könnyen tévútra léphet magyarázatával az etimológus.

A következőkben három ilyen jelentés nélkülivé vált, és a népetimológiával eltorzított hangalakú szamoszegi földrajzi név magyarázatát próbálom megadni.

1. *Bolondtér*. — Pesty Frigyes (vö. OSZK. Fol. Hung. 1114.) 1864-es országos gyűjteményének szamoszegi anyagában bukkan föl ez a szántót-kaszálót jelölő fura földrajzi név. Kihalt, történeti adatnak kell tartanunk, minthogy Szamoszeg ma élő lakossága már nem ismeri. A múlt századi adatközlő — névszerint Balogh Sándor, korabeli szamoszegi főjegyző — ahhoz a most is *Kocsorhtát* néven ismert dűlőhöz rögzíti az adatot, ami az egykori *Kocsord*, újabban *Falujok* (saját gyűjt.) néven csatornásított patak mellékén fekszik, s egykor az Ecsedi-láp északi pereme volt.

Ha teljes mértékben megbízhatnánk a főjegyzés hitelében, talán valami eseményt kereshetnénk a név mögött. Balogh Sándor főjegyző azonban bizonyosságát adta pontatlanságának több, általa lejegyzett adatban. A természetes szemlélet és népnyelvi sajáttság alapján kialakult *Kutyaszeg* 'veszélyes folyókanyarral zárt terület' (saját gyűjt.) dűlőnevet például *Kukja Szeg* (I. Pesty i. m.) formában regisztrálta, talán szépítő szándékkal, és hasonlóan *Szurok Mező* (uo.) nevet formált a ténylegesen *Szuroknyilas* (saját gyűjt.) alakban használt dőlőnévből is. Így gyanakvással kell fogadnunk a *Bolondtér* adatot is.

Véleményünk szerint egy *-d-* nélküli **Bolontér*, esetleg **Balantér* névformát lehet hitelesíteni az adatból, ami hasonló hangzása alapján, értelmesítő népetimológiával vagy a főjegyző pontatlansága alapján formálódott *Bolondtér*-ré. A kikövetkeztetett földrajzi név kételemű volt. Első tagjában azt a 'sáros, mocsaras' jelentésű szláv *blatnъ* szót kereshetjük, amelyik megtalálható a *Balata-tó* és *Balaton* földrajzi nevekben is (vö. Kiss: FESz. 80); második eleme pedig azonos a valószínűleg finnugor eredetű és 'kis patak' jelentésű *ér* szavunkkal (vö. TESz. 1: 779). Ennek az egyzetetésnek sem hangtani, sem jelentéstani akadálya nincs, sőt településtörténeti és környezeti támogatást is kapunk a magyarázathoz.

Az etimonként idézett szláv *blatnъ* szó a szabályos mássalhangzótorlódás feloldásával **Boloton* ~ **Balaton* alakban honosodhatott meg a magyar nyelvben, ebből pedig ugyancsak szabályos hangátvetéssel **Bolont-* ~ **Balant* forma alakulhatott ki. A nazálisnak ilyen metatézisére éppen Szamoszeg történeti és szláv eredetű névanyagában nyújt példát. 1357-ből kimutatható a község határából egy rég elpusztult falunak az a *Tehenye* neve (vö. Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940. 210), amit a mai szamoszegiek *Tenyhe* (saját gyűjt.) alakban jelenleg is használnak dűlőnévként. Így a metatézis lehetősége kétségtelen adatunkban. Ami pedig a magyarázat jelentéstani oldalát illeti, arra a környezet ad bizonyítékot. Már említettük, hogy a magyarázott névvel jelölt terület a *Kocsord* nevű patak mellékeire lokalizálható, s így annak mellékvízét jelölte eredetileg. Ez a környezet viszont még hozzátartozott az egykori Ecsedi-láp északi peremvidékéhez, ami biztosan magyarázza a szláv etimon 'sáros, mocsaras' jelentését. Ha mindehhez hozzátesszük, hogy Szamoszeg történeti névanyagában a már említett *Tenyhe* név mellett számtalan szláv eredetű adat található: 1322. *Bachna* ~ 1324. *Bacna* (Mező András—Németh Péter: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza, 1972. 114—5), 1357. *Glyzka* (vö. Maksai i. m.), 1891. *Gelyvás*, *Debri szeg* (Kataszteri birtokvázlatok. Szamoszeg, 1891.) stb., akkor eloszlanak kétségeink a szláv eredetet illetően is.

Végül is azt mondhatjuk, hogy szláv névadással posványos, sáros vize alapján kialakult a középkori *Bolont- víznév, amit a későbbi magyar lakosság átvett, és nyelvhasználatához alakított. Később értelmesítés céljából hozzákapsolták az ér finnugor eredetű szót, jelezve vele, hogy egészen kicsi patakocskáról van szó. Mikor pedig a patak idővel kiszáradt, a név átkerült a medret környező területre is. Így azonban elvesztette jelentésének valóságát, s hangzása alapján a lakosság belemagyarázta a *bolond* és *tér* szavakat. Az 1864-es följegyző aztán ezt az alakot rögzítette.

2. *Lickajitag*. Szamossszeg északnyugati területén az *Óyucska-Karaszna* (saját gyűjt.) jobb partján található egy kisebb birtoktest, amit a lakosság fiatalabb rétege *Lickajitag* néven emleget, a legidősebbek viszont a *Lickóytag* ~ *Liszkóytag* (saját gyűjt.) névváltozatokat használják jelölésére. E névváltozatokról azt tartják a szamossszegiek, hogy a terület egykori *Lickai* nevű birtokosa után keletkezett alakokról van itt szó. A mai szamossszegi családi nevek között azonban ez a név nem található meg, mellőzi az 1772-től folyamatosan vezetett helyi, református egyházi anyakönyv is, sőt a korábbi fölbukkanó írásos emlékek sem ismerik. Így földrajzi nevünk személynévi eredetét kétségesnek kell tartanunk, valószínűbbnek mutatkozik egy köznévi eredeztetés.

Kniezsa István (MNy. 4: 203) kimutat a közelben egy középkori *lizkoua* alakú földrajzi nevet, és hihetően igazolja, hogy az egy 'mogyoró' jelentésű szláv szóra vezethető vissza. Úgy véljük, ha adataink közül az idősebbek által használt *Lickóytag* ~ *Liszkóytag* változatokat tekintjük eredetibb formának, semmi akadályja annak, hogy egy olyan 'mogyoró' jelentésű szláv szóban keressük nevünk etimonját, mint aminek a töve megtalálható az orosz лесщина 'mogyoróbokor' szóban is (vö. Hadrovics—Gáldi: Orosz — magyar szótár. Bp., 1977. 1: 751). Ez esetben a fiatalabbak által használt *Lickajitag* változat olyan utólagos fejleménynek tekinthető, ami népetimológiával személynévesített formát mutat.

A szlávból való származtatás lehetőségét igazolják azok a szamossszegi és szláv eredetű földrajzi nevek, amelyeket előrébb a *Bolondtér* név magyarázatakor már idéztünk; a hangtani megfelelést is tisztázta már Kniezsa István említett munkájában. Jelentéstani tekintetben pedig gazdag bizonyítékkal szolgál Pesty Frigyes ugyancsak idézett gyűjteményének szamossszegi anyaga. E gyűjtemény a *Lickajitag* szomszédságában minden oldalról erdőket jelez a *Kórogy hát*, *Bolhásszeg*, *Gelyvás* erdőnevekkel még 1864-ben is. Ennek alapján pedig csak arra gondolhatunk, hogy ez az erdőségekkel közbezárt terület olyan bozótos terület lehetett régebben, melynek jellegzetes növényzete a mogyoró volt. Így a név 'mogyorós'-féle jelentéssel és szláv névadással alakulhatott ki, amit a magyar lakosság is használatba vett. A növényzet eltűnésével később kiegészült a név a magyar *-itag* elemmel azon az alapon, hogy egyetlen birtoktestet alkothatott, majd az előtag eredeti jelentését nem ismerő magyarok népetimológiával egy hiteltelen családi nevet magyaráztak bele.

3. *Mák hely*. — A név falurészt jelöl Szamossszeg északi területén. Ennek keleti oldalán a Szamos holt ága található, nyugaton a *Bigecs* (saját gyűjt.) nevű falurész, északon pedig az a lapos terület, amit Pesty idézett 1864-es gyűjteménye *Sujmos tó* néven emleget. Ez utóbbitól északra mindenütt erdőségekre utalnak a történeti nevek. — Fontosnak tartottuk itt ezt a kis környezetismertetést előljáróban, minthogy Szamossszeg mai lakosságának hitelt nem igen érdemlő magyarázata szerint a névadás annak alapján történt, hogy a falurész területén korábban *mák* természetességgel foglalkoztak volna. Ennek a lehetőségnek azonban két tényező is ellentmond. Először is nehéz elképzelni, hogy évszázadokkal ezelőtt a kilométernyi hosszúságú és csaknem olyan szélességű területet máktermelésre használta volna a lakosság úgy, hogy arról a névhez kapcsolt néphagyomá-

nyon túl semmi más emlék nem maradt volna fenn. De ellentmond a név népies magyarázatának a névvel jelölt terület történeti környezete is. Ahogy már említettük, minden oldalról erdő határolta. Pesty Frigyes 1864-es anyagában a *Kórogy hát* erdő egyenesen úgy jelentkezik, hogy délkeleti csücskével kapcsolódik a *Mákhely* nevű falurészhez, a nyugati szomszédként jelentkező *Bigecs* névről pedig kiderült, hogy a 'tövis, tüske' jelentésű *bigecs* tájszóra vezethető vissza (vö. Balogh László: NyK. 72: 105; Csúry: SzamSz.), s mint ilyen, maga is erdőségre, erdőalja területre utaló név. Mindezek alapján tehát azt találjuk valószínűbbnek a *Mákhely* falurésznevével kapcsolatban, hogy a környezethez igazodva inkább erdő lehetett betelepülése előtt, mint máktermesztésre használt terület. Ezért a név első elemében nem a *mák* szót véljük megtalálni, hanem azt az ismeretlen eredetű *makk* (vö. TESz. 2: 824–5) szót, ami a tölgy illetve bükk terméseként tölgy-, illetve bükkerdőre mutat. A név második, ugyancsak ismeretlen eredetű, 'kisebb földterület, szállás' jelentésű *hely* eleme (uo. 88) pedig arra utal, hogy a terület a névadás idején már erdőirtás lehetett. A *Mákhely* falurésznevet így eredetibb alakjában *Makkhely-nek hisszük ilyen értelmezéssel: olyan terület, hol valamikor tölgy- vagy bükkerdő volt.

A név első elemében mutatkozó *a > á* magánhangzónyúlás abból adódik, hogy az egykori erdőség emlékének az elhomályosulásával a lakosság értelmetlennek tartotta a *Makk*-névelemet, s népetimológiával a *mák* szót magyarázta a névbe. Hogy egy növény termése alapot adhat a földrajzi név kialakulására, arra Szamosszeg közvetlen szomszédja, Szamoskér szolgál példával történeti névanyagából. E község határába olvadt a tőle délre fekvő, 1274-ben még lakott településként jelentkező *Mok* ($\sim$ *Makod*) falu, melynek nevét ugyancsak a *makk* köznévből származtatják kutatóink (vö. Mező – Németh i. m. 113–4). Így nem lehet kétségünk a szamosszegi *Mákhely* név esetében sem.

Balogh László

Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű igék. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 201 oldal

Kiemelkedő jelentőségű munkák egész sora után Benkő Loránd ismét fontos tárgyú könyvvel tette gazdagabbá a magyar nyelvtudományt.

Mivel a cím új műszozt tartalmaz, az Elöl járó megjegyzések (5–9) természetesen ennek magyarázatával kezdődnek. Benkő azokat az igéket nevezi fiktív tövűeknek, „amelyek képzőt (esetleg csak történeti elemzéssel kimutatható képzőt) hordoznak magukon, tövük azonban önálló lexémaként nem él, illetőleg valamely meghatározott korban – adataink tanúsága szerint – nem élt nyelvünkben” (5). A szerző igen nehéz feladatra vállalkozik, amikor egy sok ezer lexémából álló, szövevényes problematikájú igecsoporthoz nyelvünk egész történetére kiterjedő vizsgálatát tűzi ki célként maga elé. Nyilvánvaló, hogy az effajta vizsgálódáshoz egyrészt a szinkrón és diakrón szempontok egészséges arányú ötvözése, másrészt a történeti morfológia, a szótörténet és etimológia kiváló ismerete, emellett pedig filológiai gondosság, ötletesség, magas szintű elemzőképesség és kritikai érzék szükséges. Nemigen csodálkozhatunk tehát azon, hogy a fiktív tövű igékkel kapcsolatos kérdéskörrel csak most született meg az első összefoglalás. Kisebbségi tanulmányokkal, értékes gondolatokkal persze találkozhatunk az eddigi szakirodalomban is (6–9), többek között éppen Benkő jóvoltából. Azok közül, akik közelebb vitték a nyelvészeti gondolkodást a fiktív tövű igék jobb megismeréséhez, elsősorban Kiss Jenő neve emelhető ki (9).

Benkő a fiktív tövű igéket négy nagy fejezetben mutatja be. Ezek közül az első kategorizálási és terminológiai kérdésekkel foglalkozik (11–39), ezen belül elemzi a *tő* és a *képző* (11–24), a fiktív tövű igék és a valódi képzésű igék (24–7), valamint a fiktív tövű igék és a *tőigék* viszonyát (27–39).

Benkő rámutat a régebbi képző- és tömeghatározások hiányosságaira (12–3, 17), amelyek egyoldalúan csak lexikai szempontokat vesznek számításba, a grammatikai rendszer összefüggéseit pedig elhanyagolják. A szerző meggyőzően igazolja, hogy a *tő* nem lexikai, hanem morfológiai fogalom, és a toldalékokkal való korrelációban létezik (17). A képzőmorfológia felismerése és a képzőszembenállások figyelembevétele vezethet el a *tő* felismeréséhez (19–20). Mindebből következik, hogy a *tőige* 'képzőtlen ige' és *igetű* terminusok használata nem pusztán szószálasogatás, hanem fontos és szükséges (18). – Ezen a ponton jutunk el ismét az új szakszó kérdéséhez. Miért választotta Benkő a *fiktív tövű* elnevezést? Mert több okból sem (21–3, részletes indoklással) volna célszerű *passzív*, nem termékeny, nem produktív, improduktív, elhomályosult *tőről* vagy *áltőről* beszélni. Persze a *fiktív tövű* megnevezés sem támadhatatlan, megalkotója szívesen várja a jobb szakszót eredményező javaslatokat (23).

A fiktív tövű igék és a valódi származékigék egymástól való elhatárolása cseppet sem könnyű, különösen nem az a szinkrón szemlélet számára. Az alapszó és a származék-szó közötti összefüggést sokszor csak alapos szótörténeti-etimológiai elemzés tárhatja fel (24–6). Ha a *tő* igei alapszóként is él, szinte bizonyos a valódi képzés ténye. Bonyolultabb

a két a névszók és igék, valamint az indulatszók és igék viszonylatában, ahol történeti szempontból valódi képzéssel, elvonással és párhuzamos keletkezéssel (nem is kevés esetben) egyaránt számolhatunk. Nagy figyelmet kell fordítani arra a jelenségre, hogy valódi képzett igék átkerülhetnek a fiktív tövű igék kategóriájába, és a fordított irányú kategóriaváltás is lehetséges (26–7).

A fiktív tövű igéknek a tőigéktől való elhatárolása a VC és CVC felépítésű igék esetében a legnehezebb (28). S hogy máskor sem egyszerű, azt mutatja Papp Ferenc két (az ÉrtSz. anyaga alapján készített) tőigelistájának kritikai vizsgálata (30–9). Ez a könyv egyik legtanulságosabb részlete. Benkő — anélkül, hogy figyelmen kívül hagyná Papp érdemeit — jó logikai érveléssel mutatja ki a listák következetlenségeit, a funkcionális és szemantikai nézőpontnak a formálisnál jóval nagyobb szerepet biztosítva. — Hadd tegyek itt két, nem a lényegét, csak egy-egy apró részletet érintő kritikai megjegyzést. Az első: Benkő szerint a *hánt*-ot a *háncs*-hoz aligha köti a szinkrón nyelvi tudat (32); ebben szerintem nem lehetünk biztosak. A másik: a *csüng* igében a szerző tő és képző együttesét látja (37, vö. 84 is); úgy érzem, a tőigei minősítésnek nagyobb esélye lehetne. — Visszatérve a tőigelistákra: az elemzést néhány gondolat zárja a fiktív tövű igék csoportjának számszerű meghatározhatatlanságáról, pontosabban arról, hogy a fiktív tövű igék megszámlálása nagy mennyiségű, valamint az említett elhatárolási nehézségek és diakrón kategóriaváltások miatt nem lehetséges (39).

A könyv második fejezete a fiktív tövű igék eredetbeli kategóriáit mutatja be (40–87). Négy etimológiai csoportról van itt szó: az ősi eredetű igékről (40–8), az onomatopoetikus eredetű igékről (48–60), a jövevényigékről (60–78), valamint a bizonytalan és ismeretlen eredetű igékről (79–87). A kategorizálás alapja a TESz. (emellett részben a MSzFgrE.) anyaga. Mind a négy eredetbeli kategóriának megismerhetjük sajátos tulajdonságait, morfológiai alcsoportjait; képet alkothatunk az etimológia és a képzőrendszer összefüggéseiről, valamint a fiktív tövek szófaji jellegéről és produktivitásáról. Hogy egy fiktív tövű ige a fő etimológiai kategórián belül milyen morfológiai alcsoportba kerül, azt morfológiai szerkezetén kívül az befolyásolja, hogy van-e képzőszembenállásos párja. Például: az ősi eredetű fiktív tövű igék között más alcsoportba kerülnek a *facsar*, *harap* típusúak (ezeknek nincs képzőszembenállásos párja), mint a *fárad* : *fáraszt*, *rejt* : *rejlík* típusúak. Még egy fontos osztályozási szempont: más alcsoportba tartoznak azok az igék, amelyeknek fiktív tövűsége a nyelvelmélekből ismert magyar nyelvtörténet egésze folyamán fennállott; másba azok, amelyek csak nyelvtörténetünk bizonyos szakaszaiban tekinthetők fiktív tövűeknek.

Benkő igen gondosan, körültekintően, a lényeges és érdekes mozzanatokat megragadva, jól megválasztott példák segítségével jellemzi az egyes etimológiai csoportokat. Külön szeretném felhívni a figyelmet az onomatopoetikus igékről és a jövevényigékről szóló részletekre. Ezek egyrészt az eddigi szakirodalom kiváló összefoglalásai, másrészt új gondolatokkal segítik a jövő etimológiai és történeti morfológiai kutatásait. Az onomatopoetikus igék elemzése során tőigék, származékok, fiktív tövű igék, névszók, indulatszók, képzések és elvonások dzsungelében nagy biztonsággal kalauzol bennünket a szerző, olyan összefüggéseket feltárva, amelyekre talán nem is gondoltunk volna. Az említett biztonság egy pillanatra sem jelent elbizakodottságot; Benkő mindentűt óvatosan, a problémakör bonyolultságának teljes tudatában fogalmazza meg véleményét. Érvelése a legtöbb ponton meggyőző. Néhány rész kérdésben persze nyilván vitába lehet szállni a szerző elgondolásaival. Csak egyetlen példa: a fiktív tövű igék és az indulatszók viszonyában többször számolnék a párhuzamos keletkezés lehetőségével (vö. 50), mint ahogy azt Benkő teszi. — A jövevényigék jellemzésében különösen fontos a honosító képzőkkel foglalkozó részlet (67–74), amely az etimológiai kutatásoknak nagy hasznára válhat. — A bizonytalan és ismeretlen eredetű igék tárgyalásakor a szerző több oldalról is bizonyítja,

hogy sok ilyen minősítésű ige „gyanús” az alapnyelvi eredetre. A fiktív tövű igék jobb megismerése is segítheti az uráli összehasonlító nyelvészetet abban, hogy törleszthesse — menthető, de kétségtelenül meglévő — etimológiai adósságait (86–7).

Benkő Loránd — részben közvetett fogódzók felhasználásával — kimutatja, hogy mind a négy eredetbeli kategóriában főleg verbális vagy nomenverbum természetű tövekkel számolhatunk (47, 58–9, 77–8, 86). Ez a megállapítás elsősorban a jövevényigéket illetően fontos, mert ott a szakirodalom inkább nomentövekkel és denominális képzésekkel számolt (74–8).

A fiktív tövek produktivitása az onomatopoetikus kategóriában a legnagyobb, a jövevényigék esetében a legkisebb, a másik két csoportban változatos képet mutat (48, 59–60, 78, 86–7).

A harmadik fejezet a fiktív tövű igék keletkezésével foglalkozik (88–150). Bemutatja a tőigéknek a fiktív tövű igék születésében játszott szerepét (88–108), a tőigéből fiktív tövű igévé válás okait és körülményeit (109–36), valamint a képzővel együtt keletkezett fiktív tövű igéket (137–50).

A fejezet középpontjában a következő tétel bizonyítása áll: „a fiktív tövű igék kategóriájának keletkezése végső soron a valódi képzésekben, vagyis eredetibb tőigék további képzésében gyökerezik.” (88.) Először a közvetett bizonyítékok tárulnak elénk. Statisztikai úton kimutatható, hogy az ősmagyarban a fiktív ige-tövek még nemigen lehettek számbeli fölényben a tőigékkel szemben, a nyelvelméles korban viszont a tőigék visszaszorulása és a fiktív tövű igék számának rohamos növekedése figyelhető meg (90–1). Az ősi eredetű fiktív tövű igék nagy többségének csak a töve egyeztethető rokon nyelvi megfelelőikkel. Ez a tény felveti azt a lehetőséget, hogy közülük sok eredetileg tőige volt (92–4). A nomenverbumok kérdésköre is sok régi fiktív tövű ige eredetileg tőigei voltát valószínűsíti (94–6). — Rendkívül érdekes adalékok a fiktív tövű igék tőigei előzményeihez bizonyos (részben elhomályosult, sokszor főnevesült) ige-nevek vagy olyan alakulatok, amelyek több-kevesebb valószínűséggel ige-nevek is lehetnek; például *jesű, puha, pösze, rigó, kert* stb. (96–108). Az ezekkel kapcsolatos kérdéskör elemzése mind a mondanivalót tekintve, mind módszertani szempontból különösen figyelemreméltó.

Ezek után már következhet a tőige → származékige → fiktív tövű ige kategória-váltás közvetlenebb bizonyítása, vagyis e változás okainak és körülményeinek felvázolása. A származékigék az alapjukul szolgáló tőigék kihalásával vagy visszaszorulásával, illetve alapigéjüktől való (sok tényező okozta) eltávolodással válhatnak fiktív tövűekké (111–6). — Mi az oka annak, hogy egyes tőigék ma is élnek, míg mások (sok esetben igen régen) teljesen kivesztek a nyelvi rendszerből? Kiss Jenő elmélete szerint „tőalakban azért maradtak meg igék, mert a nyelvi tudat végződésüket képzővel azonosította; képzéssel járó végződésbővülést, azaz új, ráakódott képzőket viszont azért »igényeltek« korábbi tőigék, mert a magyar igék szófaji osztálya fokozatosan képzős végződésűvé alakult, s ebbe a rendszerbe a »képzőtlen«, illetőleg képzős végződést nem tartalmazó tőigék nem illettek bele, változniuk kellett” (119). Benkő ezt az — elvileg egyébként helyes kiindulású — elméletet nagyon szép elemzéssel teszi árnyaltabbá és sokoldalúbbá, egyaránt rámutatva a gondolatmenet erőnyeire és hibáira (118–36). Ő a tőigék visszaszorulásának folyamatában nagyobb jelentőséget tulajdonít funkcionális és szemantikai vonatkozásoknak, mint Kiss (128). Benkő szerint a tőigék elhalásának egyik legfontosabb oka az lehetett, hogy nyelvünkben túlságosan megnövekedett a homonimák száma, s ezt a zavaró jelenséget a nyelvi rendszer az igék hangalakjának „hosszabbításával” (azaz a tőigéknek képzővel való ellátásával) szüntette meg (128–33). Általában tehát azok az igék maradtak meg tőigéknek, amelyek mentesek voltak a homonimaveszélytől. Az igék „képzősödésének” egész sor, a nyelvi rendszer egészét érintő következménye van: tőigék kihalása,

tőhasadás az alapige és származékai között stb. (133–6). — A tőigék származékigéiből lett fiktív tövű igék népes csoportjára Benkő (diakrón szempontból) az *alfiktív tövű igék* (136) terminust használja.

Láthatjuk, hogy az alfiktív tövű igék végső soron tőigékből keletkeztek. Az is érthető, hogy számuk idővel tekintélyessé vált. Mennyiségük mégsem vetekedhet a *valódi fiktív tövű igékével*. Azok az igék nevezhetők így, amelyek tőigéi előzmény nélkül, eleve tő és képző együtteseként jöttek létre (137). Ilyenek akadnak minden etimológiai kategóriában, szerepük fokozottan jelentős az onomatopoetikus és a jövevényigék között (138). — Képzővel együtt született onomatopoetikus igék már a nyelvemlékes kor előtt is élhettek (138–9). Ugyanígy már az ősmagyar korban kerülhettek nyelvünkbe olyan jövevényigék, amelyek tőigeként nem is éltek a magyarban, már „érkezésükkor” honosító képzőt kaptak (141–2). Persze annak megítélésében, hogy diakrón szempontból mikor mondhatunk egy igét alfiktív és mikor valódi fiktív tövűnek, nagyon óvatosnak kell lennünk, különösen az onomatopoetikus kategóriában (139–40). Annyi bizonyosnak látszik, hogy a valódi fiktív tövű igék többsége nyelvünk életének viszonylag újabb korszakában keletkezett (143). Ez arra mutat, hogy az alfiktív tövű igék egyre növekvő tömege analógiás alapként szolgált ahhoz, hogy a szóteremtés és a szókölszönzés igen nagy mennyiségű valódi fiktív tövű igét hozzon létre (144–5). Az alfiktív tövű igéknek (s így közvetve még a tőigékből történt képzéseknek is) óriási szerepe van a valódi fiktív tövű igék születésében (147). Tő és képző együttes keletkezésére magyarázatul szolgálhat még az onomatopoezis és az igekölszönzés néhány sajátos jellemzője is (148–50).

A negyedik fejezet tárgya a fiktív tövű igék családosulása (151–77), a családosulás típusainak, produktivitásának (151–69) és kronológiai kérdéseinek (169–77) áttekintése. A szerző röviden, mégis sok lényeges részletre kiterjedően számba veszi a produktivitást segítő és gátló tényezőket. Példákkal szemléltetve és néhány kronológiai kérdésre is kitérve bemutatja a fiktív tövű igecsaldok leggyakoribb képzőszembenállásait. — Nagyon tanulságosnak tartom a fejezetnek azt a részletét, ahol Benkő az onomatopoetikus eredetről szól: „az onomatopoetikus eredet a legtöbb esetben nem a »semmitől léttellek« azonos, ahogyan az ide vonatkozó fogalmazások, sajnos gyakran a TESz.-éi is, sejtetik, hanem ősi (igen régi) szótövek — rendszerint igetövek — továbbbarjadzása, hasadásos, játéki továbbalakítása áll mögötte, etimonbeli kapcsolatokkal” (153).

A könyvet gondosan szerkesztett, jól használható szómutató (178–96) és képzőmutató (197–201) zárja. Az utóbbi nagy segítséget nyújt az egyes fiktív tövű igék tövének és képzőjének elhatárolásához.

Hadd szóljak még néhány szót a könyv egészéről. A mű egyik legfőbb erénye, hogy tömören és világosan, az olvasó érdekeit mindvégig szem előtt tartva szól igen bonyolult kérdésekről. Külön elismerés illeti a szerzőt azért, hogy a fiktív tövű igék szövevényes kérdéskörét képes viszonylag jól áttekinthető rendszerbe foglalni; ugyanakkor — nagy problémaérzékenységének köszönhetően — a látszólag apró részletek sem kerülnek el figyelmét. Elemzéseire az érveknek és ellenérveknek szinte maximális figyelembevétel a jellemző.

Benkő könyve már csak terjedelméből adódóan sem foglalkozhatott az egyes fiktív tövű igék problémáival. Ez magyarázza, hogy kevés új vagy részben új szófejtéssel találkozhatunk benne. Azért akad ilyen is: 1. többek között a *csitul*, *csitít*, *csikó* stb. szavakról (51), a *feled* : *felejt* szócsaládról (86), a *cinke*, *fecske* típusú névszókról (103), valamint a *harag* eredetéről (106) mondottakat. Azért sem volna igazságos az új szófejtések hiányát kifogásolni, mert a fiktív tövű igék rendszerének bemutatása sok etimológiai vélemény átértékeléséhez ad fogódzókat.

A jövő feladataként emlitem: érdekes és tanulságos volna a rokon nyelvek (sőt más nyelvek) igerendszerét is megvizsgálni a fiktív tövűség szempontjából. Jól

tudom persze, hogy e terv megvalósítása sokféle és nehezen leküzdhető akadályba ütközik.

Biztos vagyok benne, hogy Benkő Loránd nemcsak a történeti morfológia és az etimológia kutatóit ajándékozta meg nélkülözhetetlen segédeszközzel. Könyvét valamennyi magyar nyelvész igen nagy haszonnal forgathatja.

Horváth László

Olaszy Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985. 171 oldal

A mesterséges beszédről szóló első magyar monográfiát Az MTA Nyelvtudományi Intézete fonetikai laboratóriumának főmérnöke írta. E tény eleve jelzi azt a mára egyre nyilvánvalóbbá váló szükségszerűséget, hogy a beszéd (és nyelvhasználat) kutatása csak egyre szélesebbre táruló tudományközi megközelítésben válhat teljessé. Rámutat egyszersmind arra is, hogy a beszédkutatás — a hagyományt gazdagítva — olyan új eredményekkel szolgálhat, amelyek a nyelvészetén kívül az oktatásnak, az ipari üzemirányításnak és a gyógyító munkának is a jelenkor igényeit kielégítő eszközöket adnak (vö. 9—10). Egyébiránt a szerző egy fonetikus és egy orvos segítségével gyermekek hallásvizsgálatára szolgáló eljárást dolgozott ki részben itt közreadott eredményeinek felhasználásával.

Mióta Kempelen Farkas 1769-ben beszélőgépezet megkonstruálásán dolgozni kezdett, a mesterséges beszéd előállításának évszázados nagyságrendű megszakításokkal tagolt történetében mára — és az elektronika fejlődésével — jutottunk el oda, hogy lehetőségessé vált folyamatosan beszélő, automatikus vezérlésű berendezés létrehozása. Ami a magyart illeti, ez Olaszy Gábornak és munkatársainak érdeme, és annak tudható be, hogy a szerző kielégítően alapos, szilárd nyelvészeti tartószervezetre építette föl beszéd-szintetizáló eljárását. Munkájához éppen nem mindig talált kellő és kellően pontos előzményeket a szakirodalomban. A munka hangtani-nyelvészeti hozamának azonban éppen ez a forrása. Egyetlen mondatban összefoglalva: a beszédhangok összetevőinek elektroakusztikai eszközökkel történt vizsgálata, számítógéppel és beszéd-szintetizátorral történt előállítás, majd a hallási ellenőrzés alapján végrehajtott többszöri korrigálása nyomán kialakult hangzás az eddiginél pontosabb, egzaktabb formában tárja elénk beszédhangjaink akusztikai természetét, azt, hogy mitől halljuk az *i*, az *ó*, az *n*, az *sz*, a *b* stb. elemeket a megfelelő fonémák elkülönítésére alkalmas egységnek. Most már azt kell mondanunk, hogy ezt eddig — finoman fogalmazva — csak nagyjából tudtuk. A részek összessége, vagyis az egységek sorának beszéd-szintetizátorral való megszólaltatása azonban még nem azonos az egésszel, nem ad beszédet. Régen ismerjük a beszédelemek fonetikájának azt a paradoxonát, hogy „minden az átmeneten múlik”, más szavakkal: a folyamaton belüli hangkapcsolódási minták akusztikai minőségén fordul meg az, hogy a beszéd érthető és természetes legyen. A hangsorban egymáshoz és egymásba illeszkedő elemek kapcsolódásának mikéntje sem az anyanyelvi beszélőnek, sem a hallgatónak semmiféle nehézséget nem okoz. A kutatóknak annál inkább, mind a hangerőviszonyok, mind a frekvenciaszerkezet és az időzítési minta tekintetében. Az utóbbiról Olaszy így ír: „A hangátmenet időtartamát — mivel erre irodalmi adatot nem találtam — a magánhangzóknál többnyire a teljes hangidőtartam 30%-ának vettem, a mássalhangzóknál egyedileg állapítottam meg” (16), és kísérleti úton jut el a kapcsolódások természetes időlefolysisának rekonstrukciójához; a hangösszetevők rezgésmutatóinak megállapításához szintén magának kellett empirikus képletet szerkesztenie stb. Így épülnek ki a beszédre vonatkozó ismeretek egy eredetileg nagyon is gyakorlatias, műszaki ihletésű munka aprólékos, rendkívüli pontos-

ságot és körütekintést követelő folyamataiban. (Ahhoz, hogy a mesterséges beszéd megszólaljon, a szerzőnek úgyszólván századmásodpercről századmásodpercre tudnia kellett, milyen összetevőknek kell megjelenniük.)

Híven a könyv szelleméhez, az általános bemutatás után hadd ismertessem szigorú rendben a mű szerkezetét. 1. Rövid bevezetés: a =CV [msh — mgh], a VCV és a =VC= hangsorépítő elemek összes akusztikai adatának és formánsszintézisének leírása. 2. Történeti áttekintés a mesterséges beszéd előállítására tett kísérletekről, amely — Hendrik Mol nevezetes ikerrezonátoros modelljén kívül — az általam ismert valamennyi eljárást ismerteti. 3. Mire jó a mesterséges beszéd? Itt a már alkalmazásba vett és a lehetséges használatról van szó. (Az 1—3. fejezet az első 10 oldalon). 4. Gondos kritikai áttekintés a nyelvészeti háttérproblémákról és — jóval nagyobb terjedelemben — a saját módszerről (11—31). 5. „Az analízis és szintézis” című fő fejezetben az adatok előadásának mintája, majd minden egyes magyar beszédhang teljes akusztikai szerkezetének leírása, a hangkapcsolódások adatainak és szabályainak ismertetése — a hosszú mássalhangzók különálló egységként való ismertetése nélkül — táblázatokkal, példaszavakkal, akusztikai képekkel (32—151). 6. A szerényen „A tapasztalatok összegzése” címet viselő fejezet (152—64), amelyben igazi hangtani-nyelvészeti csemegék vannak. Például: a VCV kapcsolatokban a második magánhangzó visszahatásának módja a megelőző magánhangzóra; a hangsor terjedelme és a magánhangzók időtartamának összefüggése; a zöngés/zöngétlen mássalhangzó párok különbségének többtényezős szerkezete; a nazális mássalhangzók elkülönítését — mint megtudjuk — valójában a követő magánhangzó hordozza; és így tovább. 7. Adatbázis magyar hangsorok szintéziséhez, amely táblázatos formában tartalmazza minden CV és VC kapcsolódásnak az intenzitás- és frekvenciaszerkezeti adatait. 8. „A szintézis eredményeinek felhasználása”: a gyakorlati alkalmazás néhány esete (számok és szám-tani műveletek kimondatása számítógéppel, helyesírást tanító, beszélő számítógép, pontos időt bemondó „beszélő” rendszer, automatikus beszédelőállító eljárás [HUNGAROVOX], amelynek segítségével tetszőleges tartalmú — a helyesírás szabályai szerint megadott — szöveg kimondatható számítógéppel és végül új diagnosztikai szűrőeljárás kisgyermek hallásának mérésére). 9. Irodalomjegyzék.

Befejezésként a recenzens két dolgot üdvözlő nagy örömmel. Egyfelől, hogy ma a legnagyobb ütemben fejlődő ágazat, az elektronika révén a hangtanban is mindig „van új a nap alatt”. Másrészt: még ha kevesen látnak is rá, a tudomány szakok szétfejlődésének tendenciája mellett hat egy másik is, az egymás felé tartásé. Olasz Gábor munkája — egyéb erői mellett — ehhez az utóbbi, egészséges fejlődési tendenciához is érdemlegetesen hozzá tudott járulni.

Szende Tamás

Salga Attila: A magyar nyelv az orosz nyelv tükrében (Венгерский язык в зеркале русского языка). Budapest, 1984. Tankönyvkiadó, 151 o. Segédkönyv a magyar hallgatókat tanító orosz tanárok részére.

Salga Attila orosz nyelvű könyvét, amelynek ötlete jó 15 évvel ezelőtt merült fel benne, elsősorban azoknak az orosz anyanyelvű tanároknak ajánlja, akik a magyarokat oroszra tanítják, továbbá az idegen nyelvek iránt érdeklődőknek, a magyarul vagy oroszul tanulóknak. Hasznos kiadvány ez az orosz tanító magyar anyanyelvű tanárok és a tipológiai kutatásokkal foglalkozók részére is.

A kötet nagy előnye, hogy tömören, a lényeges összefüggésekre koncentrálva mutatja be a magyar nyelv grafikai, hangtani-fonológiai, alaktani és mondattani rend-

szerének sajtóságait, valamint 10 oldalnyi terjedelemben — egyébként ez a könyv legsikerültebb része — még országismereti tudnivalókat is közöl. Egyes témákat alaposabban elemez, másokat csak vázlatosan érint.

Úgy vélem, hogy a kiadó elmehtett volna a 200 oldal terjedelemig. Ez lehetővé tette volna a szerző számára, hogy tekintettel legyen a kevésbé tájékozott és igényesebb olvasók elvárásaira is. Mindjárt a könyv elején az érdeklődés felkeltését jól szolgálta volna egy, A magyar nyelv és rokonai c. fejezet. Itt rövid ismertetést is lehetett volna adni a magyarokról, a magyar és szláv nyelvek egymásra gyakorolt hatásáról. Egy rövid szótani és szóképzési fejezet is érdeklődésre számíthatott volna. A grafikai részt elnagyoltnak, a mondattani részt szűkre méretezettnek tartom. A fonetikai-fonológiai részt szétfolyónak érzem. Talán szerencsésebb lett volna a Függelékben közölt anyagot az elméleti részben elmondottak illusztrálására mindjárt ott felhasználni. A magyar nyelvre jellemző sajtóságok megértése során a szerző bátrabban élhetett volna olyan nyelvek bizonyító erejével, amelyeket a szovjet orosztanórok egy része feltehetően ismer (pl. angol, német, francia, finn, észt stb.). Az az érzésem, hogy a szerző nem eléggé mélyedt el a hasonló jellegű összefoglaló munkák metodikájának a tanulmányozásában. De a kizárólag orosz nyelvű szakirodalom is erről tájékoztat. Itt csak három olyan munkára szeretnék utalni, amelyek növelhették volna e kiadvány használhatóságát. Ezek: Rácz Endre—Takács Etel: Kis magyar nyelvtan. Bp., 1983.; Papp Ferenc: Könyv az orosz nyelvről. Bp., 1979.; János Lotz: Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1939. A magyar betűk hangértékét és azok hozzátételek megfelelőit a cirill betűs átírásban pl. — Lotz művéhez hasonlóan — nem a könyv legvégén, hanem mindjárt az elején a grafika c. fejezetben közöltem volna. A betűk hangértékét pedig ismert orosz írók, tudósok, földrajzi nevek, közös keresztnemek 'magyarul' történő átírásával szemléltetném. Nem tartom szerencsésnek, illetve csak az elriasztás céljából lehet szerencsés, ha az *F f* betűk hangértékét pl. a *Kiskunfélegyháza*, a *Gy, gy* betűkét a *Győr* (már csak azért sem, mert az *ő* betű hangértékét később mutatja be), *Mosonmagyaróvár*, az *U, u* betűt pedig *Ubul* és *Halmajugra* stb. tulajdonnevekkel illusztráljuk. Gondolom, hogy a *Hevesvezekény, Novajidrány, Varjúlapos, Mosonszentjános* szavak is ilyen megfontosából kerültek be a *v, ji, jú, já* betűk, ill. betűkapcsolatok hangértékének a bemutatására. A *jü, jü* hangkapcsolat igazolására egyetlen szót sem talált a szerző (147—9). A két nyelvben meglévő közös vándorszavakat is jól lehetett volna hasznosítani a betűk hangértékének a bemutatásakor. Papp Ferenc kitűnő könyvének több fejezete a magyar nyelv tükrében írja le az orosz nyelv sajtóságait. E két kiadványban a köztük levő nézőpontbeli különbség ellenére is találkozunk hasonló megállapításokkal, azzal a különbséggel, hogy Pappnál ez többnyire frappáns tömörséggel, kiemelve történik. Pl. a *Mássalhangzók* címszó után mindjárt ezt olvashatjuk: „Míg a magyarban a hosszú—rövid mássalhangzók szembenállása a fontos (*var — varr, hal — hall* stb.), addig az oroszban hasonló módon az egész rendszert átható szembenállás (oppozíció) a kemény—lágy ellentét; a többi sajtóság és nehézség ehhez képest eltörpül” (51). Rácz—Takács Kis magyar nyelvtana pedig arról győzhette volna meg a szerzőt, hogy egy ilyen jellegű kiadványban nem szükséges hangtani és fonológiai szempontból is bemutatni a hangrendszert. De ha mégis a hangok fonetikai és fonológiai bemutatása mellett foglalunk állást, akkor ügyelnünk kell az anyag logikus felépítésének a menetére. A 14. oldalon pl. fonetikai szempontból kezdődik a magánhangzók bemutatása. A 17. oldalon a magánhangzó fonémák realizálásáról olvashatunk, és csak a 24. oldalon közli a szerző, hogy milyen is a magyar fonémák rendszere. Ugyanez a helyzet a mássalhangzók leírása esetében is. Az orosz és magyar hangok képzésének a leírásánál jó lett volna következetesen ügyelnie arra, hogy — amennyiben ez lehetséges — ugyanolyan hangkörnyezetben és lehetőleg következetes elrendezésben mutassa be az egyes hangokat. A mássalhangzók vonatkozásában ez pl. lehetne a szó eleji, magánhanguók közti,

mássalhangzók előtti *v.* utáni és a szóvégi helyzetet. Az orosz *уѣ*-nak pl. miért a *bunda* a párja a *b* hang kiejtésének a szemléltetésére a *бѣ* — *bab* példák után és miért nem a *suba* (20), az nehezen magyarázható.

Egy ilyen munka megkívánja a szerzőtől nemcsak az orosz és magyar nyelv, hanem a két nyelv nyelvtudományának az összevetését is. Néha ez bátor kezdeményezéseket is igényel a kutatótól valamelyik nyelv vonatkozásában. (L. pl. Pataki Pál: A francia subjontif és a magyar kötőmód c. cikkét. *ÁNyT.* XV.). Salga ilyen vonatkozásban igen bátortalan. Néha még a két nyelv nyelvtudományában eltérő megfogalmazásoktól sem tud megszabadulni, s ezzel mesterségesen növeli a különbségeket ott is, ahol lényegében felfogásbeli eltérés sincs azonos dolgok megítélésében. Ha pl. összevetjük az orosz és a magyar mássalhangzókat csoportosító táblázatát (19–20), akkor egyes olvasóknak az lehet a benyomásuk, hogy az orosz és magyar mássalhangzók (nem fonémák!) csoportosítása nem teljesen azonos alapon történik, s ezt a csoportok elnevezései többször meg is erősítik. Az orosz mássalhangzók egyik csoportja pl. a zöngé meglelte *v.* hiánya, a magyaroké pedig a hangszalagok működése szerint oszlik a két nyelvben különböző megnevezésű csoportokra. Lényegében azonos osztályozásról és azonos csoportokról van szó. Ilyen esetekben célszerűbb lenne az orosz nyelvtudományban meghonosodott elnevezéseket megtartania, mivel a kiadvány az orosz tanárok részére készült. De egyesíteni is lehetne a kétféle megfogalmazást. (Pl. a hangszalagok szerepétől függ a zöngé meglelte vagy hiánya a mássalhangzók képzésében.) A képzésbeli különbségek ellenére sem tartom jó választásnak, hogy a mássalhangzók IV. szempont szerinti osztályozásánál a magyar megfelelőek rubrikája üresen maradt, mivel a magyarban is vannak kemény és lágy mássalhangzók (egy lappal előbb ezt a szerző is elismeri). A palatális csoportba be lehetne sorolni a magyar *j*, *ty*, *gy*, *ny* hangokat, az összevető táblázat is jól szemléltetné, hogy ezek képzésüket tekintve az orosz palatális *j*-vel vannak rokonságban, és nem palatalizáltak, rint az orosz *ѣ*, *д*, *н* stb. lágy mássalhangzók. E rubrika üresen hagyását a magyar nyelv vonatkozásában azért is érthetetlennek tartom, mert előzőleg a 20. oldalon a *j* hang azok között szerepel, melynek a kiejtése nem szóvégi helyzetben nem különbözik az orosz *j* ejtésétől. Nem véletlen, hogy Bolla Kálmán már 1968-ban az orosz és magyar lágy *gy*, *ny* és *ty* kiejtését összeveti egymással és lehetőleg azonos hangkörnyezetben (*ведь* — *végy*, *нить* — *nyit*, *тюк* — *tyúk*) (*Kursz*, 63). A kemény és lágy mássalhangzókat mint fonémákat is szembe lehet állítani: *dér* — *gyér*, *dül* — *gyül*, *enni* — *ennyi*. Salgánál szerepel is mindegyik megduplázva az 50 magyar mássalhangzó fonéma között, mivel mindegyik mássalhangzónk lehet rövid és hosszú is. Az orosz nyelv oktatása során szerzett tapasztalatom azt bizonyítja, hogy a magyar lágy mássalhangzók sokban segítik az orosz lágy mássalhangzók kiejtésének megtanulását. „A magyar mássalhangzókat hosszan és röviden is lehet ejteni” (19) megfogalmazás az azt sugallja, hogy az oroszban nincsenek hosszú mássalhangzók. Pedig az oroszban is lehet a mássalhangzók többségét hosszan és röviden ejteni, sőt az orosz mássalhangzók — a magyartól eltérően — a szó elején is lehetnek rövidék és hosszúak, a szó végén viszont csak rövidék, még akkor is, ha két hasonló betűt frunk. Persze más dolog ezeknek a hosszú mássalhangzónak a fonéma értéke a két nyelvben, már csak azért is, mert az értékelés elméleti alapjai a két nyelv nyelvtudományában nem teljesen esnek egybe. (L. Szende Tamás cikkét az *ÁNyT.* XV. számában).

Nagy gondosságot és körültekintést igényel az ilyen munkák szerzőitől, hogy tömör megfogalmazásaik mindkét nyelvre nézve precízek legyenek, s ne kerüljenek ellentmondásba a nyelvi tényekkel. Salga némely meghatározására, útmutatására nem jellemző a tudományos alaposság. Így pl. az orosz *дж* nála a *джем*, *джунгли* szavakban affrikátaként szerepel. Ez a hang az ilyen szavakban azonban nem affrikáta, hanem két hang kapcsolata. (Vö.: É. Kiss K.—Papp F.: „... a *dzs* pusztá füllel hallhatóan is valóban 'két hang' például számos (minden?) orosz beszélőnél: [p'ídʒak], semmiképpen sem

*[p'ijak], ÁNyT, XV. 153). Éppen arra kellene az orosz tanárok figyelmét felhívni, hogy a magyarok az ilyen orosz szavakban a magyar nyelv hatására affrikátát ejtenek. Sommásnak tartom Salgának azt a megállapítását, mely szerint az igekötők jelentésének a leírásánál az összevető módszer nem segít (50). Az orosz tanárok körében közismert, hogy a térbeli jelentésben használt orosz és magyar igekötők között szabályos megfelelések vannak. A nyelvi tények nem igazolják Salgának azt az állítását, hogy a *megaláz* igében a *meg-* igekötő fejez ki megvetést, lenézést. Az *aláz* ige a *meg-* nélkül is azt jelenti, hogy 'megszégyenítő helyzetbe juttat vkit': *porig v. földig aláz*.

Az élőlény kategóriájával kapcsolatban érdeklődéssel olvastam, hogy a magyar ragozási rendszerben is lehet az oroszhoz hasonló nyomokra bukkannunk. Vö.: *szekér — szekeret, Szekér — Szekért* (69). Jobban elgondolkodva a problémán, úgy érzem, hogy ez a megjegyzés inkább a köznevek és tulajdonnevek ragozásának rendszerbeli eltéréseihez tartozik. Vö.: *kő — követ — kövön, Hollókő — Hollóköt — Hollókön*. Érdekes, hogy az oroszban a *Lenin, Csehov* típusú családnévek ragozásában az instrumentálisban is jelentkezik az élőlény kategória. Jó ötven évvel ezelőtt ez még a tulajdonnevek megkülönböztető sajátága volt. (A *Borodino, Kujbisev* földrajzi neveket is így kellett ragoznunk.)

Nem fedi pontosan a tényeket Salgának az a megállapítása, hogy a magyar igék személyragjai rámutatnak a cselekvés tárgyára és a cselekvés alanya személyének a határozottságára. ("... венгерские окончания указывают и на объект действия и на определенность лица субъекта совершающего действие", 46). Közismert, hogy csak a tárgy-as személyragozás ragjai mutatnak rá határozott tárgy 3. v. 2. személyére, az alany határozottságát vagy határozatlanságát személyragjaink nem képesek jelölni (vö.: *Egy kocsis/A kocsis ver egy lovat/veri a lovát*). Az alanyi ragozás ragjai nem lehetnek a tárgy formális mutatói, ahogy ezt S. a 37. oldalon állítja, mivel az alanyi ragozás a magyarban semmilyen tárgyra nem utal (vö.: *ő olvas oroszul. — ő olvas egy, könyvet*). Ha a tárgy-as igék kritériuma a cselekvésnek objektumra való irányultsága akkor a *водит машину — управляет машиной, изучает языки — учится языкам* szerkezetek igéit egyformán tárgyasnak kellene tekintenünk (36). A tárgy-as és tárgyatlan igék külön böző nyelvekben szemantikailag egybeesnek, a tranzitívitás jellegében azonban gyakran különböznek. Szintén nagy a különbség a nyelvek között az igék tárgyatlan és tárgy-as poliszemantizmusában.

Salga szerint a magyar igéknek nincs genus verbijük. („венгерскому глаголу не присуща категория залогов”, 51). Papp Ferenc szerint a magyarban az igei jelentésű főneveknek is van genus verbijük: *fejlődés — fejlesztés* (Kursz, 340). A MMNyR-ben is van az ige fajtái c. fejezet. Salgának a genus verbire vonatkozó meghatározását, amely szerint az „a cselekvés objektuma és szubjektuma közötti különböző viszonyokat jelöl” (51), fenntartással kell fogadnunk, amennyiben a szubjektumon és objektumon logikai és nem nyelvtani (alany — tárgy) kategóriákat értünk. Az oroszban ezek a fogalmak elnevezésükben is elkülönülnek (ha nem is minden nyelvésznél). A cselekvés logikai szubjektuma és objektuma pl. a cselekvő és szenvedő szerkezetekben ugyanaz marad. A lényeges ezeknek a kategóriáknak a mondat a l a n y á h o z való viszonya.

Arra a kérdésre, hogy mennyiben van vagy nincs a magyarban ige szemlélet, nem térek ki. A szerző figyelmébe ajánlom Wacha Baláznak a MNy. 82-i évf. 1. és a Nyr. 1983/2-es számában megjelent cikkeit, valamint Kiefer Ferencnek „Az előfeltevések elmélete” c. könyvét és „A magyar aspektusrendszer vázlata” c. cikkét (ANyT. XV.). Salgának Maszlovra, Bondarkora és Rasszudovára hivatkozó kijelentését, mely szerint ők az ige szemléleten belül különböztetik meg a szemlélet általános és részleges jelentését valamint a cselekvésmódokat, nem tartom pontosnak. Bondarkoék már elég régóta az aspektualitáson belül elsősorban az a s p e k t u s t és a c s e l e k v é s m ó d o k a t határolják el, és az aspektusnak van általános és részleges szemléletbeli jelentése (48).

Egy külön cikk témája lehetne, hogy a magyar igeszemlélet mennyiben segíti az orosz igeszemlélet tanítását.

Az orosz nyelvből is lehetne olyan példákat hozni, amikor a főneveket fokozzák. Igaz, ezek a példák nem jellemzőek az irodalmi normára. Pl.: *Вы больше зраги, чем немцы. Мне кажется, что вы более индивидуалисты, чем народники.* (Mindkét példa Gorkij Klim Szamgin élete s. munkájában található.)

A magyar birtokos névmások bemutatásánál jó lett volna hangsúlyozni, hogy azok csak állítmányi funkcióban szerepelnek, s lehetett volna utalni az angol *mine* típusú névmásokkal való hasonlóságukra.

E néhány kritikai észrevétel természetesen eltörpül Salga könyvének az értékei mellett. Ezeknek a részletezése és további problémák felvetése (pl. helyesen jár-e el nyelvtudományunk, hogy nem ismeri el a magyarban a tagadó névmások létezését, amelyek lényegében semmiben sem különböznek az orosz tagadó névmásoktól) már meghaladná ezen ismertetés amúgy is hosszúra nyúló kereteit. Igen örvendetes, hogy a Tankönyvkiadó ilyen szép kiállítású nyelvészeti tárgyú könyvet jelentetett meg orosz nyelven.

Pete István

A nyelv és a nyelvek. Szerk. Kenesei István. Gondolat Kiadó, Budapest 1984. 277 oldal

A nyelvtudományt népszerűsítő könyvek dolgában nem vagyunk túlságosan elképzeltetve. Fodor István *Mire jó a nyelvtudomány?* című könyve 1968-ban jelent meg, s csakugyan itt van az ideje egy, a nyelvtudomány újabb fejlődésének eredményeit élvezetes stílusban és mégis szakszerűen tárgyaló mű megjelenésének.

E könyv keletkezéstörténete is idestova a magyar nyelvtudománytörténet lapjaira kívánkozik. 1972-ben kezdődött meg az a kollektív munka az MTA Nyelvtudományi Intézetének általános és alkalmazott nyelvészeti osztályán, melynek csak egyik eredménye ez a könyv. Fiatal nyelvészek egy csoportja (név szerint: Bánréti Zoltán, Füredi Mihály, Kenesei István, Komlós András, Mártonfi Ferenc, Pap Mária, Radics Katalin, Terts István, Tóth Pál) arra vállalkozott, hogy az iskola igényeinek megfelelően olyan középiskolás nyelvtant írjanak, mely áthidalja a szakadékot egyrészt a grammatikaközpontú és unalmassá fakult nyelvtanórák és a fiatalok érdeklődése, másrészt a szaktudomány újabb eredményei és az elavult kötelező tananyag között. (Erről bővebben: *Fiatal Nyelvészek Munkaközössége (ugyanők): Nyelvtudomány és anyanyelvi oktatás. Javaslat a középiskolai nyelvtanoktatás korszerűsítéséhez. Nyr. 96 [1972.] (442–51.)*)

A tananyagírás, mely természetesen magában foglalta a munkafüzeteken kívül a tanárok számára készült segédkönyveket is, több éves munkafolyamattá szélesedett. Ez a megfeszített munka azonban nemcsak az iskola számára járt haszonnal. A nyelvtanírás és a munkaközösség tagjainak sokirányú egyéni kutatásai termékenyen kapcsolódtak egymáshoz. Így fordulhat elő, hogy ebben a fő célját tekintve tudománynépszerűsítő könyvben új, eddig még nem publikált tudományos eredmények is napvilágot láttak.

Egy, a nyelvtudományt népszerűsíteni kívánó könyv írását rendkívül megnehezíti az a körülmény, hogy bár a nyelv mindennapi életünk fontos része, a nyelvtudomány egyes területei — s ezen keveset változtat a nyelvművelés hazai népszerűsége — meglehetősen távol állnak az emberek mindennapi gondolkodásától. Igazat adhatunk a szerzőknek abban, hogy „... a [nyelvről való] tudományos gondolkodás eredményei és módszerei még annyira sem részei a köznapi gondolkodásnak, mint a fizika vagy a csillagászat újabb eredményei” (8).

A nyelvről való tudományos gondolkodás újabb eredményeit a szerzők négy nagy fejezetben tárják az olvasók elé. A könyv a hatalmas ismeretanyag módszertanilag kitűnően felépített áttekintését adja.

A nyelvi jelenség címet viselő első fejezet rövid általános kommunikációelméleti bevezetése rávilágít az állati és az emberi kommunikáció alapvető különbségeire, az emberi kommunikáció főbb jellemzőire. Az emberi nyelv legfontosabb sajátossága az, hogy jelekből álló, nyitott rendszer, melynek elemei bizonyos szabályok alapján kombinálhatók egymással. A jelek rendszerében a nyelvi jel a jelölttel konvencionális viszonyban áll, ezt a szerzők szemléletes példákkal igazolják. A szerzők jól érzékeltetik az emberi nyelv kettős tagolását, bár ezt a kifejezést nem használják.

A nyelv szintjei című fejezet a hangok, szavak, mondatok és jelentések szintjeit tárgyalja. Az alacsonyabb szintektől (a megkülönböztető jegyeiktől, illetve a fonémáktól) a gondolatmenet töretlenül halad a magasabb nyelvi szintek felé, építve a már ismert tényekre, összefüggésekre. Példaanyagát nem csak a magyarból, hanem más nyelvekből, angolból, oroszból, sőt arabból, grúzából, svédből stb. veszi. Ezzel az argumentációs módszerrel is erősítik a szerzők az olvasóban a nyelvek különbözőségének és közös tulajdonságainak azt a dialektikáját, melyről expressis verbis a harmadik fejezetben van szó.

A jelentés problémája a könyv több helyén is felbukkan. A nyelv szintjei című fejezetben a szerzők pár oldalon rendkívül bonyolult és az utóbbi évek szakirodalmában is számos különböző szempontból tárgyalt kérdést próbálnak az olvasó számára megvilágítani. Tizenegy oldalnyi terjedelemben a következő fő csomópontokat próbálják megragadni: a jelentés szerkezete, a jelentés és a referencia viszonya, a tulajdonnevek jelentése, a mondatok igazságfeltételei, az előfeltevések, a beszédaktuselmélet. Ez a probléma-gazdagság szükségszerűen vezet bizonyos homályossághoz, elnagyoltsághoz. A szerzők nyilván nem gondolják, hogy ebből a rövid fejezetből az olvasók pontos ismereteket nyernek a nyelv működését irányító jelentéstani szabályok összességéről. A problémák felvetése ebben az esetben azonban nem annyira irányító jellegű, mint a könyv más fejezeteiben. Inkább elbizonytalanítják az érdeklődő olvasót, mint továbbgondolásra csábítják.

A Nyelvünk sokfélesége című fejezetet a szerzők szemléletes hasonlattal indítják. Egy átlagember egy ruhásszekrényben elférő ruhatárából képes nagyon sokféle alkalomra megfelelően felöltözni. Hasonlóképpen képes arra is, hogy a birtokában levő nyelvi alkódokat az alkalomnak megfelelően alkalmazza. Az alkódok használatát az egyes nyelvekben eltérő megszólítási és tiszteleti formák választásával illusztrálják. Ezek a magyarban a tegeződés és magázódás csomópontjai körül rendeződnek.

Az egy nemzeti nyelven belül létező változatok tárgyalása logikusan vezet az államnyelvek és a nyelvjárások viszonyának kérdéséhez, a bilingvizmus és a diglosszia jelenségeinek megvilágításához.

A nyelv változásairól szólva a szerzők — nagyon szerencsésen — az ikes ragozás történetét hozzák példának. Azért is jó ez a választás, mert az előző fejezethez kapcsolódva a változás tényének bemutatásán kívül az alacsonyabb és magasabb presztizsű formák (lásd: hipperkorrekt alakok) együttes létezésének bemutatására is alkalmat ad. Célszerű lett volna ebben a fejezetben szót ejteni a nyelvi fejlődés és változás különbségéről.

A magyar szókincs változásának, bővülésének bemutatása lehetőséget ad a magyar történelem korszakainak, a magyar más népekkel való kapcsolatának ismertetéséhez. A honfoglalás kora előtt nyelvünkbe került török szavak az állattenyésztés témakörében gazdagították a magyar szóállományt, a letelepedő magyarság a helybeli szlávoktól nemcsak a földművelés eszközeit, a lakással, családdal, táplálkozással kapcsolatos tárgyakat, dolgokat, hanem azok nevét is átvette. A Magyarországra érkezett hittérítők a nyu-

gati kereszténységgel együtt annak liturgikus nyelvét, a latint is behozták, később az egyházi élettel kapcsolatos elnevezések a latinból a magyarba is átkerültek.

A nyelvek sokféleségéről olvasva betekintést nyerhetünk az összehasonlító nyelvtudomány alapfogalmaiba. A szabályos hangmegfeleléseket több nyelvcsaládon is megmutatják.

A negyedik fejezet A nyelv és használója címet viseli. Az emberi nyelv mint társadalmilag érvényes jelrendszer ismertetése után a nyelv és az egyén viszonyát ismertetik a szerzők olvasóikkal. Az anyanyelv elsajátításáról szólva a gyermeknyelvi kutatások legmodernebb eredményeit is magába ötvöző fejezet jól mutatja a nyelvelsajátítás folyamatának általános és csak a magyarra jellemző lépéseit.

A beszéd és a gondolkodás bonyolult viszonyáról alkotott elméletek tipizálásával kezdődik a hasonló című fejezet. A kognitív univerzalizmus és a nyelvi relativizmus álláspontja mögött húzódó elképzelések ismertetésével világítja meg a nyelv és a gondolkodás kölcsönhatásáról alkotott elméletek különbözőségeit. A konklúzió: „A megismerési folyamatokat s a gondolkodást a nyelv elsősorban a beszéd redukált formáin keresztül befolyásolja; a beszéd fontos új elveket s lehetőségeket hoz be a megismerési folyamatokba, de nem kizárólagos eszköze azoknak” (253).

Az utolsó fejezetben a szerzők visszahelyezik az emberi beszédet az ember társadalmi cselekvéseinek hálózatába, s leszögezik, hogy „A nyelv tudása és a világ megismerése elválaszthatatlan egymástól” (265).

A könyvet hasznos tárgymutató és az egyes fejezetekhez csatolt bibliográfia egészíti ki. A bibliográfia nemcsak a legfontosabb magyar nyelvű, vagy magyarul is olvasható munkákat tartalmazza, hanem indokolt esetben az adott szakterület egy-egy kiemelkedő képviselőjének eredeti könyvére vagy tanulmányára is utal.

A kötet nyelvezete egységesen szemléletes és mégis pontos. Bár célja szerint nem nyelvművelő jellegű, mégis találunk benne hasznos nyelvművelő jellegű megjegyzéseket, pl. a *-sük, -sük* használatára vonatkozólag, vagy a különírás, egybeírás kérdéséről.

E könyv egyaránt ajánlható a nyelv iránt érdeklődő széles nagyközönségnek, nyelvszakra fölvételizni szándékozó középiskolásoknak vagy a tanórát az újabb nyelvészeti eredmények ismertetésével színesíteni kívánó pedagógusoknak is.

Huszár Ágnes

Hernádi Sándor: Kis magyar helyesírás. Móra Ferenc Könyvkiadó, 1984. 249 oldal

„A magyar helyesírás szabályai” című akadémiai helyesírási szabályzatnak új, tizenegyedik kiadását néhány hónappal megelőzve, de azzal egyformán 1984-es évszámmal jelent meg ez a nagyon gyakorlatias helyesírási könyv, az akadémiaiánál vonzóbb köntösben, sokkal jobb papíron, 41 000 példányban. A kiadónak a borító hátlapján olvasható ajánlása szerint „nemcsak a tanulóiattal forgathatja hasznosan, hanem maguk a tanítók, tanárok is, akár az egész magyar olvasóközönség. Használható lesz az iskolákban (a példaanyag bővítésére), a szülői házban (segítséget ad a szülőknek a gyerekekkel való foglalkozáshoz), és lehetőséget kínál az önművelésre bármely korosztálynak”.

A kötetet végigolvasva és -tanulmányozva úgy látom, hogy Hernádi Sándor munkája valóban megfelel mindezeknek a céloknak és elképzeléseknek. Más jellegű kiadvány, mint akár „A magyar helyesírás szabályai”, akár a „Helyesírásunk (Szabályzat és szójegyzék az iskolák számára)” című könyv. Első betekintésre abban látjuk a fő különbséget,

hogy a „Kis magyar helyesírás” nem ad sorszámokkal jelölt szabálypontokat; tárgyalás-módja nem szigorúan rendszerező, inkább irodalmiasan könnyed, esszészerű, olvasmá-nyos — és határozottan egyéni.

Jól tagolják helyesírásunk bemutatását (az 5—67. oldalon) a többnyire érdekes, ötletes címek: *Hívogató; Milyen a magyar helyesírás?; Betűink, hangjelölésünk; Szóelem-zés; Szóragozás; Szókapcsolatok; Szókapcsolatból — összetétel; Összetételből — szókapcsolat; Szókapcsolat és -ragozás (névutós szerkezetek); Hogyan írjuk a neveket?; Tulajdonnévből melléknév; Fogalomná vált nevek (tulajdonnévből közzső); Idegen nevek — magyar helyes-írás; Idegen szavak — magyar helyesírás; A nyelvi hézagok és helyesírásunk; Mondatírás; Szövegírás; Ilyen a magyar helyesírás.* E fejezeteken belül további tagolást is találunk. A könyv használatát elősegíti, és benne a helyesírási jelenségek áttekintését nagyon megkönnyíti, hogy a szerző az álló és a dőlt betűs közlés mellett vastag betűs kiemeléseket is alkalmaz.

A kötet második nagyobb része az úgynevezett Típuszótár (69—158). Itt ábécérendű felsorolásokban vagy keretes táblázatokban kap az olvasó hasznos és igen gazdag példatárakat. A harmadik nagyobb rész a Helyesírási tízpróba című feladat-gyűjtemény és a hozzá tartozó Kulcs (159—210). A címben a *tízpróba* szó arra utal, hogy a könyv itt tízféle típusú gyakorlatokat sorol fel, csupa érdekes és hasznos próbáit az egyéneken helyesírási fejlődésének. Például az egyik gyakorlat típusban hat olyan tizenöt tagú szósort találunk, amelyeknek kipontozott helyein *j* vagy *ly* betűt kell beírni, illetőleg azt kell kipróbálni, hol van értelme a szónak az egyik betűvel is, a másikkal is (*csukja ~ csuklya, hej ~ hely, sújt ~ súlyt* stb.).

Végül (a 211—249. oldalon) Típusmondatok, tipikus helyzetek címmel ezer meg-számozott mondat következik: olyan helyesírási példatár, amely egyéni és csoportos tevékenységgel is hasznosítható. Hernádi Sándor ezt így ajánlja könyve Hívogató című előszavában a játékosan tanulni vágyóknak: „A tízpróba szórakoztató edzései után a kalandozások és fölfedezések állandó örömét kínálja a mondatvár. Mondataiban egyszer így, máskor amúgy fordul elénk az ezerszínű nyelv, a végtelen világ.”

Kétségtelen, hogy gyermek és felnőtt igen sok haszonnal forgothhatja ezt a „Kis magyar helyesírás”-t. Egy dolgot azonban nagyon sajnálhatunk: azt, hogy a szerző nem várta meg az akadémiai helyesírás új kiadásának megjelenését, s így könyve sok helyütt mást „tanít”, mint amit ebben a hivatalos új szabályzatban olvashatunk. A tizenegyedik kiadás változásaiból Hernádi átvette pl. a *bo-dza, lo-dzsa*-féle szóelválasztási módot (ami-ről előzőleg hallott és olvasott), de a mostani helyesírási változások többségére — a sietség miatt — nem volt, nem lehetett tekintettel.

Az akadémiai szabályzatnak, sőt az iskolai Helyesírásunknak is nagy erénye, hogy helyesírási rendszerünket nem csupán leíró, hanem történeti szemmel is nézik és láttatják. A „Kis magyar helyesírás” megfogalmazásaiban itt-ott túl erősnek érezzük a csupán a jelenre tekintő leíró jelleget, és hiányoljuk a nyelvi, helyesírási jelenségek történetibb megközelítését. Pl. a 18. oldalon azt olvassuk az *avat, nevet* típusú *t* végű igékről, hogy felszólító módú alakjaikban a *-j* módjel „-s-sé lényegül át” (*avass, ne vess*); a 19.-en pedig az *esz(ík), lesz, tess, vess, ísz(ík), hisz, visz* igéről azt, hogy „a *-j* módjel *gy*-vé vedlik át” a felszólító módjukban (*egyen, vegyék* stb.). Az AkH. 11. kiadásának megfelelő pontjaiban finomabb a fogalmazás: ott nincs szó a módjel „átlényegüléséről” és „átvedléséről”. A 30. oldalon is szemet szúr ez a mondat: „Ha az *igekötőt* személyragozzuk, különírandó szókapcsolattá lényegül át: . . . *hozzászól — hozzánk szolt, hozzátok szolt, hozzájuk szolt*”. Ezt így nem fogadhatjuk el, hiszen a *hozzá* szót nem mint igekötőt, hanem mint határozó-szót személyragozzuk, és határozószóként mindig különírjuk az igétől: *Péter nem hozzá* (= öhozzá) *szolt, hanem hozzá*m. Persze, igekötő is lehet a *hozzá*, de olyankor általában vonzata van: *János is hozzászolt az előadáshoz*.

Hernádi szerint „mássalhangzók megrövidülése” történik a *gyengélkedik*, a *rosszal-kodik* és a *sugalmaz* ige tövében (*gyengéll*: gyengélkedik; *rosszall*: rosszalkodik; *sugall*: sugalmaz — 81. oldal). Nem hiszem, hogy a *gyengéll* 'gyengének tart vkit, vmit' igéből származnék a *gyengélkedik* '(kissé) betegeskedik'; Bárczi SzófSz.-a szerint az utóbbi a régi *gyengél* ige származéka. Hasonlóképp a *rosszalkodik* ige sem úgy állt elő, hogy a *rosszall* 'rossznak tart, ítél vmit' igéhez járult volna a *-kod(ik)* képző, s előtte megrövidült volna a mássalhangzó; a SzófSz.-ból úgy tudom, hogy mindkét ige a *rossz* melléknévnek külön-külön származéka, s a *rosszalkodik* ige jóval régebbi alakulat, mint a *rosszall*. A *sugalmaz* ige sem származhat a *sugall*-ból a „mássalhangzó megrövidülésével”: ezek külön-külön képzések a *süg* igéből; a *sugalmaz* első toldalékja az *-alom* főnévképző, s ehhez kapcsolódott — előhangzóval — a *-z* igeképző. Helytelenül járunk el, ha ilyen esetekben is „mássalhangzók megrövidülésé”-ről frunk; jobb volna az ilyen szópárokban egyszerűen a hosszú és a rövid mássalhangzó s z e m b e n á l l á s á r a rámutatni.

Hasznosak a könyvben az Igeragozási típusok helyesírása címmel közölt táblázatok (86—107). A 89. oldalon véletlenül kimaradt a *visz* ige említése és a *hisz* igével kapcsolatban a *-ggy* módjelváltozatra való utalás. Hiányzik a *jön* ige és az *s* végű igék (*ás, mos* stb.) helyesírásának bemutatása. A 91. oldalon említett *vágy* ige helyesen: *vágy(ik)*.

A „Kis magyar helyesírás” példatárában és szövegében az akadémiai szabályzat 11. kiadásától a következő eltéréseket találtam: *szerkesztő bizottság* (23. o; ma: *szerkesztőbizottság*), *Duna menti Növénynevesítő, Pest megyei Hírlap, Tétényi úti Kórház* (34. o.; ezeket ma az új 187. és 197. pont szerint írjuk: *Duna Menti Növénynevesítő, Pest Megyei Hírlap, Tétényi Úti Kórház*), *cirillbetűs* (44. o.; ma: *cirill betűs*), *bulldózer, mammut, ventilátor* (80. o.; ma: *buldózer, mamut, ventilátor*), *kordély* (109. o.; ma: *kordé*), *e fölül az asztal fölül* (131. o.; ma: *e fölül az asztal fölül*), *holt ág* (folyóval kapcsolatos, 145. o.; ma és az ÉKsz.-ban már eddig is: *holtág*), *frissesség* (190. o.; ma: *frissesség*); stb. Nincs hely, hogy itt minden további eltérést is pontosan idézzek, csak megemlítem, hogy a 199. oldalon nyole és a 200. oldalon egy kilencedik tulajdonnév írása ma már nem helyes az ottani formában.

A könyv végi ezer mondat közül huszonegyben találtam eltérést a 11. kiadástól. Felsorolom ezeknek a sorszámait, hogy a „Kis magyar helyesírás” használói könnyebben kijavíthassák e mondatokat az új helyesírási szabályzat segítségével: 22., 59., 77., 78., 79., 80., 329., 354., 504., 505., 506., 507., 555., 556., 699., 765., 816., 825., 837., 843. és 850.

Nem értek egyet azzal, hogy a szerző „alakváltással” teszi hozzá a *-beli* képzőt az egyszavas könyvcímekhez: „Árvácska (Móricz-mű) — árvácskabeli; Robinson (Defoe-mű) — robinsonbeli, Toldi — toldibeli” (36). A helyesírási szabályzat 11. kiadásának 200. pontjából világosan kitűnik, hogy a címe k nagy kezdőbetűjét ilyenkor is meg kell tartani: „A *-beli* képzőt és a képzőszerű utótagokat a címek változatlan formájához mindig kötőjellel kapcsoljuk: *Valóság-beli* (vita), *Népszava-beli* (hirdetés), *Magyar Hírlap-beli* (közlemény), *Orvosi Hetilap-beli* (cikkek); *Odüsszeia-beli* (világ), *Éjjeli menedékhely-beli* (alakok); a *Kritika-féle folyóiratok, Új Tükör-szerű hetilap*; stb.” Tehát a „Kis magyar helyesírás” említett példái így javítandók: *Árvácska-beli, Robinson-beli, Toldi-beli*.

Még néhány apró megjegyzés: a 71. oldalon pótolni kellene az ábcérendű felsorolásból kimaradt *biztat*, a 72.-en a *kíván*, a 108.-on pedig a *bögöly* szót. (Az *ly*-os szavak felsorolásában az Arany János Toldijában is szereplő *bögöly* főnév fontosabb volna, mint pl. a szerintem fölöslegesen fölvetett *ortály*, amely annyira nem köznyelvi, illetőleg annyira tájszó, hogy még az —ÉKsz. sem szótározta.)

Remélhetőleg második kiadása is lesz ennek az igen hasznos könyvnek: recenziómmal elő kívántam segíteni, hogy az általam nagyra becsült szerző azt már lényegében hibátlanul — s az akadémiai szabályzattal teljes összhangban — jelentethesse meg.

Befejezésül csak megismételhetem, hogy a „Kis magyar helyesírás” a fentiekben szóvá tett apró hibái ellenére is kiváló segédeszköze lehet a helyesírás tanításának és tanulásának.

Pásztor Emil

Polonyné Reminiczky Erzsébet (szerk.): Orosz—magyar, Német—magyar, Angol—magyar, Francia—magyar állattenyésztési szakszótárak. 4 kötet. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1983.

Szakirodalomkutatás, szaknyelvismeret, szaknyelvtanulás elképzelhetetlen megfelelő szakszótárak nélkül. A tudomány, a szakágazatok és a külkereskedelem szorgalmazzák a szakszótárak szerkesztését, de alig-alig akad olyan szakterület, ahol valaki erre a magas szintű szakmai és nyelvi, valamint lexikográfiai ismereteket egyaránt igénylő munkára vállalkozni merne. Kongresszusok, recenziók, folyóiratok sokszor furcsa szakszövegfordításai tanúskodnak arról, milyen égetően hiányzik az egységes terminológiát tartalmazó az egyes tudományágakat és határterületeiket tükröző szakszótár.

Ezért kell különös örömmel köszönteni azt az országos viszonylatban új művet, amely a Kaposvári Mezőgazdasági Főiskolán készült dr. Polonyné Reminiczky Erzsébet dr. szerkesztésében, s a közelmúltban a Mezőgazdasági Kiadónál jelent meg méltó, ízléses formában. Nagyszabású vállalkozás: négykötetes angol—magyar, francia—magyar, német—magyar és orosz—magyar állattenyésztési szakszótár. Még dr. Guba Sándor, a főiskola nemrég elhunyt vezetőjének kezdeményezésére vállalta a szerkesztő az interdiszciplináris munka elvégzését, a szakemberekkel való konzultálást és a legmodernebb nyelvészeti-lexikográfiai feldolgozást. A technikai munkába bevonta a lektorátus fiatal nyelvtanárait, nyelvenként egy-két főt.

A szótár nélkülözhetetlen segítséget jelent mind a gyakorlati, mind az elméleti szakemberek számára. Jól hasznosíthatják a termelésben részt vevő agrármérnökök és technikusok, a felsőoktatás oktatói és hallgatói, a tudományos intézetek kutatói és dokumentátorai, az információs központok szakfordítói és tolmácsai, a külkereskedelmi vállalatok üzletkötői. Most, a szótár elkészülése után szinte elképzelhetetlen, hogy lehetett nélküle évtizedekig szaknyelvet oktatni és kutatni.

E kiadvány a korszerű állattenyésztés és -tartás, valamint a határtudományok (genetika, biológia, anatómia, takarmányozás, egészségügy, vadgazdálkodás, építés és mechanizálás) szókincsét tartalmazza, megadva minden idegennyelvi lexikai egység magyar megfelelőjét.

A négy szótár külön-külön egység, azonban mindegyik azonos céllal és technikával készült. Az egységes koncepció ellenére sem tekinthetők egymás megfelelőinek, mivel a szerkesztő kizárólag eredeti nyelvországbeli szerzők munkáiból merített. A szógyűjtést, a szótár tartalmát mindenekelőtt a források determinálták, így az bizonyos mértékben tükrözi az adott nyelvországok téma-, ill. szókincsfrekvenciáját is. A szókincs feldolgozása és a szótár kezelhetősége szempontjából egyaránt igen szerencsés az a megoldás, hogy a négy nyelv szóanyaga nem került egy kötetbe. Oszttjuk a szerzőnek az Előszóban kifejtett véleményét, mely szerint „kettőnél több nyelvet felölelő szótárak ekvivalenciaértéke igen csekély. Az ilyen szótárak megbízhatatlansága a nyelvek számának növelésével négyzetes arányban fokozódik”.

A négy kötet egyenként 11–18 ezer címszót és bővítményt tartalmazó lexikai egységet foglal magába. A szókapcsolatok száma jelentősen meghaladja a címszók mennyiségét. Az angol—magyar állattenyésztési szakszótárban pl. a 4520 címszóhoz 11 658 bővítmény csatlakozik. Nagy segítséget jelent nemcsak a fordítónak, hanem a szaknyel-

vet tanulóknak és oktatóknak az, hogy igen áttekinthető formában tárul elé az egy-egy címszóhoz, fogalomkörhöz tartozó kifejezések gazdag gyűjteménye. Pl. az orosz „zsvotnovodszto” ('állattenyésztés') címszóhoz 16 szókapcsolat csatlakozik: *kisállattenyésztés; nagyüzemi, legelletes állattenyésztés* stb.

A szótár szakszótár, ezért racionális megfontolásokból kiindulva több jelentésű szavaknak csak állattenyésztési és ahhoz közelálló árnyalatait értelmezi, egyéb jelentéseit figyelmen kívül hagyja. Például a német *Flügel* szó 'szárny' jelentését közli, de köznyelvi 'zongora' jelentését nem adja meg. Így a szaknyelv tanulmányozásakor a köznyelvi ismeretekkel nem kellően felvértezett olvasónak általános nyelvi szótára is szüksége van.

A szerkesztő nemzetközi szótártani ismeretek birtokában, a nemzetközi normatív (standard) szójegyzékek, egyetemi szakkönyvek, értelmező szótárak alapján végezte a szóválogatást, szógyűjtést.

A szakszótár szókincse a legújabb nyelvi állapotot tükrözi, mivel kizárólag az 1970 után megjelent állattenyésztési szakirodalom szóanyagára épül.

A munka kiemelkedő erénye, hogy szerkesztője nem csupán az összegyűjtött szóanyag mennyiségére és korszerűségére összpontosította figyelmét, hanem a szókeresés lélektanára alapozva igyekezett leegyszerűsíteni a szótár használatát. Az olvasó könnyen megtalálhatja a vastag betűvel szedett címszókat, s az áttekinthetőséget nagymértékben megkönnyíti az a tény, hogy szemben más szótárakkal, minden egyes címszóhoz tartozó bővítmény külön sorban szerepel.

A szótár kódjai, jelölései pontos tájékoztatást nyújtanak az illető szó és szókapcsolat szaktudományi hovatartozásáról és legfontosabb nyelvtani jellemzőiről, s mindezt úgy oldja meg, hogy a kódrendszer elsajátítása a legkisebb mértékben sem jelent az olvasónak nehézséget.

E hézagpótló szótárnak nincsenek előzményei, előfutárai. Normatív mezőgazdasági szójegyzékekkel nem rendelkezünk, az agrártudományok nyelvhasználata nálunk nem megállapodott, hazai szerzőink terminológiája nem egységes.

E nehézségek leküzdésére, a legmegfelelőbb terminológia kiválasztására a lelkes és áldozatkész nyelvésznek szüksége van a „dologértő” szakemberek segítségére. A Kaposvári Mezőgazdasági Főiskolán, hazánknak ezen a jelentékeny oktató- és kutatóbázisán a pedagógus-nyelvész szerkesztő-szervező és a hazai, valamint a külföldi agrárszakemberek együttműködése, az intézményben meghonosodott alkotó egészséges légkör segítette megteremtetni a mezőgazdasági és nyelvtudománynak ezt a jelentős alkotását.

Ez a szótár bebizonyította, hogy kedvező feltételek — az intézmény vezetőinek erkölcsi és anyagi támogatása — mellett a nem nyelvi profilú felsőoktatási intézmények lektorátusai a szaknyelvkutatás fontos bázisai lehetnek.

Előrevinné a további fejlődést, ha a Kaposvári Mezőgazdasági Főiskola és a Mezőgazdasági Kiadó úttörő vállalkozásának, a szerkesztő által kidolgozott, a gyakorlat próbáját jól kiállt szótárkészítési metodikának a többi szaktudomány területén is lennének követői.

Major Ferencné

Beszámoló az újjáalakult Anyanyelvi Bizottság 1985. november 22-i üléséről

Az ülést Lőrincze Lajos elnök nyitotta meg. Meleg szavakkal köszöntötte Tompa Józsefet, a bizottság régi, igen tevékeny tagját, a kiváló nyelvtudóst születésének 80. évfordulója alkalmából.

Az ülés napirendje előtt Grétsy László, a bizottság társelnöke köszöntötte Lőrincze Lajost 70. életévének betöltése alkalmából. A következőket mondta: „Mindnyájunk nevében sok szeretettel köszöntöm 70. születésnapja alkalmából elnökünket, Lőrincze Lajost, aki — bármily nehéz is elhinni — november 24-én 70 éves lesz. Hadd emlékeztessen a tisztelt Bizottságot egy csaknem fél évszázaddal ezelőtti eseményre! 1937. december 9-én hangzott el Kodály Zoltán nevezetes Riadója, melyben a magyar kiejtés romlására, leromlott állapotára hívta fel a figyelmet. Többek között ezt mondta: »Nálunk semmi beszédkultúra, semmi oktatás nincs, sőt a hangzó beszéd alaptörvényei sincsenek tisztázva.«

Kodály törekvései, kezdeményezése nyomán a Pázmány Péter Tudományegyetemen röviddel ezután lezajlott az első kiejtési verseny. Eckhardt Sándor, az akkori dékán köszöntötte ünnepélyesen a versenyen részt vevő hallgatókat, hangsúlyozva, hogy »újra tekintélyt, kulturális presztizst kell teremteni a magyar nyelvnek«. A zsűriben olyan jeles tudósok foglaltak helyet, mint Győrffy István, Horváth János, Laziczius Gyula, Németh Gyula, Pais Dezső, Zsrai Miklós, s ott volt Kodály Zoltán is. Hadd olvassak fel egy rövid részletet a Magyar Szemlében a versenyről közölt részletes beszámolóból: »... lányok, fiúk, ugyan más ízű beszéddel, itt-ott apró botlásokkal, de éppen olyan meggyőzően csillogtatták édes anyanyelvünk szépségeit. A tanár urak szorgalmasan jegyezték észrevételeiket, csak akkor állt meg kezükben a ceruza, amikor egy veszprém-megyei diák (Lőrincze Lajos) Móra egyik vidám kis elbeszélését adta elő. Ezt a párbeszédés novellát senki sem fogja elfelejteni, aki akkor hallotta. Mindenki emlékezni fog rá, hogyan rohant fejjel egymásnak az igazságért két magyar. Napokon át hangzott a folyosón: Röcsög-e már? ...«

Így indult el a fiatal tanárjelöltnek, Lőrincze Lajosnak, a verseny egyik győztetésnek pályája. Tulajdonképpen nemcsak így és nemcsak ekkor indult el, hiszen például már a pápai diákévek önképzőkori tevékenységét sem szabadna említetlenül hagynunk, de gondolom, megértik, hogy egy pár mondatos köszöntőnek nem lehet feladata a teljesség törekvés, a mindent felölelni akarás. Az azóta megtett útról pedig nem is szólok, már csak azért sem, mert ezt az utat, ezt a nagyívű pályát, amely még egyre kiteljesedőben van, bizottságunk minden tagja jól ismeri; sőt mindenki ismeri, aki anyanyelvünket szereti, s akinek a nyelvművelés szíviügye. Magyarán: ahol az anyanyelv műveléséről, ápolásáról esik szó, ott nem marad s nem is maradhat említetlenül Lőrincze Lajos neve. Gondoljunk csak bele: hogy a felszabadulás után néhány évvel újraéledt a nyelvművelés, s hogy módszerében, tematikájában is átalakult, szerencsésen és józan bölcsességgel ötvözve az újat a korábbiak időtálló részével, az, habár többek érdeme — gondolok Deme Lászlóra,

Fábián Pálra, Ferenczy Gézára, Kovalovszky Miklóstra, Tompa Józsefre és másokra —, elsősorban mégis Lőrincze Lajosnak köszönhető. Lőrincze Lajosnak, aki nem véletlenül lett a titkára 1950-ben az akkor újjáalakult Nyelvművelő Bizottságnak, s ugyancsak nem véletlenül választották elnöké tíz évvel később.

A hetvenedik évforduló küszöbén még egyszer szeretettel köszöntöm az immár éppen negyedszázada bizottságunk élén álló Lőrincze Lajost, s mindnyájunk nevében jó egészséget, töretlen alkotókedvet kívánok neki, egyelőre a következő negyedszázadra!"

A bizottság titkára, K e m é n y G á b o r ismertette a bizottság öt éves munka-programjának tervezetét az 1986–90-i tervidőszakra. Eszerint a bizottság legközelebb az orvosi helyesírás kérdését tűzi napirendre az MTA Helyesírási Bizottságával közösen tartandó ülésen. Ezután az ifjúság beszédkultúrájának alakulását tárgyalja meg, csatolkozva a KISZ KB akcióprogramjához. A távolabbi jövőben a szaknyelvek kutatásának helyzete, a készülő Számítástechnikai diákszótár munkálatai és az ún. nyelvi politikának a hagyományosabb értelemben vett nyelvműveléshez való viszonya kerülnek az Anyanyelvi Bizottság napirendjére. Foglalkozni kíván a bizottság a szépirodalmi stílusnak a nyelvhasználatra gyakorolt hatásával, a közéleti és a vele összefonódott tömegkommunikációs nyelvvel, továbbá az iskola megnövekedett lehetőségeivel és felelősségével az anyanyelvi közműveltség gondozásában. Deme László javaslatára bekerült a munkatervbe a hangzó beszéd állapotának megvitatása is.

G r é t s y L á s z l ó társelnök beszámolt a napisajtóbeli nyelvművelő rovatokról. E rovatoknak az 1979 óta megjelenő Édes Anyanyelvünk mellett is megvan a létjogosultságuk. Bár jó néhány megszűnt közülük (ugyanis fennmaradásuk jószerivel a rovatvezető személyéhez van kötve), számos új is indult, köztük 1985-ben a Népszaváé. Ezzel most már mind a négy reggeli országos napilapnak van nyelvi ismeretterjesztő rovata.

Az előterjesztést vita követte. D e m e L á s z l ó a mai magyar irodalom nyelvhasználatának vizsgálatát tartja fontosnak; javasolta a hangzó beszéd gondozásának programba vételét az ELTE, a JATE és az OPI közreműködésével; felvetette a kapcsolat felvételének gondolatát a TIT irodalmi-művészeti szakosztályával, nyelvi ügyekben. R u f f y P é t e r javasolta sajtótájékoztató megjelentetését a bizottság munkájáról; szóvá tette a gyermeklapok részvételét a nyelvművelő munkában a korosztálynak megfelelő módon. S z á n t ó J e n ő a sajtó nyelvének és a hivatalos nyelvnek együttes vizsgálatát javasolta, ennek érdekében a kapcsolat felvételét az Államigazgatási Szervezési Intézettel, az Államigazgatási Főiskolával, valamint a Minisztertanács Tanácsi Hivatalával. V a r g h a B a l á z s a gyermeklapok nyelvművelő rovatait hiányolta. S z e n d e A l a d á r az iskolai nyelvművelés jelentőségét hangsúlyozta azoknak a tapasztalatoknak a tanulságai alapján, amelyeket a középiskolai tanulók versenydolgozatainak olvasása közben szerzett; felhívta a figyelmet a Nyíregyházán két évenként rendezett (1986-ban is sorra kerülő) anyanyelvi oktatási napokra mint a tanári továbbképzés alkalmaira. P u s z t a i I s t v á n a szaknyelv vizsgálatának konkrét területekre való szűkítését, továbbá szaknyelvi konferencia megtartását javasolta; szükségesnek minősítette a kapcsolat felvételét a Metesszel. T o m p a J ó z s e f felhívta a figyelmet a hangzó beszéd nemkívánatos jelenségeinek vizsgálatára; a felgyorsult beszédtempó, a hadarás, a tisztátalan artikuláció káros jelenségei torzítják a beszédet; nem kedvező szerepet játszik a szinkronizálásnak az idegen nyelv pergését is követő módja.

A bizottság az előterjesztést a vitában elhangzottakkal kiegészítve elfogadta.

G. L. — K. G.

Szemle

Benkő Loránd: A magyar fiktív (passzív) tövű igék (Ismerteti: <i>Horváth László</i>) ..	495
Olaszy Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise (Ismerteti: <i>Szende Tamás</i>)	499
Salga Attila: A magyar nyelv az orosz nyelv tükrében (Ismerteti: <i>Pete István</i>) ...	500
Kenesei István (szerk.): A nyelv és a nyelvek (Ismerteti: <i>Huszár Ágnes</i>)	504
Hernádi Sándor: Kis magyar helyesírás (Ismerteti: <i>Pásztor Emil</i>)	506
Polonyé Remniczky Erzsébet: Állattenyésztési szakszótárak (Ismerteti: <i>Major Ferencné</i>)	609

A Nyelvőr hírei

G. L.—K. G.: Beszámoló az Anyanyelvi bizottság 1985. november 22-i üléséről 511

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatálnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlőczy u. 7. Tel.: 188-633). Előfizetési díj egy évre: 72 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149 és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetőek az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. V., József nádor tér 1.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (Bp. V., Gerlőczy u. 7.)

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról ..... 1 Ft
(A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázatot helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével) ..... 4 Ft)
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 Ft
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 Ft
7. *Bencsedy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai ..... 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája ..... 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének ..... 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában ..... 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15 × 25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17 × 25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17 × 25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az elősőt írta: Kálmán Béla.) 1975. 165. l. 4 fénykép, 17 × 25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püliásszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17 × 25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17 × 25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17 × 24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17 × 25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17 × 25 cm. Bibliogr. 201—229. l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Knieszta István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15 × 21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antai: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12 × 18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós.) 2., változatlan kiadás. 1975. 1550 l. 17 × 25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14 × 21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László Imre Samu. 1975. 345 l. 17 × 25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14 × 21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching*. International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17 × 25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17 × 25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages*. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17 × 25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27 × 19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakiische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17 × 25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8